

Dragan MATIĆ
Mateja RATEJ
Damir GLOBOČNIK
Matej OCVIRK
Jure K. ČOKL

CENA: 11 €

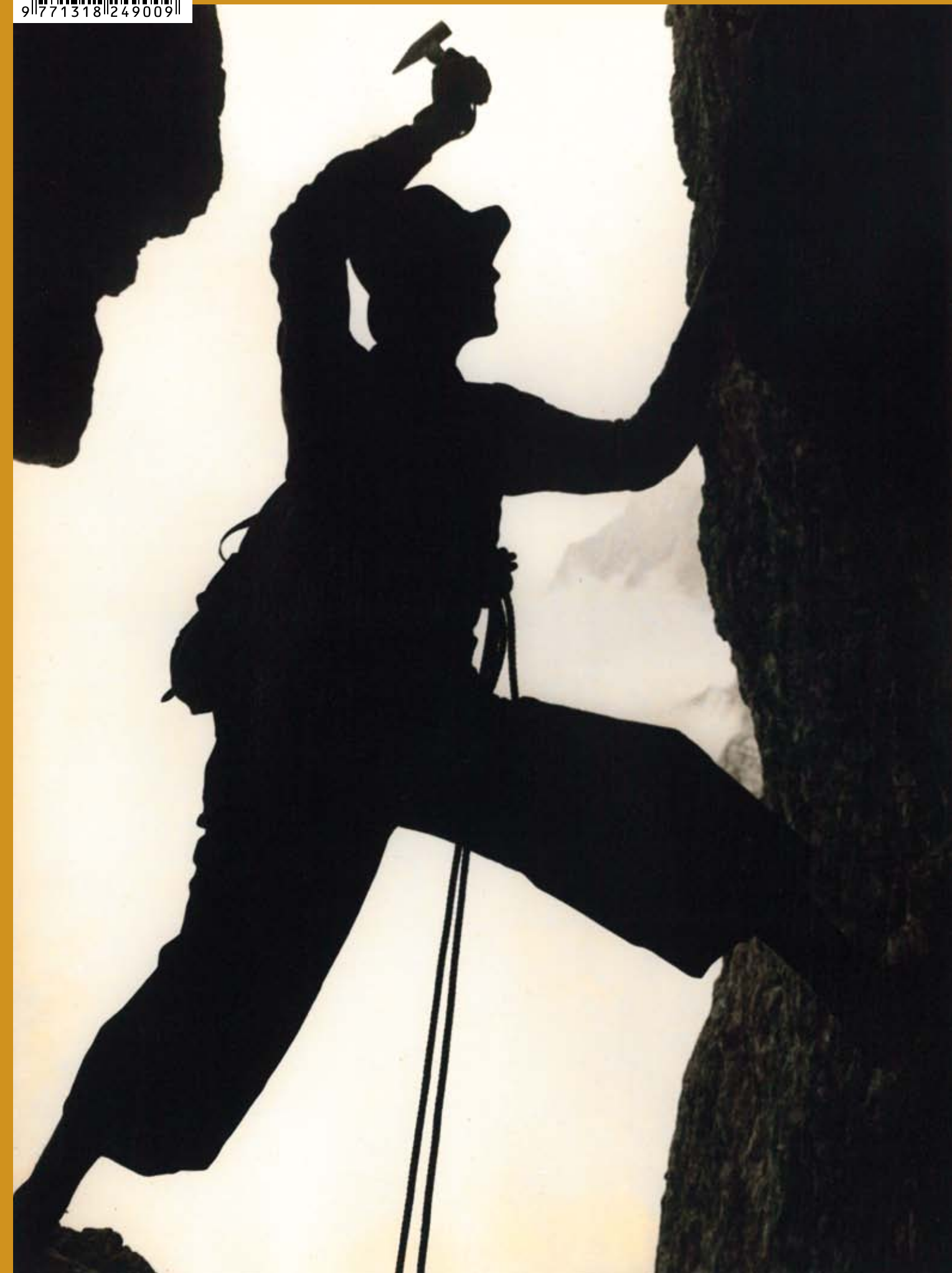
leto XXVI, št. 2, 2019

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXVI, št. 2, 2019

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Dragan Matić

»V tistih dneh ni bilo nobenega reda in je vsak delal, kar je hotel.« 5

Kako je preiskava poštnega vagona št. 10 povzročila tridesetletni zamik pričetka predavanj psihologije na Slovenskem

„IN JENEN TAGEN GAB ES KEINE ORDNUNG UND JEDER TAT, WAS ER WOLLTE.“

Wie die Durchsuchung des Postwagens Nr. 10 eine dreißigjährige Verschiebung des Beginns des Psychologiestudiums in Slowenien verursachte.

Mateja Ratej

»Vidite, kako sem se razgovoril.« 28

Pisma Ivana Laha Ivanki Lipold v letih 1920–1938

„SCHAUEN SIE, WIE ICH INS REDEN GEKOMMEN BIN“

Die Briefe von Ivan Lah an Ivanka Lipold in den Jahren 1920–1938

Damir Globočnik

Spomeniška afera na Muzejskem trgu v Ljubljani 42

DIE DENKMALAFFÄRE AM MUZEJSKI TRG IN LJUBLJANA

Matej Ocvirk

»Največ so nam dali tisti, ki so od nas najmanj zahtevali.« 69

Celjska gimnazijska leta Vladimirja Pavšiča

„AM MEISTEN GABEN UNS DIEJENIGEN, DIE AM WENIGSTEN VON UNS VERLANGTEN.“

Die Cillier Gymnasialjahre von Vladimir Pavšič

Jure K. Čokl

Pojasnjena zgodba ikonične alpinistične fotografije 88

V steni Jalovca je Viktorja Žagarja fotografiral Janez Gartner

DIE RICHTIGGESTELLTE GESCHICHTE EINER IKONISCHEN ALPINISTISCHEN FOTOGRAFIE

In der Wand des Jalovec wurde Viktor Žagar von Janez Gartner fotografiert

Zapisi

Franč Križnar

Heinrich Weidt med evropsko afirmacijo in Celjem (1887-1890) 102

Urh Ferlež

Ad urbem conditam in še nekaj stoletij naprej 108

Aleksander Žižek

Prva dama Slovencev 109

Matej Ocvirk

Rod, povezan z zemljo 111

Alenka Hren Medved

Ženska brez groba 112

Anja Prša

Kulturo ljudstvu! 113

Mihael Ojsteršek

Himna mladosti? 115

Dragan Matić

»V tistih dneh ni bilo nobenega reda in je vsak delal, kar je hotel.«

Kako je preiskava poštne vagona št. 10 povzročila tridesetletni zamik pričetka predavanj psihologije na Slovenskem

MATIĆ Dragan, doktor zgodovinskih znanosti, zgodovinar, Inšpektorat RS za okolje in prostor, Dunajska 56, SI-1000 Ljubljana, dragan.matic@gov.si

93/94(497.4)"1918":929Rostohar M.
929Rostohar M.

»V TISTI DNEH NI BILO NOBENEGA REDA IN JE VSAK DELAL, KAR JE HOTEL.«

Kako je preiskava poštne vagona št. 10 povzročila tridesetletni zamik pričetka predavanj psihologije na Slovenskem

Avtor opisuje, kako je potekala sodna preiskava zaradi pomanjkanja denarja, do katere je prišlo ob tem, ko je nadporočnik Mihajlo Rostohar ob asistenci narednika Franca Bara v noči s 1. na 2. november 1918 na ljubljanskem kolodvoru preiskal poštni vagon in zaplenil določena denarna sredstva. Pri tem so opisana različna pričevanja oz. zaslišanja in povzeta vsebina uradnih in zasebnih dokumentov, ki odlikujejo razmere časa, o katerem je eden od pričevalcev izjavil: »V tistih dneh ni bilo nobenega reda in je vsak delal, kar je hotel«. Po enoletni preiskavi se je izkazalo, da sta osumljeni dve osebi – bivši nadporočnik Mihajlo Rostohar in bivši narednik Franc Bar. Ker ni bilo mogoče nedvoumno dokazati nobenemu od njiju, da je bil prav on storilec, se je pregon zoper oba ustavil. Posledice preiskave so se pokazale v tem, da je bila kandidatura Mihajla Rostoharja za profesorja psihologije na ljubljanski fakulteti zavrnjena.

Ključne besede: prevrat 1918, Mihajlo Rostohar, pomanjkanje

MATIĆ Dragan, PhD History, Inspectorate for the Environment and Spatial Planning, Dunajska 56, SI-1000 Ljubljana, dragan.matic@gov.si

93/94(497.4)"1918":929Rostohar M.
929Rostohar M.

“THERE WAS COMPLETE CHAOS IN THOSE DAYS AND EVERYONE WAS DOING AS THEY PLEASED.”

How an inspection of the number 19 railroad mail car delayed psychology classes in Slovenia by 30 years

The author describes a judicial inquiry into the financial embezzlement after First Lieutenant Mihajlo Rostohar and Sergeant Franc Bar inspected a railroad mail car at the Ljubljana Railway Station on the night between 1st and 2nd November 1918, confiscating some cash. The article describes various testimonies and hearings, analyzing official and unofficial documents that shed light on the situation at the time, which one of the witnesses described as follows: “There was complete chaos at the time and everyone was doing as they pleased.” After a one-year investigation, two suspects were identified: the former First Lieutenant Mihajlo Rostohar and the former Sergeant Franc Bar. Given that it was not possible to prove any of the two guilty beyond reasonable doubt, the prosecution ended. A direct consequence of the investigation was that Mihajlo Rostohar’s application to be appointed Professor of Psychology at the Ljubljana faculty was rejected.

Key words: revolution 1918, Mihajlo Rostohar, embezzlement

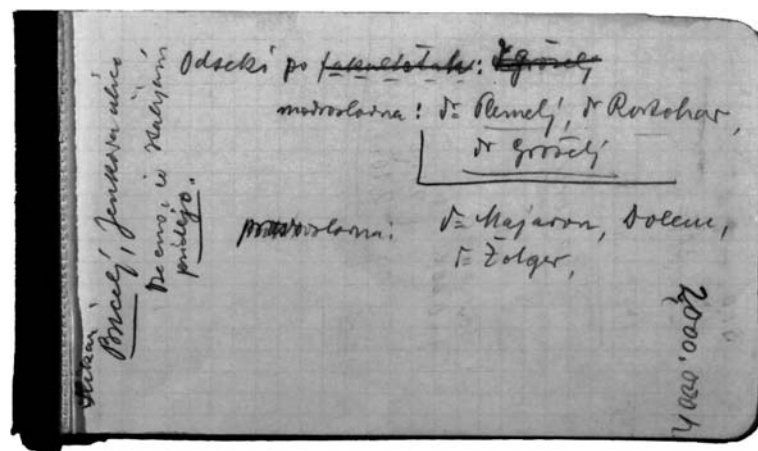
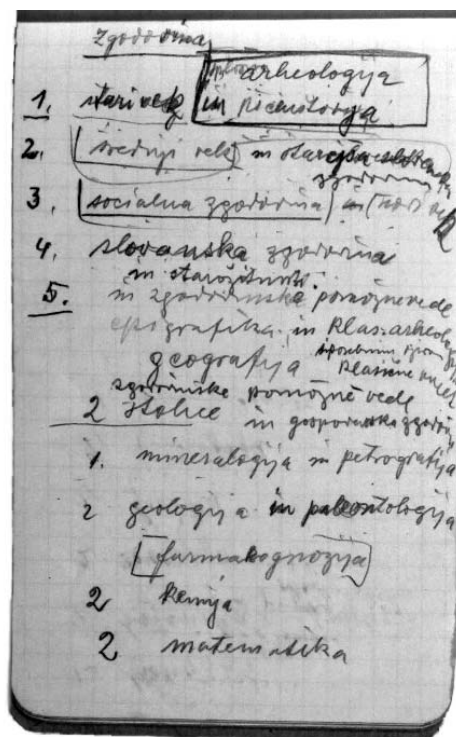
Mihajlo Rostohar je bil človek mnogih, velikih in raznovrstnih sposobnosti. Psiholog in znanstvenik mednarodnega slovesa ter eden utemeljiteljev psihologije na Slovenskem je bil že od dijaških let narodno zaveden Slovenec. Že leta 1907 je v Pragi javno podprl zahtevo po slovenski univerzi ter vse do njene ustanovitve požrtovalno delal zanjo. Po končanem študiju filozofije na Dunaju in v Gradcu je od leta 1910 nadaljeval kariero kot predavatelj na praški univerzi in se vmes izpopolnjeval na inštitutih za psihologijo v Nemčiji. Na univerzah v Brnu in Pragi je predaval psihologijo vse do leta 1949. Od leta 1950 je predaval na univerzi v Ljubljani, kjer je dejansko ustanovil oddelek za psihologijo. Zaradi mnogih zaslug na znanstvenem področju in v javnem življenju si je pridobil velik ugled in je po njem poimenovana tudi osnovna šola v Krškem.

V začetku 20. stoletja je kot politik sodeloval pri narodno-radikalnem gibanju, bil je pristaš Masarykovih idej ter podpiral vključitev Slovencev med druge slovanske narode na enakopravni osnovi. Ostro je nasprotoval prizadevanjem po formiranju enotnega jugoslovanskega naroda. Utemeljeval in zagovarjal je stališče, da so Slovenci samostojen narod z lastno kulturo in jezikom ter da je pojem jugoslovanstva možno uresničiti le v političnem pogledu v smislu skupne države enakopravnih južnoslovanskih narodov. Sodeloval je pri ustanavljanju več časopisov, v letih 1912 do 1914 pa je izdajal lasten časopis *Napredna misel* – časopis za napredno kulturo.

Med prvo svetovno vojno je Rostohar dosegel čin nadporočnika in se bojeval na ruski, albanski, tirolski in soški fronti.¹

Leta 1919 je bil med pobudniki za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani, sestavil je poslovnik, pripravil prvi statut ljubljanske univerze in načrt za ustanovitev psihološkega inštituta. Kljub vsemu temu ni bil izbran za profesorja, zato je odšel v Brno. Tam je na Masarykovi

univerzi predaval do leta 1939 in po končani vojni še do leta 1948. Takrat se je vrnil v domovino in začel predavati na ljubljanski univerzi. Načeloval je oddelku za psihologijo do leta 1959 in spočetka sam predaval skoraj vse predmete. Rostoharja štejemo za začetnika empirične psihologije in psiholoških predmetov v Sloveniji, kot so obča psihologija, razvojna psihologija, politična psihologija in socialna psihologija. Je tudi avtor številnih znanstvenih prispevkov, ki jih je objavljajal na Češkem, v Nemčiji, Franciji, na Hrvaškem in v Sloveniji.

¹ Povzeto po SBL, geslo: Rostohar Mihajlo, <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:2637/VIEW/> ter wikipedia: http://sl.wikipedia.org/wiki/Mihajlo_Rostohar (dostopno 11. 10. 2019)

Zabeleške iz beležnice Mihajla Rostoharja, člana Vseučiliške komisije – o snovanju Univerze v Ljubljani. (Arhiv Republike Slovenije)

Pri zastopanju svojih stališč o tem, da morajo Slovenci ostati samostojen narod, se je že pred vojno zapletal v ostro polemiko s pristaši jugoslovanskega unitarizma.² Tako je npr. leta 1913 Rostohar v nemškem časopisu *Union*, ki je izhajal v Pragi, kritiziral stališča »novoilircev« oz. »jugoslovenarskih« stremljenj pripadnikov gibanja *Preporod*. Ti so bodočnost Slovencev videli izven habsburške monarhije – v enotni državi jugoslovanskih narodov oz. v tem, da se Slovenci utopijo v enoten jugoslovanski narod. V svojem polemičnem članku je Rostohar poimensko izpostavil Aleša Ušeničnika, Bogumila Vošnjaka in Frana Ilešiča. Pri tem je med drugim nekoliko netačno zapisal: »... ilirizem obstaja in ... njegove tendence niso skladne z interesi (*slovenskega – op.a.*) naroda ne (*habsburške op.a.*) monarhije, kar na tem mestu posebej poudarjam.« S tem si je z nasprotne strani v anonimnem članku, objavljenem v časniku *Edinost*, prislužil oznake, da je denunciant, da se »neprijetno meša v slovenske javne stvari, kjer bi rad po sili igral vlogo nekega narodnega mesije«, da izdaja revijo, v kateri brani avstrijska stališča zoper Srbijo, da se je pridružil dunajskim »plačanim šmokom«, ki so prinesli že toliko gorja Jugoslovanom, da je njegovo početje »herostratstvo raznarodelega Samoslovenca«, da je »podjeten« in širi »jugoslavofobijo« itd. Rostohar je v odgovoru dokazoval, da ni nikogar denunciral, ampak samo stvarno povedal svoje stališče: »Ilirizem meri končno na to, da se Slovenci spojimo s Hrvati in Srbi v eden narod jugoslovanski. Da se to uresniči, moramo Slovenci kot narod izgniti, ker drugače jugoslovanski narod sploh ne more nastati. Ali ni to proti našim narodnim interesom? In dalje: Če bi se posrečila ta nameravana asimilacija z danes tako zavednim in močnim srbskim narodom, ali ne sledi iz tega nehote velikosrbska propaganda? ... Jaz sem najprej Slovenec, potem šele Jugoslovan. Svoje slovenske narodnosti ne žrtvujem nobenemu narodu, niti italijanskemu, niti nemškemu, niti češkemu, niti srbskemu. Temu se ustavlja moja slovenska narodna zavest. Imenujte to moje stališče avstroslavizem, separatizem, ali kakor že hočete! Ako je pravo ali napačno, o tem je mogoča stvarna debata — in to ravno hočem od naših Ilircev; toda gotovi ljudje se o tem ne upajo razpravljati in so spravili ves ta spor na nivo osebne gonje.«³

Ravno tovrstni obračuni z unitaristično razpoloženimi krogi pa so očitno Rostoharju leta 1919 odnesli zasluženost mesto predavatelja na novoustanovljeni ljubljanski univerzi. In to kljub temu, da je aktivno sodeloval pri nastajanju univerze in že 23. novembra 1918 skupaj z dr. Ivanom Tavčarjem sklical prvi sestanek *Slovenske matice, društva slovenskih profesorjev, slovenskih pravnikov, društva slovenskih zdravnikov, društva slovenskih tehnikov in vseučiliških profesorjev ter docentov*, s katerim so se začele aktivnosti za njeno ustanovitev. Med drugim je Rostohar tudi statistično utemeljil potrebo po ustanovitvi univerze, sestavil osnutek njene bodoče organizacije oz. poslovnika, spisal spomenico na Narodno vlado, na podlagi katere je le-ta ustanovila »vseučiliško komisijo«, katere član je bil kasneje, vodil razgovore o sodelovanju z zagrebško in praško univerzo itd.⁴ Že 15. decembra 1918 pa je dr. Fran Ilešič poslal dopis Vseučiliški komisiji (ustanovljeni 5. decembra istega leta), v katerem je izjavil, da pri njenem delu ne more sodelovati, dokler je njen član dr. Rostohar, ki »... misli, da sme sedaj v jugoslovanskih stvareh govoriti prvo besedo. Gospod dr. Rostohar se bo zavedal, kako je tik pred vojno nastopil proti Jugoslovanstvu v nemški pisanem praškem listu *Union*. Njegova izvajanja v tem listu oz. v 'Napredni misli' je nemško nacionalistično časopisje izrabljalo proti nam.« Na ta protest je sicer komisija odvrnila, da je stvar »ne tangira«, a se zdi, da so »ilešičevske« težnje po odstranitvi Rostoharja na koncu vendarle bile uspešne.⁵ Rostohar je svojo akademsko pot nadaljeval na univerzi v Brnu. Njegovo življenje je bilo tudi kasneje občasno zelo burno, zlasti npr. med drugo svetovno vojno in pa v času informbiroja, ko je moral obakrat zaradi narodno-političnih stališč bežati s Češke nazaj v Slovenijo.

V naši razpravi se bomo osredotočili na malo znano epizodo iz obdobja ob prehodu iz habsburške monarhije v Državo SHS oz. kasneje Kraljevino SHS, ki pa je – kot bomo videli – očitno imela precejšen vpliv na odstranitev Mihajla Rostoharja iz Ljubljane oz. eliminacijo z ljubljanske univerze.

² Primerjaj Gantar *Godina*, T. G. Masaryk in masarykovstvo.

³ *Edinost*, 26. 3. 1913 (članek z naslovom *Pražka Union in jugoslovansko vprašanje*) in 3. 4. 1913. (Odgovor dr. Rostoharja).

⁴ Dekleva, *Ustanovitev univerze v Ljubljani v publikaciji Ustanovitev univerze v Ljubljani 1919, katalog k občasni razstavi, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2009, str. 29–42.*

⁵ AS 100, Vseučiliška komisija, p.e. 1231 in 1233.

Leta 1918 je Mihajlo Rostohar prispel v Ljubljano, kjer je opravljal naloge častnika za preskrbo. Ob koncu leta 1918 so nastopili prevratniški, »divji« časi. Povsem v skladu s tem je bila tudi Rostoharjeva aktivnost. Pomenljivo je, da je prav Rostohar z ostrimi besedami in zamahovanjem meča simbolno presekalo stoletja trajajočo vez med Slovenci in Habsburžani. 29. oktobra 1918 je namreč v Ljubljani nastopil na manifestaciji, ki je dejansko pomenila prelom Slovencev s habsburško monarhijo. Rostohar je izvršil revolucionarno dejanje s tem, ko je na zborovanju pred Deželnim dvorcem pred najmanj 30.000 glavo množico in več kot 100 vojaki in častniki v imenu vojaštva odrekel zvestobo Avstriji ter prisegel novi državi Jugoslaviji. Mimo predvidenega protokola je nastopil za Ivanom Hribarjem (ki je za razliko od Rostoharja verjel, da Slovenci, Hrvati in Srbi tvorijo zgolj dele enega jugoslovanskega naroda⁶) in ostalimi v naprej napovedanimi govorniki. Nekateri izmed njih so se po Rostoharjevem spominjanju mlačno obračali na avstrijsko vlado z zahtevo po združitvi Jugoslovancev v eno državo. Ker pa se je to »moledovanje« zdelo rezervnim častnikom neumestno, so ga – kot priča sam Rostohar – poslali, da je z odločnejšo besedo stopil na balkon Deželnega dvorca.⁷ Tam je Rostohar, ta zanikovalec obstoja jugoslovanskega naroda a vnet pristajatelj jugoslovanske države izrekel govor, ki ga je časopis *Slovenec* bralstvu prenesel takole:

»Bratje in sestre svobodne države jugoslovanske! Tudi za nas, kar nas veže težka dolžnost, je prišel čas, da damo duška čustvom, ki so jih polna naša srca in naše duše. Mi, ki smo morali mnogo prestati, ki smo morali marsikaj udušiti, ki smo morali zlasti udušiti vsako najmanjšo željo po zlati svobodni Jugoslaviji, mi danes svečano prisegamo, da hočemo preliti svojo kri za svobodno državo in da hočemo ostati svobodni Jugoslaviji zvesti do groba, (Vihar no odobravanje in »Živijo«-klici). Med govorom dr. Rostoharja, ki potegne sabljo na balkonu v znak prisege, da se ne bodo naši vojaki več bojevali za tujce, ampak samo za lastno domovino, potegnejo častniki in vojaki sablje ter bodala in prisežejo svobo-

do jugoslovanski domovini. Navdušenje množic je nepopisno. Gromkih »Živijo«-klincev noče biti konca. Med množico gre vihar kakor veliki val: vsakdo ve, prehajamo iz stare Avstrije v Jugoslavijo.«⁸

Rostohar se je pri obujanju dogodkov na 29. oktober 1918 svojih, z golim mečem v roki izrečenih besed (ki so dejansko pomenile prelom s staro in prehod v novo državo) spominjal nekoliko drugače, kot je o njih poročal *Slovenec*: »Mi, vojaki, odreka mo pokorščino Avstriji in prisegamo zvestobo svoji narodni državi Jugoslaviji. Živela svobodna Jugoslavija!« Takoj za tem mu je škof Jeglič razburjeno oponesel: »To je pa revolucija!«, na kar mu je Rostohar suho odvrnil: »Da, prevzvišeni, tako nekako.«⁹ Že pred napovedano demonstracijo pred Deželnim dvorcem je štacijsko poveljstvo v Ljubljani vojakom sploh prepovedalo udeležbo pri demonstracijah. Ko pa je izvedelo za Rostoharjevo revolucionarno početje, je ukazalo vojaški policiji, naj ga aretira in zaradi veleizdaje postavi pred vojaško sodišče. Rostoharja je na to nevarnost opozoril nadporočnik Potokar, ki je bil pri vojaški policiji eden od zaupnikov »revolucionarnih« častnikov. Tako se je Rostohar izognil zasedi vojaške policije in se proti polnoči namenil na kolodvor, kamor je prav takrat prispel transport

⁸ *Slovenec*, 30. 10. 1918; stališča govorcev (ki so z balkona Deželnega dvorca oznanjali prelom zveze z Avstrijo in začetek Jugoslovanske države) o tem, kako naj bi ta država bila urejena (na centralistično-unitarni ali na federalistično-avtonomistični podlagi) so bila zelo različna; pomenljivo za nadaljnjo žalostno usodo države južnih Slovanov je bilo, da so bili pogledi teh z balkona Deželnega dvorca nastopajočih »rojenic« povsem različni že glede tega, ali v tej državi (mora) biva(ti) en južnoslovanski narod, ali pa jih je več. Med tem ko so ljudstvo nagovorili vneti zagovorniki teorije o enotnem jugoslovanskem narodu, ki mora živeti v popolnoma enotno urejeni centralistični državi (liberalci – Ivan Hribar, še bolj radikalna pa Karel Triller in Ivan Tavčar), so ob njih prav tako pozdravljali vstajenje nove države drugi, ki pa so jo videli kot avtonomistično tvorbo, ki bo zagotovila obstoj in razvoj samostojnega slovenskega naroda (socialdemokrat Josip Kopač, škof Anton Bonaventura Jeglič, pripadnik katoliške SLS Lovro Pogačnik in kot že rečeno masarykovec Mihajlo Rostohar). Vendar ideološko-politična pripadnost nikakor ni bil predpogoj za samoumevnost stališč o zgornjem problemu (ne)enotnosti jugoslovanskega naroda. Zagovorniki enotne jugoslovanske nacije so se v svojih govorih sklicevali prav na mnenje (sicer že pokojnega) katoliškega politika Janeza Evangelista Kreka, da so Slovenci, Hrvati in Srbi »narod istega jezika in iste krvi«.

⁹ Rostohar, Ljubljana oktobra 1918 – Pričevanje o dnevih, ko je nastajala Jugoslavija.

⁶ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje Slovenstva*, str. 58.

⁷ Rostohar, Ljubljana oktobra 1918 – Pričevanje o dnevih, ko je nastajala Jugoslavija.

53. hrvaškega polka. Rostohar je očitno ugotovil, da mora svojo revolucionarno dejavnost, ki jo je izkazal na balkonu Deželnega dvorca, še zaostri. Po lastnih besedah je namreč hipoma prišel na zamisel, da bi lahko s pravkar prispelim vojaštvom razorožil madžarsko posadko v Ljubljani. Ker pri poveljniku – Nemcu – ni dosti opravil, je pričel pregovarjati podčastnike, naj ne gredo na fronto, saj da je vojna končana, Avstroogrske ni več, Hrvaška pa je postala neodvisna in Slovenija tudi. Pri tem jim je kazal slovensko trobojnico na svoji kapi in jim prigovarjal, naj razorožijo madžarsko posadko, potem pa bodisi gredo domov bodisi ostanejo v Ljubljani pod poveljstvom slovenskih oficirjev. Hrvaškim podčastnikom je bila ideja o tem, da bi se izognili fronti, všeč, zato so Rostoharjevim željam ugodili. Tako je moštvo 53. hrvaškega polka v prvih urah 30. oktobra v Rostoharjevi družbi z godbo vred odkorakalo do cukrarne in tam osvobodilo ruske in srbske vojne ujetnike. Od tam so prevratniki odpeljali osvobojene ujetnike v belgijsko vojašnico in jih tam oborožili. Tako je navsezgodaj 30. oktobra 1918 Mihajlo Rostohar razpolagal z upoštevanja vredno silo približno 600 oboroženih mož, ki bi bila še večja, če ne bi skoraj polovica hrvaških vojakov pobegnila domov. S tem vojaštvom se je Rostohar ob treh zjutraj lotil pglavitne naloge – osvoboditve slovenske prestolnice. Potem ko so njegovi vojaki obkolili madžarsko posadko v vojašnici na Kodeljevem, je Rostohar v družbi z nadporočnikom Treom stopil do poveljnika madžarskega bataljona in zahteval, da naj položijo orožje. Slednji je sicer imel nekaj pomislekov in hotel klicati za nasvet štacijsko poveljstvo. Vendar mu je Rostohar razložil, da Avstroogrske ni več, da je Ogrska samostojna država in da je njegova posadka od včeraj v jugoslovanski državi. Ob teh argumentih in zagotovitvi, da se jim jamči varen odhod, so Madžari izročili orožje in se na šišenskem kolodvoru vkrcali na vlak za domovino. V naslednjih urah je Rostohar osebno zasedel štacijsko poveljstvo in ukazal nadporočniku Badjuri, naj zasede kolodvor. Končno je sledilo še finale: štacijskega poveljnika Uharka je Rostohar dal zastražiti – postavil je stražo pred hotelom Union in mu dal na izbiro, da odide v tujino ali pa v zapor. Uharku je bila bolj všeč prva možnost, zato se je kmalu za tem usedel na vojaški transport proti Budimpešti.¹⁰

¹⁰ Rostohar, *Ljubljana oktobra 1918 – Pričevanje o dnevih, ko je nastajala Jugoslavija*.

Na zgoraj opisani način je nadporočnik Mihajlo Rostohar v precejšnji meri doprinesel, da je prišlo do prevzema nadzora slovenskih vojaških sil nad Ljubljano.¹¹ Kot smo že omenili, je svojo hiperaktivno dejavnost nadaljeval tudi potem, ko je slekel vojaško suknjo: že 23. novembra je kot pobudnik sodeloval pri nastajanju univerze, potem ko je bil sredi meseca demobiliziran.

Še pred tem pa se je Rostoharju v začetku novembra, tik po prevratu (še v času vojaškega službovanja) primeril neljub dogodek. Ta je v znanstvenih razpravah do zdaj ostal neopažen, je pa zanimiv, saj razkriva manj znano epizodo iz Rostoharjevega življenja ob prevratu. Ilustrira pa tudi takratne »prevratne« razmere nasploh.

Eksces na ljubljanskem kolodvoru v zgodnjih jutranjih urah 2. novembra 1918

24. novembra 1918 je nemško-avstrijski urad za zunanje zadeve poslal jugoslovanski vladi v Ljubljano oster dopis. V njem se je navedlo, da je v noči s 1. na 2. november 1918 prišlo na železniški postaji Ljubljana do vdora jugoslovanskega vojaštva v »poštni vagon Dunaj – Trst št. 10«. Pri tem so vojaki z grožnjo nasilja in smrti železniškim poštnim uradnikom odvzeli 14 vrednostnih pisem v vrednosti 148.927 kron, več pošte, zasebne gotovine in siceršnje zasebne lastnine poštne službenice. Nemško-avstrijski vladi ni bilo znano, ali je pri tem šlo za roparski napad pod krinko uradnega postopka ali pa so dejansko uradni organi jugoslovanske države odgovorni za prekoračitev pooblastil. Dunajska vlada je poudarila, da gre vsekakor za kršitev »prava narodov« (mednarodnega prava), ki lahko negativno vpliva na odnose sosednjih držav. Dopis se je zaključil z nekoliko oholo postavljeno zahtevo, naj jugoslovanska vlada začne s kazensko preiskavo, poroča o njenem izidu ter poskrbi za povrnitev denarja in sicer odvzetega premoženja. V nedatiranem odgovoru, ki ga je za jugoslovansko vlado podpisal predsednik Lovro vitez Pogačnik, je bilo pojasnjeno, da gre v tem primeru lahko zgolj za roparski napad, saj Narodna vlada ni izdala nobenega navodila v tem smislu in ni pri njej deponiranih nobenih vrednostnih pisem oz. ostalega. Zato

¹¹ Švajncer, *Slovenska vojska*, str. 15-26.

je tudi Narodna vlada zavrnila vsako odgovornost za odtujeno lastnino, to pa tem bolj zato, ker se »v teh dneh podobni primeri dogajajo ne samo tu ampak povsod«.¹²

Preiskava vojaškega sodišča SHS v Ljubljani

Ne glede na to, da vlada ni prevzela odgovornosti, pa je zadevo poslala v reševanje državnemu pravdnistvu. Le-to je preiskavo odstopilo vojaškemu sodišču SHS, saj so bili storilci vojaki. Tu se je začel preiskovalni postopek zoper neznane storilce v smislu kaznivega dejanja in sicer proti neznanim osebam zaradi kaznivega dejanja rop po 483., 485. in 487. členu kazenskega zakonika, ker so nasilno vdrl in se z orožjem in grožnjami polastili vrednostnih pisem. Postopek je vodil preiskovalni sodnik stotnik Gustav Barle. Obenem je za sodelovanje zaprosil tudi civilnega preiskovalnega sodnika oz. policijsko ravnatelstvo, saj se je sumilo, da so pri inkriminiranem dejanju sodelovale tudi oborožene civilne osebe. V preiskavi se je med drugim izkazalo, da so ob prevratu konec oktobra in v začetku novembra v poštah vagonih vlakov na relaciji Trst – Dunaj poleg uradnih pošilk tihotapili velike vsote denarja in vrednostnih papirjev, ki so izvirale iz nemško-avstrijskih bank v Trstu. Na ta način so lastniki bank skušali reševati premoženje z ozemlja, za katerega je bilo jasno, da ne bo več pripadalo nemško-avstrijski državi. Na podlagi kasnejšega pričevanja enega od poštah uradnikov nemške Avstrije se je npr. pokazalo, da so eno noč pred ekscesom (31. oktobra 1918), ki ga opisujemo, na vlaku Trst – Dunaj nemško-avstrijski uradniki uspeli prepeljati skritih 6 milijonov kron in to kljub temu, da je v Ljubljani jugoslovansko vojaštvo poštah vagon pregledalo.¹³ Morda je šlo za denar, ki ga je s Trsta na Dunaj transportiral nek uradnik avstro-ogrske banke Samponi, saj je Narodni svet v Ljubljani 31.

oktobra 1919 izdal ukaz štacijskemu poveljstvu, da tega človeka aretira in zapleni »več milijonov vrednostnih papirjev, zlata in bankovcev«. To pa se takrat službujočemu častniku Kudru ni posrečilo.

Iz pričevanj, ki so se nabrala tekom preiskovalnega postopka, je bilo mogoče v glavnem rekonstruirati naslednji tek dogodkov. Povelje za preiskavo vlakov s 1. na 2. november 1918 je izdal taisti Lovro Pogačnik, ki je (očitno lažno) pisal nemško-avstrijski vladi, češ, da vlada v Ljubljani ni izdala nobenega takega navodila.¹⁴ Na podlagi tega ukaza je v noči s 1. na 2. november 1918 prišlo do preiskave poštah vagona vlaka Dunaj – Trst, ki jo je vodil nadporočnik Mihajlo Rostohar. Prav ta dan je do vojaške posadke na kolodvoru prišla dodatna informacija, da namerava nek kreditni zavod iz Trsta v eni izmed vlakovnih kompozicij prepeljati kar 25 milijonov kron. Napetost je bila toliko večja, ker so nekaj ur pred prihodom vlaka na ljubljanskem kolodvoru jugoslovanski uradniki opazili tri sumljive osebe: dva uradnika kreditnega zavoda in ljubljanskega veletrgovca Lilega. Ti so želeli za ta vlak rezervirati poseben kupe, pa so nato, ko je bila rezervacija odklonjena, zadnji trenutek karte prolongirali za naslednji dan. Ko se je vlak številka 10 iz Trsta okrog polnoči ustavil v Ljubljani, so jugoslovanski uradniki postali pozorni na poštah vagon, saj so v njem sedeli ljudje, ki tam ne bi smeli biti – pripadniki nemške in avstrijske vojne mornarice in nekaj civilistov sumljivega videza. Na zahtevo, da odprejo vrata poštah vagona, so jih potniki res odprli, je pa v istem trenutku pri vratih na nasprotnem koncu vagona uspel pobegniti civilist s kovčkom. Po tem dogodku je straža obkolila vagon in se je poklicalo dodatno vojaštvo, ki je pod Rostoharjevim poveljstvom potnike nagnalo ven iz vagona. Nato se je pod Rostoharjevim vodstvom – medtem, ko se je zunaj zastraženim poštah uradnikom in ostalim potnikom z naperjenim orožjem grozilo s smrtjo in jih zmerjalo – vagon nadrobneje pregledalo. Zaplenilo se je nekaj denarnih pisem in eraričnega blaga. Zaplenjena denarna pisma so se v vreči odnesla na štacijsko poveljstvo, kjer naj

¹² AS 307, *Deželno sodišče, Vr VIII 763/19 (Vr 1919- 1) – S 119/18-1 sveženj »spisi vojaškega sodišča; kazenska zadeva zoper dr. Mihajla Rostoharja zaradi hudodelstva poneverbe. Ker se je preiskava izpeljala v dveh delih – začelo ga je Vojaško sodišče SHS (do junija 1919), potem pa nadaljevalo Deželno sodišče do prekinitve postopka – gre v spisu za različne oznake dokumentov.*

¹³ AS 307, Vr VIII 763/19, S 119/18-24, *Pričevanje Ivana Cofa, poštah oficijala z dne 15. 4. 1919 in S 119/18-29, pričevanje nekdanjega poročnika Antona Kudra, z dne 24. 5. 1919 – v času pričevanja je bil Kuder sodnik v Trbovljah.*

¹⁴ AS 307, Vr VIII 763/19, S 119/18-7; *Pričevanje Mihajla Rostoharja z dne 15. 1. 1919; ob zaslišanju na katerem je nastopil kot priča je predložil navedeni ukaz Poverjenika za narodno obrambo dr. Pogačnika, ki ga je preiskovalni sodnik potrdil kot pristnega in mu ga vrnil.*

bi se preštelo denar in naredilo zapisnik. Do tu je zadeva bila bolj ali manj jasna, saj se pričevanja različnih akterjev glede naštetega ujemajo.¹⁵ Manj jasne pa so bile nekatere okoliščine, ki so se kasneje izkazale za zelo pomembne: npr. kdo je bil udeležen pri preiskavi in zaplembi – razen Rostoharja sta pri preiskavi sodelovala še nadporočnik Jarec in še ena oseba, ki pa se je ne Jarec ne Rostohar nista mogla spomniti. In pa seveda, kolikšna je bila vsota zaplenjenega denarja.

Kmalu po dogodku, že decembra 1918, se je na Finančno upravo Narodne vlade in prometno vodstvo Južne železnice z dopisom obrnil inženir Hugo Uhlir, ki je v noči s 1. na 2. november 1918 služboval kot poročnik in »pobočnik« poveljnika štacijskega poveljstva v Ljubljani. Uhlir je bil tudi kasneje ne navadno zainteresiran za to zadevo. Navedel je, da je po polnoči po telefonu z južnega kolodvora dobil vest, da je neki poročnik zaplenil dva zavoja denarja v skupni vrednosti 25 milijonov kron. Približno ob pol sedmih zjutraj mu je isto javil nek podčastnik. Istega ali naslednjega dne mu je, med tem, ko je večerjal v gostilni pri »Novem svetu«, potek zaplembe opisoval nek višji železniški uradnik. Na vse to ni bil posebej pozoren, dokler ni izvedel, da Narodna vlada ni prejela niti približno enakega zneska, zato pa se je tudi odločil, da to zadevo naznani.¹⁶ Ker pa je preden je poslal ta dopis z njim v kavarni Union seznanil dva gospoda in je to prišlo na ušesa Mihajlu Rostoharju, je slednji vložil civilno tožbo zoper Uhlirja, o čemer bo še govora v nadaljevanju.

Pričevanje glavnega akterja Mihajla Rostoharja januarja 1919 je bilo dokaj površno, skoraj malomarno. Izjavil je, da je »revizijo« izpeljal s poročnikom Jarcem in še nekim železniškim uradnikom, da se datuma, kdaj se je to zgodilo ne spominja, da pa so zaplenili nekaj eraričnih stvari, vrednostnih papirjev, tri pakete pisem in računske knjige. Vse to je bilo potem na štacijskem poveljstvu popisano s strani stotnika Potokarja.¹⁷ V poročilu štacijske-

mu poveljstvu je Rostohar ponovil pričevanje pred Vojaškim sodiščem, dodal pa je, da je bilo zaplenjenega denarja proti pričakovanju malo.

Janko Jarec je pričal, da je bil dodeljen štacijskemu poveljstvu na službovanje, ko je okrog polnoči s 1. na 2. november k njemu prišel Mihajlo Rostohar še z eno osebo, katere se Jarec ne spomni. Rostohar mu je razložil, da se želi 7 milijonov kron prepeljati na Dunaj, pokazal pa mu je tudi 3 ali 4 osebe, ki naj bi to želele izpeljati. Ker so dobili obvestilo, da se ti ljudje ne bodo peljali na Dunaj, jim je vse skupaj postalo sumljivo in je nekdo predlagal, da naj gredo pregledat poštni vagon. Ker je bilo v njem veliko vojaštva, jih je Rostohar napodil ven in začel s preiskavo. Pri tem naj bi – po Jarčevem pričevanju – v vagon stopil poleg Rostoharja še on ter podčastnika Danilo Cerar in Anton Erkraut. Rostohar je začel z zbiranjem denarnih pisem, ki jih je bilo več, nekatera tudi prav debela. Rostohar je ta pisma sortiral, Jarec pa je vagon zapustil in se napotil k drugim transportom. Jarec je v pričevanju posebej poudaril, da je prav gotovo z Rostoharjem v vagonu ostal še nekdo, sicer on vagona ne bi zapustil. Ker je vlak imel predolgo zamudo, se je čez čas vrnil do poštnega vagona preverit, kaj se dogaja in je videl, da iz vagona ravno odhaja Rostohar z nekimi paketi. Pri tem mu je Rostohar pripomnil: »Vidiš, pa smo ga le dobili.« Potem je Rostohar zapustil kolodvor skozi kolodvorsko poveljstvo in se odpeljal z avtom – v njegovi družbi je bil še en častnik. Jarec je pričevanje zaključil z izjavo, da je bil prepričan, da so denar dobili in da je bil odnesen tja, kamor spada.¹⁸

Stotnik Jože Potokar, ki je na štacijskem poveljstvu sestavil zapisnik o pregledu zaplenjenih denarnih pisem, je kot priča v preiskavi izjavil, da je bilo denarja v denarnih pismih, ki so jih on, Potokar, Rostohar in še en častnik (katerega ime se Potokar ne spomni, zdelo se mu je, da je to morda bil poročnik Uhlir) na štacijskem poveljstvu komisijsko odprli, manj kot 8.000 kron. Kam je potem pisma in protokol Rostohar oddal, Potokarju ni bilo znano.¹⁹ Zanimivo je bilo, da je preiskovalni sodnik skupaj

¹⁵ AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-7; Anton Gregorc, *železniški revident, ki je bil tisto noč zadolžen za prometno službo – zaslišanje* 15. 1. 1919.

¹⁶ AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-10; *Dopis Huga Uhlirja z dne 23. 12. 1918, naslovljen na Finančno upravo.*

¹⁷ *Glej opombo št. 14 in poročilo Mihajla Rostoharja štacijskemu poveljstvu z dne 15. 1. 1919, AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-10.*

¹⁸ AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-19; *pričevanje Janka Jarca z dne 19. 3. 1919.*

¹⁹ AS 307, Vr VIII 763/19, S 119/18-27; *Pisno poročilo Jožeta Potokarja z dne 14. 4. 1919 in pričevanje na zaslišanju dne 23. 4. 1919.*

s štacijskim poveljstvom ugotavljal, da izvoda tovrstnega zapisnika o zaplembi denarja v štacijskem poveljstvu ni in da iz eksibitnih protokolov niti ni razvidno, da bi kdaj obstajal.²⁰

Poročnika Staneta Berganta, ki je bil dežurni na kolodvorskem poveljstvu, je v tej akciji zaplembe Rostohar povsem obšel, ker o vsej zadevi Bergant ni vedel skoraj nič, razen tisto, kar je slišal o drugih, pa še to je bilo očitno napačno.²¹

Tako je še vedno ostalo nepojasnjeno, kam je izginilo 140.000 kron, ki jih je uradno kot odtujene prijavila avstrijsko-nemška vlada.

Zdi se, da se je preiskava začela razpletati, ko ji je dala pospešek obravnava zaradi razžalitve, ki je potekala pred okrajnim sodiščem, kjer je Rostohar tožil Uhlirja. Iz članka je razvidno, da Uhlir Rostoharja pri drugih osebah ni črnil zgolj zaradi preiskave poštnega vagona, pač pa ga je nekaj tednov kasneje – zopet v Unionu »v odlični družbi slovenskih kulturnih delavcev« – javno krivil, češ, da si je prilaščal erarično blago in vojake pošiljal, da so perilo iz vojaških skladišč nosili na njegov dom. Osebi, katerima je to Uhlir razlagal in sta to prenesli Rostoharju, sta v slovenski zgodovini dokaj znameniti – slovenski pisatelj dr. Alojz Kraigher in jezikoslovec dr. Fran Ramovš. Če dodamo še dejstvo, da je sodil Anton Lajovic, sicer znan skladatelj in najbolj zaslužen za prisilno slovenizacijo ljubljanske filharmonije, potem lahko ugotovimo, da so bili v tej zgodbi nekako vpleteni vrhunski slovenski intelektualci takratne dobe. Očitno je, da se je v Unionu zbirala slovenska intelektualna elita in premlevala aktualne dogodke. Kakorkoli, sodno razpravo je Anton Lajovic prekinil, saj je Hugu Uhlirju oz. njegovemu odvetniku dr. Vodušku dal tri tedne časa da priskrbi »dokaz resnice«,

ki sta ga napovedala zoper Mihajla Rostoharja.²² In res je v treh tednih prišlo do preobrata. Odmevna tožba Rostohar proti Uhlirju je zbudila pozornost in spodbudila tretjega člana »komisije«, ki je pregledovala poštni vagon in se ga ne Rostohar ne Jarec nista mogla spomniti, da se je javil. To je bil Franc Bar, nekdanji narednik. V svojem pričevanju je med drugim zatrdil, da so bile vsote bistveno večje, kot pa je bilo zatrjevano s strani Rostoharja. Sama preiskava je potekala »energično«, Rostohar je zaplenil nekemu poštnemu uradniku tudi manjšo vsoto denarja, ki jo je imel pri sebi v navadni kuverti (oškodovani uradnik Turad je v svojem pričevanju, kot bomo videli v nadaljevanju, trdil, da mu je denar vzel narednik – to je bil Bar in ne Rostohar). Po Barovem pričevanju je samo on sam zaplenil denarna pisma v vrednosti okrog 150.000 kron, ki jih je izročil Rostoharju, ta pa jih je držal v roki ali spravil v žep. Popolnoma pa je Bar izključeval možnost, da bi zaplenili zgolj 8.000 ali 20.000 kron. Poleg naštetega denarja pa je Bar našel še tri pakete, približnih dimenzij 60×30×25 cm, ki so jih odnesli na štacijsko poveljstvo, kjer pa jih niso odprli, ker je Rostohar rekel, da bodo to storili naslednji dan. Ko je čez nekaj dni Rostoharja vprašal, ali je bilo denarja veliko, mu je ta odgovoril, da so bile v paketih le neke pošiljke od vojne pošte. Baru se je zdelo čudno, da bi brezvredne pošiljke transportirali s spremstvom. Ko je izvedel za sodni proces, se je javil za pričo, ker je, kot je sam poudaril, dogajanja poznal iz prve roke.²³

Naslednji »žebelj v krsto« je osebno z Dunaja prinesel Hugo Uhlir. Šlo je za uradna poročila Južne železnice o dogodku s 1. na 2. november, ki jih je Uhlirju uspelo pridobiti s pomočjo avstrijskega zunanjega ministrstva in jih je vojaškemu sodišču v Ljubljani izročil 7. junija 1919.²⁴ Poročilo nemških poštних uradnikov, ki so bili v omenjeni noči v poštnem vagonu št. 10, govori o surovem nastopu jugoslovanskega vojaštva – o grožnjah, zmerjanju in opozarjanju, da so sovražniki, ki se nahajajo v njim sovražni deželi, o surovem fizičnem ravnanju

²⁰ AS 307, Vr VIII 763/19, S 119/18-26; *Dopisi med različnimi poveljstvi, iz katerih izhaja, da zapisnik o zaplenjenem denarju ne obstaja niti ni bil vnesen v službeno evidenco.*

²¹ AS 307, Vr VIII 763/19, S 119/19-20; *Poročilo nekdanjega poročnika Staneta Berganta z dne 19. 1. 1919, tu Bergant navaja naj bi z Rostoharjem prišel po kaso z veliko vsoto denarja poročnik Bogomil Orožen, kar očitno ni držalo; 24. 3. 1919 je bil Bergant zaslišan v isti zadevi in je ponovil enako, da o zadevi ve le tisto, kar mu je povedal železniški uradnik Gregorc – da je Rostohar skupaj s poročnikom Orožnom nek denar zaplenil.*

²² *Slovenec*, 20. maj 1919, str. 4.: »Zaradi 25 milijonov – dr. Rostohar proti dr. Uhlirju«.

²³ AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-33; *Pričevanje Franca Bara z dne 3. 6. 1919.*

²⁴ AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-13; *Dodatno pričevanje Huga Uhlirja ob predložitvi dokumentacije z Dunaja z dne 7. 6. 1919.*

[illegible]

Utemeljitev Vojaškega preiskovalnega sodnika, zakaj predlaga odstop zadeve Deželnemu sodišču – predlog pregona Mihajla Rostoharja zaradi suma kaznivega dejanja poneverbe.
(Arhiv Republike Slovenije)

ob osebnih preiskavah, o ultimatih, da se jih bo ustrelilo, če ne povedo, kje je denar, o odvzemu osebne imovine in celo denarnih sredstev enega od uradnikov; predvsem pa o strahu, da ne bodo več videli domovine.²⁵ Potek preiskave znotraj vagona je podrobneje opisal Adolf Hellmann, edini nemško-avstrijski poštni uradnik, ki je ob preiskavi lahko ostal prisoten. Hellmann je izpostavil, da sta preiskavo izpeljala častnik in narednik. Častnik mu je predložil, da se išče pošiljke avstro-ogrske banke. Najprej je bi preiskan službeni del vagona – oficir je pregledoval denarna pisma, zavoje, priporočena pisma in navadna pisma, prav tako pa tudi nahrbtnike in cule s predmeti spremljevalnega osebja. Ob tem se je – po primerjavi z uradnim seznamom – zaplenilo pet denarnih pisem v vrednosti 43.302 kron. Oficijalu Martini so bili odvzeti čevlji, ki so bili njegova osebna last in šotorsko krilo v vrednosti 200 kron, pomočniku Alexandru Uherju trije kosi platna v vrednosti 60 kron, poduradniku Johannu Schmidu pa čevlji v vrednosti 140 kron. Nadoficijalu Hermannu Turadu je narednik ob osebnem pregledu zaplenil 418 kron zasebnega denarja, ki jih je Turad imel v kuverti. Pregledal se je tudi prostor za pakete, enako tudi paketne pošiljke. Nadalje se je zaplenilo kovček z oblekami in tri pakete s knjigami prokurista Marpurga iz filiale tržaškega kreditnega zavoda, »pri čemer sta oficir in njegov narednik vsa vesela zakričala: končno najdeno!« Zatim je častnik, ki je preiskoval, začel Hellmanna vnovič zmerjati in spraševati: »Koliko ste dobili za to (= *da skrivaj vozite denar, op.a.*) ... aretiral vas bom!« Drugi častnik, ki je bil pri tem spet navzoč (*tj. poročnik Jarec, ki se je vrnil v vagon – op.a.*), pa je začel Hellmanna prav tako zmerjati in pljuvati. Ko je Hellmann zaprosil za potrdilo o zaplembi, se mu ni odgovorilo nič. Dva častnika in narednik so nato z zaplenjenimi denarnimi pismi in paketi zapustili vagon ter dovolili, da se je personal, ki se je prej moral izkrcati, spet lahko vrnil v vagon in vlak je lahko odpeljal. Skupna škoda zaradi zaplembe je znašala 148.927 kron. Poročilom so bili priloženi tudi uradni sezname pošiljk in njihovih vrednosti.²⁶

²⁵ AS 307, Vr VIII 763/19, S119/18-34; *Reisserapport der Triest – Wien No 10, z dne 1. 11. 1918 – podpisani: oficijala Josef Gall in Josef Martina ter nadoficijali Johan Seidhauser, Johann Neu, Hermann Turad in Adolf Hellmann.*

²⁶ *Prav tam – posebno poročilo nadoficijala Adolfa Hellmanna.*

Barovo pričevanje in poročila dunajskega poštne urada št. 76 so bilo očitno ključna. Preiskovalni sodnik je še istega dne, ko je Bar prinesel dokumente z Dunaja, sklicujoč se na njih in na Barovo pričevanje, poslal spis vojaškemu pravdniku, »ker se je obrnil sum na gotovo osebo, ki ni podvržena vojaški podsodnosti«. Vojaški pravdnik pa je takoj nato ustavil postopek in predlagal, da se zadeva odstopi državnemu pravdnictvu. To je utemeljeval z naslednjimi besedami: »dr. Mihajlo Rostohar je na podlagi dosedanjega dokazilnega gradiva nujno sumljiv zločina uradnega poneverjanja v škodo čez 140.000 kron. Notorično dejstvo je, da se nahaja osumljenec že več mesecev v civilnem razmerju (...) Proti osumljencu pa do sedaj nobena v navedeni kazenski pravni določbi navedenih oblasti ni ničesar ukrenila, kar bi se nanašalo na pripravo ali uvedbo proti njemu naperjenega kazenskega postopanja. Tudi v kazenski zadevi proti neznanim storilcem radi ropa ne, bil je celo zaslišan kot priča. Postal je sumljiv šele sedaj a ne zločina ropa temveč hudodelstva poneverjanja, kar je kazenska zadeva zase. Predlagam, da se kazenska zadeva proti dr. M. Rostoharju odstopi državnemu pravdnictvu v pristojno poslovanje«. Še istega dne, 7. junija 1919, je Vojaško sodišče zadevo skupaj s spisom odstopilo Državnemu pravdnictvu.²⁷

Postopek pred Deželnim sodiščem

Po nekaj dneh, ko je prejel zadevo od Vojaškega sodišča, je državni pravdnik (= tožilec) naročil, naj se bivši nadporočnik Mihajlo Rostohar, sedaj »referent pri slovenski vseučiliški komisiji«, zasliši kot osumljenec in da se pri njemu doma izvede hišna preiskava. Hišno preiskavo je na povelje preiskovalnega sodnika dr. Stojkoviča policija izvršila 18. junija 1919 na Ilirski ulici 29 v Ljubljani. Med preiskavo so bili najdeni zanimivi zapiski, ki se jih je skupaj z Rostoharjevimi pojasnili poslalo preiskovalnemu sodniku. Iz zapisnika o preiskavi je razvidno, da je Mihajlo Rostohar izjavil, da je bil štiri leta proviantni častnik in da se zato v njegovih beležkah nahajajo tovrstne zaznambe in računi. Za povojno obdobje pa je navedel, da tovrstni podatki o kupčijah, ki se nahajajo v njegovih zapiskih, izvirajo iz poslov Ivana Jelačina in nekega Richterja, kjer pa je »sprejemal oferte zgolj iz prijateljstva«.

²⁷ AS 307, Vr VIII 763/19; P 75/18 in S 119/18-3.

ANTUN BUNČUGA - RIJEKA

UVOZ I IZVOZ JESTIVIH I STOLNIH ULJA

Brzjavljiva : BUNČUGA, RIJEKA.

TELEFON : 917.

RIJEKA, 27. svibnja 1919.

D r a g i p r i j a t e l j u !

Danas na povratu iz Rijeke primio sam Vaš brzjavljiva, na kojeg sam Vam prama priloženom prepisu odgovorio.

Krumpira Vam predbježno nemogu nudjati.

Nudjam Vam 40 vagona suhih šljiva bošanskih, u vrećama sa dozvolom izvoza za Beč po kruna 7.- kilo brutto za netto predaja prompt, a najdalje do konca Lipnja 1919.

Ako na ovu ponudu reflektirate t.j. ako imate kupca neka mi to brzjavljiva odmah potvrdi i neka bezodvlačno otvori neopozivi do konca lipnja ove god. akreditiv kod jedne Ljubljanske banke uz obvezu, da će mi roba biti plaćena u onom času čim roba stigne na teritorij Austrije Njemačke.

Očekujem Vaš topogledni brzjavljivi odgovor.

Nadam se, da će te brzo doći, da naš obračun od ulja jednom već svršimo.

Pozdravljam Vas i bilježim

veleštovanjem:

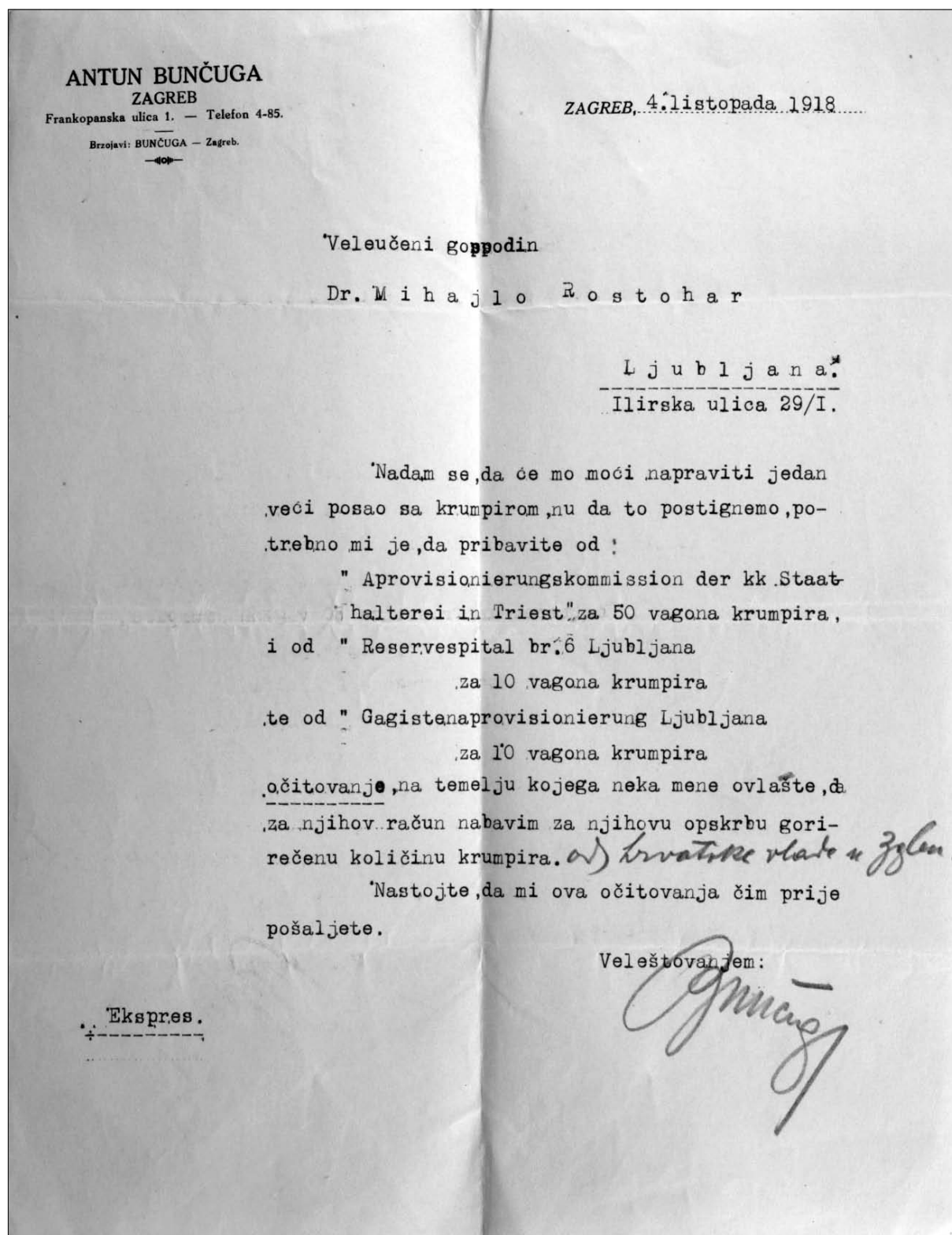
Veleučeni gospodin

Univ. Doc. Dr. M i h a j l o R o s t o h a r

B e č.

Hotel Oesterreichische Hof.

Ponudba trgovca Bunčuge Mihajlu Rostoharju, ki je konec maja 1919 posloval na Dunaju. (Arhiv Republike Slovenije)

Ponudba trgovca Bunčuge proviantnemu častniku c. kr. vojske Mihajlu Rostoharju, oktober 1918.
(Arhiv Republike Slovenije)

Pozornost so preiskovalcem zbudile tudi zabeleške o nakupu zlatnine pri zlatarju Čudnu v višini 6.050 kron, ki pa naj bi bil le delno realiziran ter o nakupu vrta na Bledu v višini 7.500 kron. Rostohar je izjavil, da je imel ob prevratu 26.000 kron, ki jih je prihranil pri vojakihi, od česar je že porabil 14.000 kron (nekaj za nakup vrta na Bledu, nekaj pa za sprotno preživljanje), razen tega pa mora dobiti od trgovca Bunčuge iz Zagreba še 21.000 kron, saj je denar pri njemu deponiral v kupčijske namene.

Zaslišanje Mihajla Rostoharja kot osumljenca 27. junija 1919 (tokrat se je navedlo, da gre za vseučilišnega docenta v Pragi) je prineslo zanimive preobrate. Rostohar je navedel, da so izvedli na podlagi ukaza Lovra Pogačnika (pri tem je predložil pisni ukaz, ki se mu je vrnil) preiskavo poštnega vagona on, Jarec in neki podčastnik v prisotnosti poštnega uradnika Nemške Avstrije. Pri preiskavi, ko so vsak zase iskali po vagonu, so vsi trije skupaj zaplenili 5 – 7 pisem v vrednosti 20 do 30 tisoč kron – zgolj denarna pisma namenjena v Nemško Avstrijo. Pri tem je Rostohar pribil: »Izključim pa z vso gotovostjo, da bi zaplenili 14 denarnih pisem v vrednosti nad 150.000 kron.« Vsa denarna pisma je dal v prisotnosti ostalih treh oseb v eno vrečo, našel pa je še tri pakete. Po koncu preiskave so odnesli vse tri pakete in vrečo vojakom, ti pa so to odnesli na kolodvorsko poveljstvo, od tu pa z »dvokolnico« odpeljali na štacijsko poveljstvo na Bavarski dvor. Pri manipulacijah z vrečo se ni prepričal ali je še zavezana, kot jo je bil sam zavezal, ker ni imel nobenih sumov zoper vojake. Na štacijskem poveljstvu so vrečo in pakete položili na mesto, kjer so bile deponirane druge blagajne. Tja sta deset minut zatem prišla stotnik Potokar in prometni uradnik Rozman – spraševala sta ga ali je zaplenil milijone. Pokazal jim je vreče in pakete, naredili so »protokol« in napisali zapisnik. Drug dan ob 9. uri je na njegovo (Rostoharjevo) prošnjo prišla komisija finančnega ravnateljstva na čelu z uradnikom Špindlerjem in to prevzela; o tem se je spet napisal protokol. Rostohar je med zaslišanjem tudi komentiral oz. zanikal navedbe drugih prič, ki so mu bile predložene:

- Janka Jarca – ni res, da bi karkoli vedel o uradnih Kreditnega zavoda, kot je opisal Jarec; niso se peljali z avtom s kolodvora; priznava, da se je mogoče Jarec odstranil za nekaj minut iz vagona,

vendar sta bila tam ves čas podčastnik in poštni uradnik;

- Jožeta Potokarja – poudarja, da je Potokar prišel za njim na štacijsko poveljstvo, da je Potokar odpiral pošiljke, bral napise na pošiljkah in mu narekoval zneske, ko so delali »protokol«;
- Franca Bara – sklepa, da je on tisti podčastnik, ki je bil pri preiskavi z njim v vagonu in sicer po podrobnostih, ki jih Bar navaja v svojem pričevanju (npr. da je bil glavni uradnik v poštnemu vagonu Čeh in ga je Rostohar res nagovarjal, naj kot Slovan ne dela težav Jugoslovanom); ni pa res, da bi zaplenil denar uradniku, niti da bi komu grozil s pištolo, ne drži, da si je dajal denarna pisma v žepe, ne drži da bi Bar predstavil polkovniku Pouru, ker tega tam takrat sploh ni bilo in ne drži, da bi se peljali s kolodvora na štacijsko poveljstvo z avtom.

Dalje je pojasnjeval izvor števil iz svoje beležnice oz. razlagal o svojih kupčijah – na Dunaju je stanoval v hotelu *Oesterreichischer Hof* skupaj s trgovcem Jelačinom (očitno je bil Jelačinov poslovni partner ali trgovski potnik). Ta je kupoval vžigalice in sol v zameno za živila iz SHS. Pri tem je bil Rostohar zveza s trgovcem Bunčugo, s katerim je trgoval že kot proviantni častnik v letih 1917 in 1918 in si takrat iz tega naslova pridobil 35.000 kron. Zatrdil je, da je kot častnik, odgovoren za nabavo, imel dovoljenje nadrejenih tudi za sklepanje zasebnih poslov in da mu je Anton Bunčuga nakazal 17. junija 1919 21.000 kron kot nagrado za usluge pri Bunčugovih kupčijah v letih 1917 in 1918. Tudi vse ostale listine, ki so se nanašale na razne kupčije na relaciji kraljevina SHS – Nemška Avstrija, so bile po Rostoharjevem pričevanju dejansko Jelačinove. On je te papirje le zadržal pri sebi, ker je Jelačin moral v Ljubljano in so se zato našli v njegovem stanovanju ob preiskavi. Nekateri podatki o možnih kompenzacijskih poslih iz beležnice naj bi bili tudi zbrani za nekega trgovca Rihterja. Potrdil je zapise, da je po posredovanju svoje sestre hotel kupiti nek vinograd v bližini Krškega in da je dejansko kupil vrt na Bledu, ki ga je mislil rabiti kot stavbno zemljišče.

Do nenadne in presenetljive razbistritve Rostoharjevega spomina in pričevanja pa je prišlo, ko so ga zasliševalci vprašali za izvor sedmih števil na nekem mestu v njegovi beležnici:

»... Obdolžencu se predloži stran beležnice, kjer je zapisanih šeststih sedem denarnih zneskov to je 3.000, 38.000, 11.600, 9.000, 35.000, 2.000, 6.000, skupaj 101.600, nakar izjavi: Mogoče, da se to nanaša na neko deteljo, katero smo nekoč cenili v Sesto al Reghena. To sklepam iz tega, ker slede potem zapiski o tobaku, milu in cikoriji, katero sem prinesel sestri Ani Volčanšek, ko sem prišel na dopust s fronte. Osumljencu se nato predloži, da vsote, zabeležene v beležnici, odgovarjajo popolnoma zneskom nekaterih denarnih pisem, zaplenjenih v noči od 1. na 2. novembra 1918 v ambulančnem vozu / ti zneski so navedeni v poročilu dunajskega poštnege urada št. 76 pod r.št. 34 spisov vojaškega sodišča. Osumljeni izjavi nato:

Kakor sedaj uvidim, nanašajo se ti vpisi v moji beležnici res na dotična denarna pisma. Spominjam se, da sem med revizijo imel v rokah svinčnik in da sem nekaj pisal. Sedaj se mi zdi gotovo, da sem pisal v svojo beležnico in da sem nameraval teh 7 pisem vzeti in izstaviti poštnemu uradniku pobotnico. Če sem mu res izstavil pobotnico ali ne, ne vem.«

Od tu naprej se je Rostoharju spomin čedalje bolj vračal, oz. se je po nekem psihološkem efektu (ki bi ga najbrž znal Rostohar kot psiholog dobro razložiti) začel natančno spominjati detajlnih podrobnosti, kar je zanimivo, saj se je še malo prej spominjal nekaterih stvari povsem drugače. Tako je npr. spremenil trditev, da nikomur ni grozil: »Spominjam se tudi, da sem res z revolverjem zapodil vojake in civiliste iz vagona.«

Pri tem je sum o poneverbi začel zvrčati na avstrijsko-nemškega poštnege uradnika, ki bi lahko preiskavo in zaplenbo izrabil kot priliko, da sam ukrade kako denarno pošiljko in za to dejanje obtoži Jugoslovane. Drugi, ki ga je Rostohar sumničil, pa je bil podčastnik Bar, ki je po Rostoharjevih zatrjevanjih preiskoval del vagona popolnoma sam in bi denar lahko prigrabil takrat, lahko pa bi si ga prisvojil tudi kasneje ob tem, ko so pospravljali in transportirali denarna pisma. Za denarna pisma se je Rostohar namreč zdaj (po razsvetljenju ob soočenju s številkami iz njegove beležnice) spomnil, da jih je popisoval in metal na nek pult. Pri odhodu pa je, ko je bil že v drugem delu vagona, po ta pisma poslal Bara in ko mu jih je ta prinesel, je pisma vrgel v vrečo, brez da bi jih pregledal. In takrat bi bilo po

Rostoharjevo mogoče, da je Bar takrat nekaj od teh pisem izmaknil.²⁸

Državni pravdnik je preiskovalnemu sodniku na podlagi dotedanjih izsledkov ter hišne preiskave in zaslišanja Rostoharja kot osumljenca sporočil naslednje stališče:

»Zagovor osumljenega dr. Rostoharja je v protislovju z dosedanjimi poizvedbami in zlasti izjavi, da je zaslišanih prič v mnogih ozirih, tako zlasti glede števila najdenih in zaplenjenih denarnih pisem in njih vrednosti (5 do 7, 20-30.000K – 14 nad 150.000K) glede prevoza (samokolnica – avtomobil) i drugih okoliščin. Dr. Rostohar ostane torej prej kot slej sumljiv.«

Ob tem mu je dal tudi usmeritve, da preveri, ali mu je bilo res dovoljeno, da je kot provijantni častnik 14. divizije delal zasebne kupčije ter ali so njegove hranilne vloge in kupčije verodostojne tj. v skladu z njegovimi navedbami. Obenem je državni pravdnik preiskovalnega sodnika usmerjal tudi v preiskavo trgovca Franca Bara in tu sledil Rostoharjevim navedbam, da je sumljivo, ker se je Bar sam ponudil sodišču za pričo. Zlasti je državni pravdnik štel za potrebno, da se preveri, kje je služil Bar pred vojno, kaj je počel med vojno ter v kakšnih gmotnih razmerah živi sedaj oz. kakšnih je živel pred vojno.²⁹

O Francu Baru policijske poizvedbe niso našle kakih posebnosti. Pristojen je bil v Ljubljano, nekaj časa je živel v Trstu kot uslužbenec firme pisalnih strojev *Remington*, leta 1915 se je preselil v Ljubljano in od 1916 služil kot črnovojnik pri poveljstvu št. 27 v Ljubljani. Kot vojak se je bavil tudi s trgovino z manufakturnim blagom in imel ob preobratu okoli 8.000 kron premoženja. V začetku leta je odprl trgovino s pisalnimi stroji, ki mu kar dobro uspeva – za to je potreboval kredit, ki mu ga je odobril firma *Firedlaender* z Dunaja. Živel je vedno dobro in solidno, da bi nenadoma prišel do velikega kapitala se ni zaznalo.³⁰

Ker pa je po prispelem poročilu dunajskega Poštnege urada št. 76 ter hišni preiskavi in zaslišanju

²⁸ AS 307, Vr VIII 763/19-I;

²⁹ AS 307, Vr. VIII 763/19-I

³⁰ AS 307, Vr. VIII 763/19 – 10

izročiti Ivanu Jelačini ml., obdržal sem jih pri sebi ter so bile
prilikom preiskave zaplenjene.

Pisni Antona Bunčuge dat. Zagreb 4. listopada 1918 se tičejo
kupčij, ki sem jih delal z njim kot nakupovalec za armado.

Pismo moje sestre z dne 18.4.1919 in pa ponudba Maks Grafa se
nanaša na nek vinograd, katerega sem nameraval kupiti po naročilu
svoje sestre. Dopisnica Rudolfa Rutnerja se nanaša na restavracijo
pri Zlatorogu, katero sem nameravala vzeti v najem moja sestrinca
Ana Weissensteiner, sedaj v Krškem.

Potrđilo Klimenta Bretnerja z dne 10.4.1919 se nanaša na nakup
jednega vrta na Bledu, katerega sem kupil za 7500 K v namenu, da ga
pozneje porabim kot stano bišče.

Opazke v mojih dveh beležnicah se nanašajo deloma na privatne
in na vsenčiliščne zadeve, deloma pa na moje informacije, ki sem
jih delal za Rihtarja glede kompenzacijskih kupčij.

Obdolžencu se predoči stran beležnice, kjer je
napisanih / seštetih 7 denarnih zneskov to je
3000, 35000, 11600, 9000, 35000, 2000, 6000, skupaj
101.600 K/ nakar izjavi:

Mogoče, da se to nanaša na neko deteljo, katero smo nekoč
cenili v Sesto ali Reghena. To sklepam iz tega, ker slede potem
zapiski o tobaku, milu in cikoriiji, katero sem prinesel sestri
Ani Volčanšek, ko sem prišel na dopust s fronte.

Osumljencu se nato predoči, da svote, zabeležene
v beležnici, odgovarjajo popolnoma zneskom denarnih
pisem, zaplenjenih v noči od 1. na 2. novembra 1918
v ambulančnem vozu / ti zneski so navedeni v
poročilu dunajskega poštnega urada št. 76 pod
r. št. 34 spisov vojaškega sodišča /.

Osumljenec izjavi nato:

Kakor sedaj uvidim, nanašajo se ti vpisi v moji beležnici res
na dotična denarna pisma. Spominjam, da sem med revizijo imel v rokah
svinčnik in da sem nekaj pisal. Sedaj se mi zdi gotovo, da sem pisal
to v svojo beležnico, in da sem nameraval teh 7 pisem vzeti in iz-
staviti poštному uradniku pobotnico. Če sem mu res izstavil pobotnico

Del zapisnika zaslišanja osumljenca Mihajla Rostoharja z dne 27. junija 1919. (Arhiv Republike Slovenije)

Mihajla Rostoharja kot osumljenca postajalo jasno, da je v resnici izginilo čez 140.000 kron in da sta kandidata za krivca za to kriminalno dejanje samo dva (bivši nadporočnik Rostohar in bivši narednik Bar) je Rostohar svoje pričanje – po temeljitem premisleku in lastni preiskovalni »akciji« zoper Bara – dopolnil. Pisni »elaborat«, ki je bil bolj ali manj posvečen Francu Baru, je konec avgusta 1919 poslal Deželnemu sodišču.

Ta »naknadni dodatek k zagovoru«, ki je močno valil krivdo oz. sumničil Bara, je vseboval naslednje teze:

- Barovo pričanje, da mu je (Rostoharju) izročil denarna pisma v vrednosti 105.000 kron, ki si jih je vtaknil v žep, je krivo! Sumljivo je, da si je Bar tako dobro zapomnil vse podrobnosti, verjetno je prav on storilec, ki meče sum na njega, da sam ne bi bil sumljiv.
- Rostohar je »dognal«:
 - da se je Bar vrnil v preiskavo kot nepoklicana oseba in da sta vzajemno mislila s poročnikom Jarcem, da ga je drugi od njiju odredil za preiskavo;
 - Bar se je samovoljno zadrževal na Kolodvorskem poveljstvu, se na lastno pest vključeval v preiskave transportov in oficirske prtljage, kjer se je potem s strani nekaterih podčastnikov oficirjem nasilno jemalo denar in zasebno lastnino;
 - Bar je trdil, da je poslan od ljubljanskega magistrata, da nadzira odvoz živil – vendar se ni nikoli zadrževal ob vagonih blizu skladišč živil, ki so daleč od kolodvora, pač pa se je motal ob kolodvorskem poveljstvu – tu ga pa je bilo videti ponoči, ko se živila niso odvažala, nikoli pa podnevi;
 - večkrat se ga je opazilo, da nese blago in blagajne s kolodvora; Rostohar se je naknadno »spomnil«, da je Bara zalotil, kako z bajonetom odpira blagajno v častniški sobi na Kolodvorskem poveljstvu;
 - zaradi kraj je bil Bar »spoden« s kolodvorskega poveljstva, kar naj bi naročil častnik Jarec;
 - sumljivo se je Rostoharju zdelo, ker je v začetku novembra 1918 bilo na štacijskem poveljstvu zaplenjenih kakih 20 pisalnih strojev, ki so potem izginili, v začetku 1919 pa je Bar odprl trgovino

s pisalnimi stroji (o tem naj bi pričala Anton Obreza in Danilo Cerar).

Kot priče za potrditev svojih zgornjih navedb je Rostohar navedel naslednje osebe: Danilo Cerar, Anton Obreza – oba narednika pri Kolodvorskem poveljstvu, Janko Jarec – računski oficijal mestne plinarne v Ljubljani, Viktor Irkič – ključavničar, Vladimir Šlajpah – četovodja Kolodvorskega poveljstva in Franc Pasar – stražnik policije v Ljubljani. Za njih je Rostohar zatrdil: »Vse omenjene priče Franca Barja poznajo in so ga na Kolodvorskem poveljstvu opazovali, ga smatrajo za zelo sumljivo osebo, o kateri so prepričani, da se je zadrževal na Kolodvorskem poveljstvu zato, da je kradel«. Posebej naj bi posamezniki (poleg splošne nagnjenosti h kradljivosti in siceršnje pokvarjenosti Bara) – pričali še o naslednjih dogodkih:

- Franc Pasar o tem, da naj bi v enem primeru Bar z vojaki odnesel iz nekega vlaka blagajno, ki se potem ni oddala na štacijsko poveljstvo; večkrat naj bi Pasar tudi videl Bara, kako nosi pakete z robo, za katero je Pasar bil prepričan, da je ukradena;
- Vladimir Šlajpah naj bi večkrat videl, kako Bar odnaša nabasane nahrbtnike in pakete skozi vrata v kuhinji;
- Janko Jarec je polkovnika Dereanija izrecno opozoril na Bara kot na sumljivo osebo, nakar so ga odslovili s Kolodvorskega poveljstva.³¹

Pričevanja ljudi, na katere se je Rostohar pri svojih obtožbah na račun Franca Bara skliceval, pa so se obrnila v drugo smer, kot je Rostohar napovedal.

Danilo Cerar, še vedno aktivni narednik pri Kolodvorskem poveljstvu je zanikal prav vse obtožbe Mihajla Rostoharja na Barov račun in izjavil, da se Bar ni sumljivo vedel.³²

Anton Obreza, prav tako aktivni narednik pri Kolodvorskem poveljstvu, je podal zanimivo splošno sodbo: »V tistih dneh ni bilo nobenega reda in je vsak delal, kar je hotel«. Sicer pa je iz njegovih izjav jasno, da se Bara sploh ni spomnil po imenu.

³¹ AS 307, Vr. VIII 763/19-6; Dodatek k zagovoru Mihajla Rostoharja, 26. 8. 1919

³² AS 307, Vr. VIII 763/19-13; zaslišanje Danila Cerarja, 23. 10. 1919.

Šele ko je šel po Rostoharjevem naročilu v Barovo trgovino, je ugotovil, da je res to bil nekoč narednik na Kolodvorskem poveljstvu, o katerem pa ni mogel izpovedati nič slabega.³³

Viktor Irkič, se ni pisal Irkič, kot je navedel Rostohar ampak Irtič, po poklicu je bil res ključavničar, v začetku novembra 1918 je služboval na Kolodvorskem poveljstvu. Ni videl, da bi Bar takrat nosil proč pakete in nahrbtnike, je pa povedal zanimive zadeve o Rostoharjevih »preiskovalnih metodah«: »Zdi se mi nemogoče, da bi dr. Rostohar mogel zasačiti Bara samega v častniški sobi, ker ta soba ni bila nikdar prosta, zlasti ne v prvih dneh preobrata, ko je bilo v njej vedno službeno več častnikov, včasih tudi podčastnikov ... Tozadevna trditev dr. Rostoharja glede Bara se mi zdi neverjetna. O Baru mi sicer ni znano nič sumljivega ... Pred kakimi dvema meseci prišel je dr. Rostohar k meni v delavnico. Predstavil se mi je z nekim drugim imenom, katerega se ne spominjam in je rekel, da mu je ukazano, da preišče tatvine, ki so se ob dneh prevrata dogajale na kolodvoru. Vprašal me je, če kaj vem o Baru, češ da je to en lump in potuhnjen človek. Jaz sem mu povedal to kar danes ... Nastop dr. Rostoharja je name napravil vtis, da je poslan od policije radi poizvedb o tatvinah, ki so se dogajale na kolodvoru«.³⁴

Franc Pasar sploh ni bil po imenu Franc, ampak Ivan. Vse, kar naj bi po navedbah Rostoharja videl, je zanikal, potrdil pa je, da je bil Bar res v službi pri Mestnem magistratu in je odvažal živila z mestnimi uslužbenci.³⁵

Tudi Rostoharjeva trditev, da je med vojno kot proviantni častnik imel posebno dovoljenje nadrejenih za sklepanje zasebnih poslov, se je izkazala za blago rečeno dvomljivo. Vojaška intendantca za Slovenijo v likvidaciji je namreč Deželnemu sodišču odgovorila: »Po bivših predpisih a.o. armade bila je vsaka osebna kupčija vseh proviantnih častnikov

strogo prepovedana in je izključeno, da bi mu bila kaka intendantca uradno kaj takega dovolila.«³⁶

O Barovih poslih in ozadju je preiskovalni sodnik poizvedoval tudi na Dunaju. Posebej je prosil Deželno sodišče na Dunaju – oddelek za kazenske zadeve, če lahko zasliši lastnika firme Friedlaender na Dunaju glede tega, ali je dejansko dala kredit Francu Baru z namenom, da slednji odpre trgovino s pisalnimi stroji v Ljubljani in dalje kaj jim je o Baru sicer znanega.³⁷ Na Dunaju so na Deželnem sodišču zaslišali poslovodjo firme *Friedlaender* Hermann Leissnerja, ki je pričal, da je res Francu Baru odobril kredit in ker ga pozna kot častivredno osebo ter poštenega trgovca, sploh ne dvomi o tem, da mu ne bi kredita vrnil, hkrati pa da meni, da v zvezi z Barom ne more biti govora o kakih sleparijah in da bo z njim ostal v poslovnih stikih še naprej.³⁸

Lahko torej z veliko gotovostjo zaključimo, da se je Rostoharjev poskus obremenjevanja Franca Bara s sumom, da je on poneveril izginulih 148.000 kron končal s popolnim neuspehom. Prav tako pa se je za neuspešno izkazala sodnijska preiskava. Kmalu potem ko je z Dunaja prišel zapisnik o zaslišanju v zvezi z Barom, se je državni pravdnik odločil, da nima več osnove za pregon Mihajla Rostoharja in Franca Bara. 11. decembra 1919 je suhoparno sporočil preiskovalnemu sodniku:

»Gospodu preiskovalnemu sodniku, tu. Ne najdem vzrokov za daljše preganjanje Mihajla Rostoharja in Franca Bara«.

Preiskovalni sodnik je sodno preiskavo naslednji dan zaključil z zapisom, da se »postopanje« zoper oba po paragrafu št. 90 kazenskega zakonika ustavi.³⁹

³³ AS 307, Vr. VIII 763/19-14; zaslišanje Antona Obreze, 23. 10. 1919.

³⁴ AS 307, Vr. VIII 763/19-15; zaslišanje Viktorja Irtiča, 23. 10. 1919.

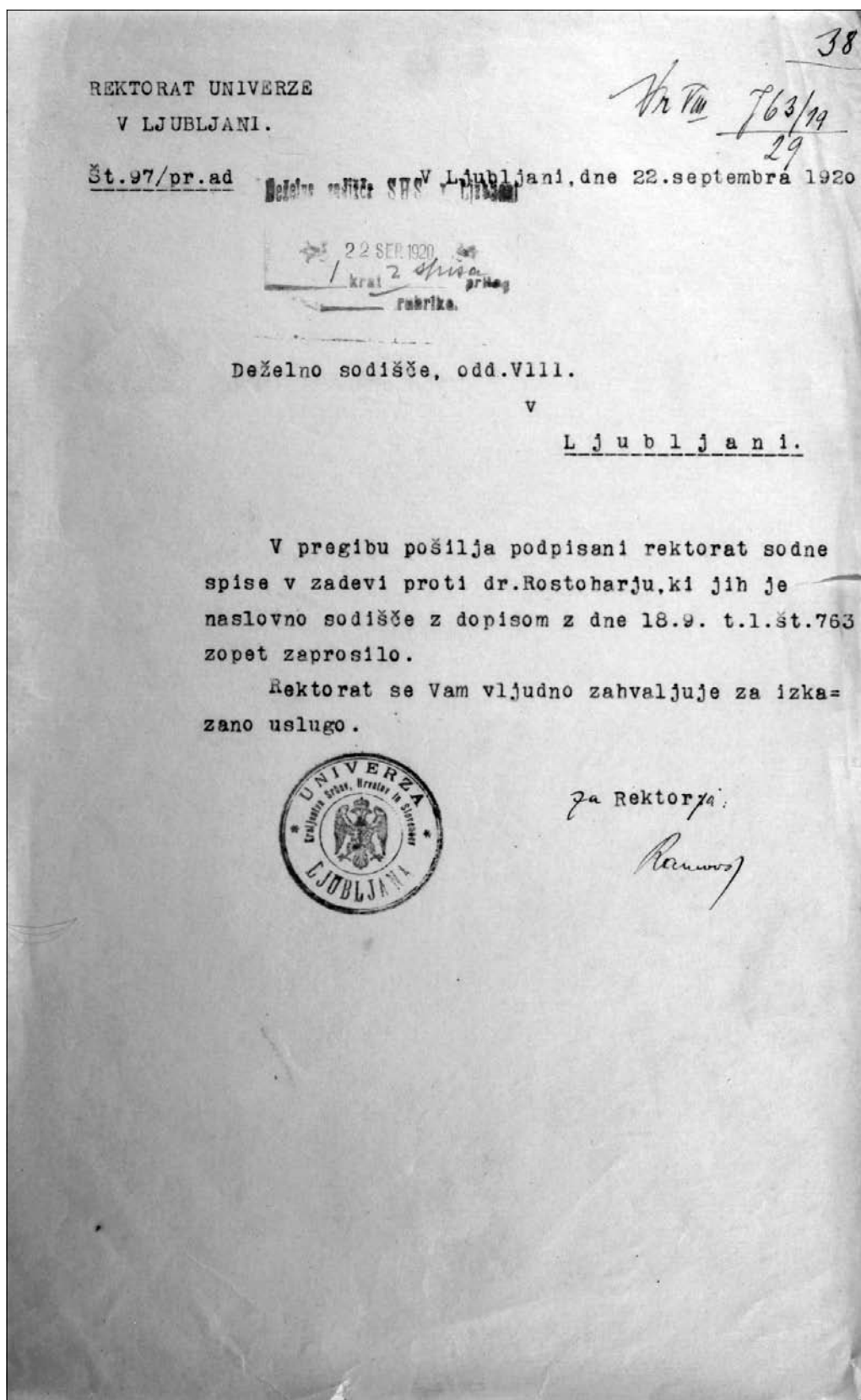
³⁵ AS 307, Vr. VIII 763/19-16; zaslišanje Ivana Pasarja, 23. 10. 1919.

³⁶ AS 307, Vr. VIII 763/19-22; dopis, poslan Deželnemu sodišču dne 6. 11. 1919.

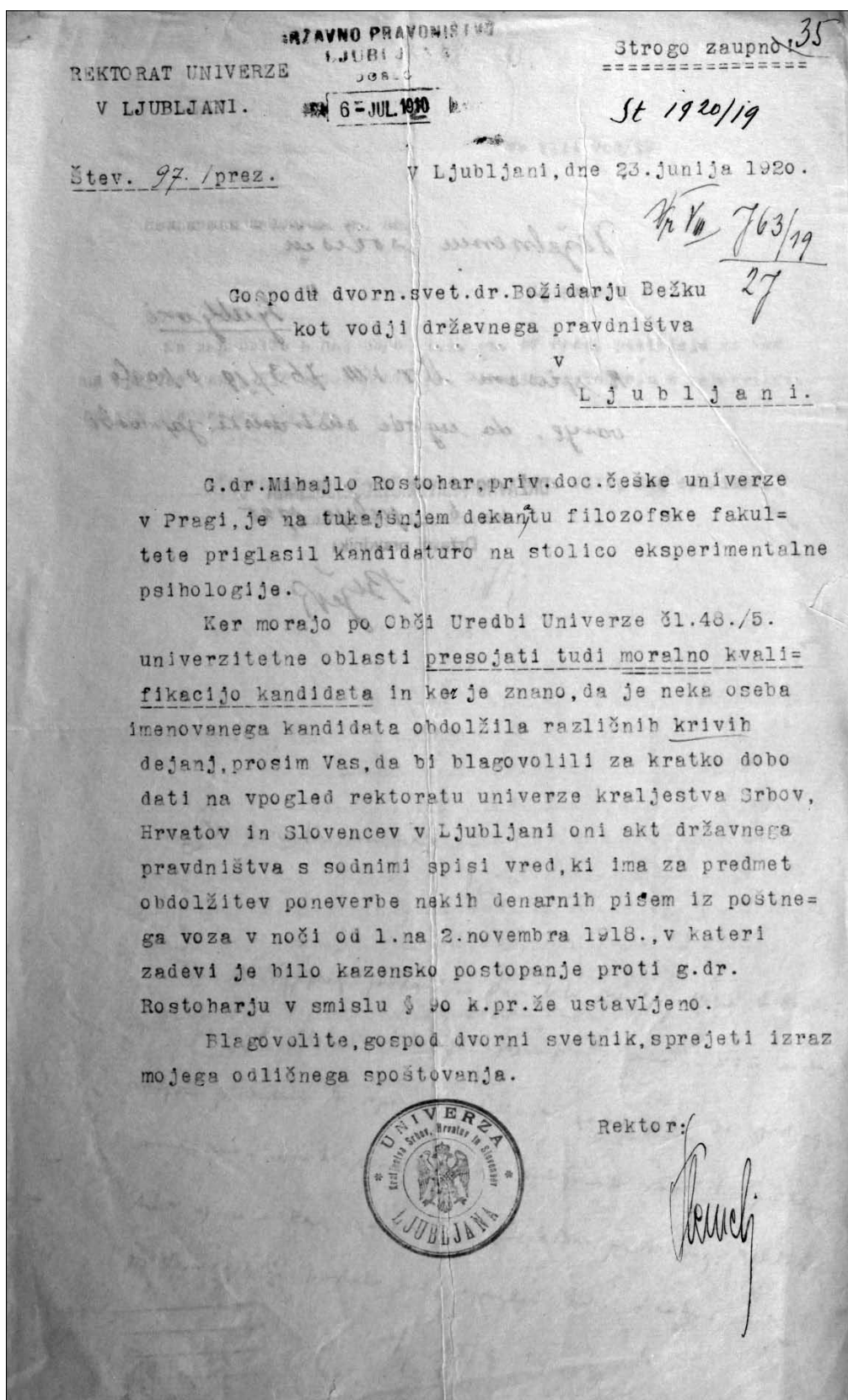
³⁷ AS 307, Vr. VIII 763/19-24; dopis Deželnega sodišča v Ljubljani Deželnemu sodišču na Dunaju z dne 17. 10. 1919.

³⁸ Prav tam, zaslišanje priče Hermann Leissnerja na Dunajskem deželnem sodišču 5. 12. 1919.

³⁹ Vr. VIII 763/19-1.

Dva dopisa rektorata Univerze v Ljubljani, s katerima se zaproša za kazenski spis v zadevi Rostohar oz. zahvaljuje za posajo. (Arhiv Republike Slovenije)

Epilog

Videti je bilo, da se je dobro leto po plenjenju poštne vagona za storilce vse skupaj končalo brez posledic. Pa vendar ni bilo čisto tako. Če pustimo ob strani špekulacije, ali je Rostohar bil storilec kaznivega dejanja poneverbe ali ne, pa je vse skupaj za njega imelo posledice. Do zdaj se je bolj ali manj uveljavilo splošno prepričanje, da Rostohar ni dobil mesta profesorja oz. predavatelja na ljubljanski univerzi zaradi svojih anticentralističnih oz. antisrbskih in slovensko narodno-zavednih prepričanj. Da to ni bil vzrok, vsaj ne edini, pričajo še nekateri dokumenti iz kazenskega spisa, ki pa so nastali že po zaključku preiskave. Prvi rektor Univerze v Ljubljani Josip Plemelj je 23. junija 1920 na Deželno sodišče naslovil prošnjo, da mu za nekaj časa odstopi akt državnega pravdnitva s sodnimi spisi vred v zvezi z Mihajlom Rostoharjem, »ki ima za predmet obdolžitev poneverbe nekih denarnih pisem iz poštne voza v noči s 1. na 2. november 1918.« Plemelj je pri tem navedel: »Dr. Mihajlo Rostohar privatni docent na češki univerzi v Prahi je na tukajšnjem dekanatu filozofske fakultete priglasil kandiduro na stolicu eksperimentalne psihologije.« Dalje se je skliceval na 48. člen obče uredbe univerze, po katerem morajo univerzitetne oblasti presojati tudi moralno kvaliteto kandidatov.⁴⁰ Rektoratu je Deželno sodišče zaprosen spis odstopilo julija 1920. Septembra istega leta je rektor spis vrnil na Deželno sodišče, od koder je po nekaj desetletjih bil prevzet s strani Arhiva Slovenije.⁴¹

Kot smo izpostavil v uvodu, je Mihajlo Rostohar začel predavati psihologijo na ljubljanski univerzi šele leta 1950, čeprav je to želel že leta 1919 oz. 1920, torej s tridesetletnim zamikom.

Rostoharjevi beležnici, korespondenca in računi

Med hišno preiskavo sta bili zaseženi beležnici Mihajla Rostoharja, skupaj z računi in korespondenco, kar se nahaja v spisu kot priloga. Ta dokumentacija bi si zaslužila posebno obravnavo in podrobnejšo analizo. Zelo dobro odraža njenega lastnika, njegovo vsestranskost in zanimanje za

precej različne dejavnosti. V njem je veliko različnih zapisov na povsem različne teme, nametanih eno zraven drugega. Dejansko pa ti dokumenti zelo dobro pričajo o tem, da se je Rostohar posvečal načrtom na področju znanstvene kariere, ustanavljanja univerze, sklepanja dobičkonosnih poslov s prehrabnimi artikli in vlaganjem v nepremičnine. Naj naštejemo nekaj zanimivosti, na katere lahko naletimo ob bežnem pregledovanju teh zapisov.

Beležnica:

- utrinki iz Rostoharjevega zasebnega življenja: očitno se je razšel s svojo partnerko na Češkem in je v ta namen zbiral argumente pri razreševanju spora glede premoženja oz. kdo je koliko plačeval; pri tem npr. tudi navedbe, kako se je s svojo gospo sprl, ker je ona hotela obiskovati nemško gledališče, on pa češko;
- provizorij vseučilišča na fil. jur. med. fakulteti v Zagrebu (datirano 8. 12. 1918), ki naj bi bil očitno neke vrste prehodna faza do univerze v Ljubljani, vsi bodoči predavatelji v Ljubljani, naj bi dobili habilitacijo v Zagrebu; navajanje predmetnika, pogojev za predavatelje;
- osnutki organiziranja likvidacijskih komisij (očitno naj bi šlo za državne komisije SHS za sukcesijo po razpadu habsburške monarhije), na različnih področjih – vseučilišča in inštituti, arhiv, biblioteke, upodabljajoča umetnost, naštetih nekateri priimki oseb, ki naj bi prišli v poštev kot člani;
- verzij Marseljeze in srbske pesmi »Onam onamo«;
- osnutki govora, očitno namenjenega odhajajočim na Koroško fronto;
- sezname vsakdanjih osebnih stroškov;
- sedem števil, za katere se je izkazalo, da so vrednosti zaplenjenih denarnih pisem iz poštne vagona;
- predmetniki bodoče univerze, seznam priimkov potencialnih profesorjev;
- podatki o vagonu masti, treh vagonih belega vina, ter nekaj deset tisoč kilogramih pšenice, koruze in krompirja, skupaj s cenami teh artiklov;
- zabeležka, da naj bi na »modroslovni« fakulteti bili: dr. Plemelj, dr. Rostohar in dr. Grošel, na »pravoslovni« pa dr. Majaron, dr. Žolger in Dolenc – na isti strani je tudi zabeležena (očitno sumljiva) izjava »slikarja Bricelja« iz Jenkove ulice: »Vseeno če Italijani pridejo«;

⁴⁰ Vr. VIII 763/19-27.

⁴¹ Vr. VIII 763/19-29.

Računi in dopisi:

- potrdila o nakazilih in dvigih z raznih Rostoharjevih računov;
- različni dopisi v zvezi s posli s hrano (krompir, suhe slive, olja), ki jo je s Hrvaške dobavljal trgovec Antun Bunčuga, Rostohar pa je bil posrednik do naročnikov (očitno ali nadaljnjih preprodajalcev, ali preskrbovalnih uradov mest) v Trstu, Ljubljani, Gradcu ali na Dunaju, od novembra 1918 do junija 1919;
- potrdilo Klemenca Pretnarja z dne 10. 4. 1919, da je Rostoharju prodal za 7.500 kron vrt na Bledu in v ta namen prejel aro v višini 500 kron;
- dopis Rudolfa Rutnerja z Vrhnike z dne 30. 4. 1919, v katerem sporoča, da je žal restavracijo že oddal in da ne more ustreči njegovi prošnji;
- pismo z dne 3. 4. 1919, v katerem mu nek prijatelj (nečitljiv podpis) opisuje, kako se v njegovem imenu pogaja za nakup nepremičnin na Bledu in pri tem uporablja zanimive izraze o konkurentih za nakup – » ... ta teden je bilo zopet čifutarije vse polno tu, pa tudi lesni trgovci iz Bosne ... ker pa je lastnica le ženska in utisi Bosancev včasih tudi silni, pritisnil sem nanjo, da mi ostane 14 dni v besedi ...«;
- dopis Simona Kraglja, stanujočega na Bledu št. 129 Mihajlu Rostoharju, v katerem sporoča, da je v skladu z njunim dogovorom brzojavil v Celovec glede vile na Bledu in so javili, da je cena 75.000 kron »z opravo«. Kragelj je še spodbujal Rostoharja naj kmalu odgovori, ker »eden iz Tržiča« že obljublja 60.000 kron; iz tega podatka lahko sklepamo, da je vrednost izginulih denarnih pisem iz poštnega vagona (148.000 kron) bila približen ekvivalent dveh vil na Bledu »z opravo«;⁴²

Gospod A. Kosterher profesor,
 Kakor dogovorjeno kes ste bili
 pri men na Bledu, radi Nille se
 spomnute. Lini odgovoril v Celovcu
 naj pošlješ am in se odgovoriti
 75.000 Krm 2 aprila.
 Tako ste bi žele kupiti precom
 tehaj in pisate, ker eden iz
 Tajijs je obljubil 60.000 R
 Spoštovanjem Vam
 Joan Kragež Bled št 199

150 Wagon R 1:50 at Carbury
Kautzfeld 10 Wagon = Wag
Satz = Schmeisser
Kautzfeld 42.14
1 Wagon Satz = 1 Wagon
Voths

100 Wagon
Fischweibchen
Häutchenverminderung
Frau
Kauz V. N. 66 / 5 H 5
Mo 12 Wagon Eier
6 1 Wagon Eier 1 Wagon
Hahn
2 Wagon Züchter
e 23 für Töchter

[illegible]

Dve ponudbi Mihajlu Rostoharju za nakup vile na Bledu.
(Arhiv Republike Slovenije)

⁴² V enem od zapisov v beležnici je imel Rostohar navedeno »vila Aria, Johanna von Josch, Klagenfurt, Radezkystrasse 1«. Vila Aria še danes stoji na Bledu.

- račun hotela Oesterreichischer Hof na Dunaju, ki priča, da so gospodje Jelacin, Rostohar in Richter tu bivali med 21. majem in 2. junijem 1919 in se ujema z Rostoharjevimi izpovedmi med zaslišanjem, ko je razlagal, da je pomagal trgovcu Jelačinu pri njegovih poslih na Dunaju;⁴³
- Pismo Maxa Grafa, državnega nadveterinarja z dne 19. 2. 1919, v katerem Rostoharju opisuje svoj vinograd v vasi Kremen, 20 minut oddaljenem od vasi Videm – Krško, ki ga skupaj z zidnico in vso opremo za vinarjenje ponuja v prodajo za 70.000 kron;
- Pismo prijatelja z Bleda (nečitljiv podpis) z dne 17. maj 1919, v katerem mu sporoča, da se prodaja tudi prek oglasov v časopisih vila v središču Bleda, dve minuti hoda od jezera, skupaj s »¼ orala sveta« (parkom, vrtom) za 90.000 kron in da mu lahko zagotovi nižjo ceno, vendar: »mož mi stoji le do 19. t.m. opolnoči v besedi, potlej se ne proda več nikoli, Tvoj svet pridobi s tem svetom.«;
- dopis Rostoharjeve sestre Ane Volčanšek brez datuma, ki bratu sporoča da je naprodaj vinograd v Brezovski gori, ker je lastnik Simončič iz Sevnice umrl.

Iz vsega naštetega lahko razberemo, da se je Mihajlo Rostohar spomladi resno zanimal za nakup nepremičnin, ki so se prodajale po ceni med 70 in 90.000 kron, pri tem pa se je dobro spomniti, da je ob hišni preiskavi oz. zaslišanju izjavil, da razpolaga s pol manjšo vsoto.

⁴³ Kot zanimivost naj omenimo, da je bil Mihajlo Rostohar v začetku leta 1919 pomočnik poveljnika Legije za Koroško, ki naj bi zbiral prostovoljce za fronto na Koroškem – to je razvidno iz pečata na »Službenem listku«, na katerem je 15. 1. 1919 pošiljal svoje pojasnilo štacijskemu poveljstvu glede svoje vloge pri preiskavi poštnega vagona (glej opombo št.17). Odziv v Koroško legijo je bil dokaj skromen, žal so vanjo zaradi slabega odziva odraslih mož sprejemali tudi mladoletne šolarje, ki so potem kmalu prevečkrat zaradi neizurjenosti padli kot npr. v bojih pred tunelom v Področci januarja 1919.

Ni pa znano, da bi Rostohar kdaj s sabljo zamahoval (kot je to počel na Kongresnem trgu v Ljubljani konec oktobra 1918) oz. sodeloval v bojih na Koroškem. Tudi konec maja in začetek junija 1919, ravno v dneh ko je na Koroškem potekala ofenziva vojske SHS (ki je rezultirala v zasedbi Celovca in skoraj vse s Slovenci poseljene Koroške) Rostohar ni bil na noben način vpleten v osvobajanje Koroške izpod nemško-avstrijskega jarma, saj se je ravno takrat, kot vidimo iz hotelskega računa, tovrstnim nevednostim izognil in se raje posvetil poslovnemu bivanju v prestolnici Nemške Avstrije, kamor je pospeševal uvoz živil iz kraljevine SHS.

Ob vsem opisanem je kakšen poseben zaključek ali sklep nepotreben. V resnici tudi ni mogoč, saj so vsa opisana in naštetja dejstva in dokazi bili premalo prepričljivi za vložitev obtožnice, kaj šele sodbe. Vsak, ki ni obsojen, pa je nedolžen. Morda lahko povzamemo zgolj to, da tudi ta zgodba odseva anarhičnost razmer v prevratni dobi, »ko je vsak počel, kar je hotel« in ko se je našlo bistveno več priložnosti za podjetne ljudi, da v tej ali oni funkciji, na ta ali drug način dosežejo cilje, kot pa bi to bilo možno v normalnem času in v običajnih razmerah.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

AS 100, Vseučiliška komisija, p.e. 1231 in 1233.

AS 307, Deželno sodišče, Vr VIII 763/19

(Vr 1919- 1) – S 119/18-1 sveženj: spisi vojaškega sodišča; kazenska zadeva zoper dr. Mihajla Rostoharja zaradi hudodelstva poneverbe.

Časopisni viri

Edinost, 26. 3. 1913, letnik 38, št. 84, *Pražka*

Union in jugoslovansko vprašanje

Edinost, 3. 4. 1913, letnik 38, št. 92, *Odgovor dr. Rostoharja*.

Slovenec, 30. 10. 1918, letnik 46, št. 250

Slovenec, 20. 5. 1919, letnik 47, št. 115 str. 4.:

»Zaradi 25 milijonov – dr. Rostohar proti dr. Uhlirju«.

Literatura

Dekleva Tatjana, Ustanovitev univerze v

Ljubljani v: *Ustanovitev univerze v Ljubljani*

1919, katalog k občasni razstavi, Ljubljana:

Univerza v Ljubljani, 2009, str. 29-42.

Gantar Godina Irena, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895-1914), Ljubljana: Slovenska matica, 1987.

Perovšek Jurij, *Liberalizem in vprašanje*

Slovenstva, nacionalna politika liberalnega

tabora v letih 1918-1929, Ljubljana: Modrijan,

1996, str. 58.

Rostohar Mihajlo, »Ljubljana oktobra 1918 – Pričevanje o dnevih, ko je nastajala Jugoslavija«, Naši razgledi – NR, leto XX, št. 23 (478), 10. december 1971.

Janez J. Švajncar, »Slovenska vojska 1918-1919«, Ljubljana: Prešernova družba, 1990, str. 15-26. Slovenski biografski leksikon, geslo: Rostohar Mihajlo.

Zusammenfassung

„IN JENEN TAGEN GAB ES KEINE ORDNUNG UND JEDER TAT, WAS ER WOLLTE.“

Wie die Durchsuchung des Postwagens Nr. 10 eine dreißigjährige Verschiebung des Beginns des Psychologiestudiums in Slowenien verursachte.

Die Regierung Deutsch-Österreichs adressierte Anfang November 1918 ein Protestschreiben an die Nationalregierung SHS (Staat der Slowenen, Kroaten und Serben) in Ljubljana, da in der Nacht vom 1. auf den 2. November auf der Bahnstation in Ljubljana bewaffnetes jugoslawisches Militär in den Postwagen Nr. 10 gestürmt war und sich unter Todesdrohungen gegen die Postbeamten Privatgeld in der Höhe von über 148.000 Kronen angeeignet hatte. Auf dieser Grundlage wurde eine Untersuchung des Militärgerichtes SHS in Ljubljana ins Rollen gebracht, die nach einigen Monaten zeigte, dass es sich nicht um einen bewaffneten Raub gehandelt hatte, sondern um die Durchsuchung von Zügen auf der Linie Triest – Wien, die von der Nationalregierung in Ljubljana offiziell angeordnet worden war, da sie Sendungen im Wert von einigen Millionen Kronen beschlagnahmen wollte, die von der Österreichisch-ungarischen Bank regelmäßig auf der besagten Linie gesandt wurden. Als Missheiligkeit erwies sich dabei, dass sich die Summe der beschlagnahmten Mittel, die den staatlichen Behörden offiziell übergeben wurde (rund 8.000 Kronen), stark von der Summe unterschied, die laut der durchgeführten Untersuchung tatsächlich beschlagnahmt worden war. Als Hauptverdächtiger wurde vom Militärstaatsanwalt Mihajlo Rostohar benannt, der die Durchsuchung des Postwagens geleitet und zum Großteil durchgeführt hatte; neben ihm tauchte als einzig möglicher weiterer Kandidat

für die Unterschlagung der ehemalige Feldwebel Franc Bar auf, der Rostohar bei der Durchsuchung des Postwagens geholfen hatte. Da aber Rostohar in der Zwischenzeit aus der Armee ausgetreten war, stellte das Militärgericht im Juni 1919 – nachdem es aus Wien Aussagen der Postbeamten und zweifelsfreie Beweise erhalten hatte, dass in Laibach tatsächlich 148.000 Kronen beschlagnahmt worden waren – das Ermittlungsverfahren der Straftat des bewaffneten Raubes gegen unbekannte Täter ein. Gleichzeitig trat es die Angelegenheit an das Landesgericht ab. Letzteres ordnete sofort eine Hausdurchsuchung und Vernehmung Mihajlo Rostohars als Tatverdächtigen an. In der darauf folgenden umfangreichen Untersuchung unternahm Mihajlo Rostohar große Anstrengungen, um Franc Bar als Täter darzustellen – jedoch ohne Erfolg. Im Dezember 1919 verzichtete der Staatsanwalt aus Mangel an Beweisen auf die weitere Strafverfolgung und damit war der Fall abgeschlossen. Ein halbes Jahr später wollten allerdings die Universitätsbehörden in den Strafact dieser Angelegenheit Einsicht nehmen, da sie über die Bewerbung Mihajlo Rostohars auf die Stelle des Psychologieprofessors an der Universität in Ljubljana entschieden. Es scheint, dass gerade die Dokumente aus dem Strafact die Zuständigen an der Universität davon überzeugten, Rostohars Bewerbung abzulehnen. Infolge dessen begann Mihajlo Rostohar erst 30 Jahre später an der Universität in Ljubljana zu lehren. Somit führte die Durchsuchung des Postwagens in der Umbruchszeit am Ende des großen Krieges tatsächlich dazu, dass das Psychologiestudium in Slowenien mit einer dreißigjährigen Verschiebung eingeführt wurde.

Schlagwörter: Umbruch 1918, Mihajlo Rostohar, Unterschlagung

Mateja Ratej

»Vidite, kako sem se razgovoril.«

Pisma Ivana Laha Ivanki Lipold v letih 1920–1938

RATEJ Mateja, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana, mratej@zrc-sazu.si

316.343-058.13(497.412)"1920/1938"
929Lah I.:929Lipold I."1920/1938"(044.2)

»VIDITE, KAKO SEM SE RAZGOVORIL.«

Pisma Ivana Laha Ivanki Lipold v letih 1920–1938

Avtorica v kulturnozgodovinski študiji obravnava pisma književnika, časnikarja in gimnazijskega profesorja Ivana Laha (1881–1938) agilni mariborski aktivistki v ženskem gibanju Ivanki Lipold (1893–1976), katere soprogo Franjo Lipold (1885–1970) je bil v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja mariborski župan. Pisma, ki jih v zapuščini Ivanke Lipold hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru, so zaradi svoje številnosti, intimnosti in dolgega razdobja dopisovanja med protagonistoma vse do Lahove smrti nadvse zgovorna z vidika proučevanja mentalitet; zaradi posebnega (reprezentativnega) položaja obeh dopisovalcev odlično ilustrirajo miselnost slovenskega meščanstva med svetovnima vojnoma, zlasti še krog privrženecv enakopravnosti spolov liberalne (in jugoslovanske) usmeritve.

Ključne besede: 1918–1941, meščanstvo, Ivanka Lipold, Ivan Lah, zgodovina mentalitet

RATEJ, Mateja, PhD, Research Fellow, Institute of Cultural History, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana, mratej@zrc-sazu.si

316.343-058.13(497.412)"1920/1938"
929Lah I.:929Lipold I."1920/1938"(044.2)

“SEE HOW MUCH I HAD TO TELL YOU?”

The letters of Ivan Lah to Ivanka Lipold between 1920 and 1938

In a cultural historical study, the author analyzes the letters composed by the writer, journalist and grammar school teacher Ivan Lah (1881–1938) and sent to Ivanka Lipold (1893–1976), an energetic women's movement activist from Maribor, whose husband Franjo Lipold (1885–1970) was Mayor of Maribor in the 1930s. The letters form part of Ivanka Lipold's legacy kept at the Maribor Regional Archives. Given their intimacy, their number and the fact that they span a long period up to Lah's death, the letters offer an insight into their authors' minds. Owing to the position of the two correspondents, the letters are representative of the mindset of the Slovene middle classes in the period between the world wars, particularly that of the liberal (and pro-Yugoslav) proponents of gender equality.

Key words: 1918–1941, middle classes, Ivanka Lipold, Ivan Lah, history of mindset

Ivanka Lipold se je rodila leta 1893 materi Olgi in Ivanu Balonu. Še pred Ivankinim rojstvom sta se zakonca preselila v Gradec, kjer je Ivan dobil službo, medtem ko je Olga po hčerinem rojstvu veliko časa preživela na vinogradniškem posestvu nad Staro vasjo na Bizeljskem, s katerim je gospodarila. Ko je bila deklica stara štiri leta, je Ivan Balon pri šestintridesetih letih umrl zaradi vnetja možganske ovojnice, kar je mater in hčer močno povežalo, čeprav je bila Olga, ki se je po moževi smrti znašla v hudi finančni stiski, do Ivanke zelo stroga. Ob njenem vstopu v šolo sta se preselili v Zagreb, vendar je Olga Balon posestvo na Bizeljskem obdržala. Ivanka je v Zagrebu obiskovala prva leta ljudske in meščanske šole, ko pa je zbolela še Olga, je hčer poslala k teti Mili Morocutti v Maribor, kjer se je najprej vpisala v ljudsko šolo k šolskim sestram, nato pa na tamkajšnje učiteljske. Ker so tako v šoli kot v tetini družini govorili nemško, se je tudi Ivanka kmalu dobro naučila jezika, vendar ji nemško okolje ni ubilo slovenskega zavedanja, saj ji je mati še v Zagrebu prebiralala pesmi Antona Aškerc, Otona Župančiča in Simona Gregorčiča. Konec aprila 1914 se je Ivanka Balon poročila z osem let starejšim Franjem Lipoldom, ki je bil materin bratranec. Po vrnitvi s poročnega potovanja na otoku Krk sta živela v Ljubljani in tam dočakala začetek prve svetovne vojne.¹

Že novembra 1914 je bil Franjo Lipold mobiliziran, noseča Ivanka pa je odšla k materi na Bizeljsko. Rodila je sina, ki je že po nekaj dneh umrl. Po Franjevi namestitvi na vojaškem sodišču v Zagrebu se je k njemu preselila tudi Ivanka, a je ponovno potovala k materi, ko je bil Franjo premeščen ter je bil do konca vojne še v Ukrajini, na Madžarskem in Tirolskem. Obe ženski sta se aktivno vključili v deklaracijsko gibanje, razglasitev Države SHS pa je Ivanka že dočakala v Zagrebu skupaj s Franjem, ki se je po koncu vojne odločil za službo v Mariboru. Olga Balon je še istega leta prodala posestvo na Bizeljskem, z zakoncema Lipold so kupili hišo v Mariboru, kjer so živeli skupaj do Olgine smrti leta 1939.²

Ob koncu leta 1881 v Ilirski Bistrici rojeni Ivan Lah je otroška leta preživel v Šmarju na Dolenj-

Ivanka Lipold (*Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*)

skem, kamor sta se kmalu po sinovem rojstvu preselila njegova starša. Po ljudski šoli v domači vasi je opravil še četrti razred na Vrtači v Ljubljani. Po končani gimnaziji v Ljubljani leta 1903, ko je imel za seboj že nekaj pisateljskih poskusov, se je vpisal na Karlovo univerzo v Pragi, kjer je sprva študiral klasično filologijo in slavistiko, pozneje pa pedagogiko in filozofijo. Med njegovimi učitelji je bil tudi Tomáš Masaryk, ki je močno vplival na Lahov idejni svet. V času študija je objavljaval v *Domu in svetu*, *Slovanu* in *Ljubljanskem zvonu*. Februarja 1910 je doktoriral in se odpravil na potovanje po Poljski, Rusiji, Bolgariji in Srbiji, s katerega se je vrnil navdušen nad kulturnim in političnim poslanstvom slovanstva. Kot nacionalist si ni mogel obetati učiteljske (tj. državne) službe v ožji domovini, zato je v letih 1910–1914 delal kot novinar za *Jutro* in *Dan*. Ob izbruhu prve svetovne vojne je bil zaprt na ljubljanskem gradu, nato pa so ga kar dve leti premeščali po različnih avstrijskih internacijskih taboriščih.³

¹ Bajt, *Zgodovina rodbine Lipold (18.–20. stoletje)*, 180–182.

² Prav tam.

³ Karlin, *Dr. Ivan Lah*, 242–243.

Novembra 1916 je bil mobiliziran v 24. dunajski domobranski polk, s katerim je poleti 1917 odrinil na bojišče. Že 19. avgusta je bil na romunskem bojišču težko ranjen (del granate ga je zadel v hrbtenico), zato je konec vojne dočakal v praški bolnici na Vinohradih. Sredi decembra 1918 se je vrnil v domovino in do konca šolskega leta 1918/1919 poučeval na ljubljanski realki, nato je odpotoval na zdravljenje v Rogaško Slatino in od tam jeseni 1919 v Maribor. Tam je ostal kar celo leto kot provizorični uradnik za programe humanitarnih občinskih zavodov, močno pa se je javno angažiral pri oblikovanju temeljev za študijsko knjižnico in mariborsko gledališče, v uredništvih časnikov, tiskarni, društvih in na narodnih prireditvah.⁴ Kratkega mariborskega obdobja, ko je »sodeloval pri »organizaciji slovenskega Maribora«, se je ob Lahovi smrti dotaknila večina piscev nekrologov.⁵

Ivan Lah (Pokrajinski arhiv Maribor)

⁴ Prav tam.

⁵ Dr. Ivan Lah, *Slovenski dom*, 19. 5. 1938, 2 in *Jutro*, 19. 5. 1938, 6.

Čeprav Lahovi biografi ne omenjajo njegovega odnosa z Lipoldovimi, se je v Mariboru očitno prepletla tudi življenjska pot Ivanke Lipold in Ivana Laha, ki je – kot kažejo njegova pisma Ivanki – mariborsko obdobje preživel na domu svojega prijatelja iz praških študijskih let Franja Lipolda. Tam se je tesno povezal tako z njegovo soprogo Ivanko kot z njeno materjo Olgo Balon. Po besedilih sta ženski plodnega publicista bržkone poznali že prej, kot agilni zagovornici ženskega gibanja sta morda poznali njegove publicistične članke iz *Slovenske gospodinje* iz prvega desetletja 20. stoletja. Ivanka je gotovo dobro poznala tudi praško prijateljstvo med Lahom in Franjem Lipoldom, saj je shranila precej obsežno pesnitev *Pesem mladosti*, ki jo je Lah julija 1909 posvetil Lipoldu, ko je ta v Pragi doktoriral iz prava: »Pred nami letela je zlata mladost, ko ptica je rajska letela, vzbudila se v srcih je naših radost in vsa je po nji zadrhtela.«⁶

Leta 1885 rojeni Franjo Lipold, ki je bil mariborski župan (tedaj uradno poimenovanje mestni načelnik) v letih 1931–1935, je izhajal iz znane narodno zavedne družine v Savinjski dolini. Ljudsko šolo je obiskoval v Žalcu, gimnazijo pa v Celju, Mariboru in Novem mestu, kjer je leta 1904 maturiral; pravo je študiral v Gradcu in Pragi, kjer je bil promoviran. Po prevratu se je pridružil Jugoslovanski demokratični stranki in postal predsednik njene organizacije za mariborsko oblast; bil je soustanovitelj Mariborske tiskarne ter časnikov *Tabor* in *Večernik*.⁷

Franjo Lipold in Ivan Lah sta po oblikovanju prve jugoslovanske države pripadala tistemu delu liberalnega političnega pola, ki se je kalil v (radikalni dijaški) politični artikulaciji nacionalnega zavedanja pred prvo svetovno vojno. Kot je slikovito pojasnil Lah v intervju ob svoji petdesetletnici leta 1931, je bil to čas, »ko je mladina hotela dobiti besedo v javnosti. To so bila ona burna leta v začetku stoletja. Pohod mladine, vsak je smatral za svojo dolžnost, da se nekoliko udeleži. Praga je bila v tem oziru izborna učiteljica. Hoteli smo

⁶ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond Ivanka Lipold, *pesem Ivana Laha Franju Lipoldu, Vinohradi (Češka)*, 23. 7. 1909.

⁷ Dr. Franjo Lipold – petdesetletnik, *Jutro*, 23. 3. 1938, 3 in *Mariborski večernik Jutra*, 23. 3. 1935, 4.

Franjo Lipold (Pokrajinski arhiv Maribor)

zanesti v domovino novih idej. /.../ Treba je bilo zrevolucionirati našega človeka in ga pripraviti na velike dogodke. Kot Masarykov učenec sem bil seveda navdušen masarykovec.«⁸

Krog somišljenikov, ki sta mu pripadala Lah in Lipold, je predstavljal idejno podstat t. i. jugoslovenstva, pred prvo svetovno vojno znanega pod imenom srbofilstvo, ki je zadevalo samo srčiko jugoslovanske ideje med svetovnima vojnama. Lah ob smrti ni bil zaman označen za »domoljuba starega predvojnega kova«, kar je med drugim vključevalo tudi odpor do Judov.⁹ Kot drugi demokrati je bil Lah pristaš unitarizma in – kakor je sedemdeset let po očetovi smrti neusmiljeno zaključil Andrijan Lah – jugoslovanski in slovanski zanesenjak, ki ni uvidel, da se ponavlja stara zgodba iz Avstro-Ogrske, le da je avstrijsko gospostvo zamenjala velesrbska hegemonija.¹⁰

Kot je razvidno iz njegovih pisem Ivanki Lipold se je Ivan Lah prav dobro zavedal, da miselnost, ki ji

je pripadal (in je po prvi svetovni vojni vzpostavila narodnostno vprašanje kot ekskluzivno politično vprašanje), novih generacij ne nagovarja več,¹¹ saj so te terjale jasno artikulacijo socialnega vprašanja kot politično vprašanje, kar je kazal razvoj komunističnega gibanja, a tudi vzpon nacistične ideologije. Leta 1931 je tako na vprašanje novinarja o tem, kako doživlja in razume nove mlade generacije, značilno odgovoril: »Položaj je precej podoben onemu pred tridesetimi leti. Razlika je v tem, da se je bilo takrat treba boriti proti predsodkom, ki jih danes ni več. Danes je vse moderno. Pot je odprta na vse strani. Zato toliko iskanja. Jasnih obrisov še ni, dasi se zdi, da so prve poprevertne ekstremne forme že premagane. Nova stvarnost išče nove oblike. Sicer pa je tako povsod. Čakamo. Gotovo je, da je dolžnost mladih odkrivati nove svetove prav tako, kakor je naša pravica, da živimo v starem. Čuti se, da je prva moderna generacija dovršila svoje delo in da prihaja nova. Želim, da bi izpolnila svoj čas, kakor jo je prva.«¹²

Jeseni 1920 je Ivan Lah dobil službo na ženskem liceju v Ljubljani (ženska realna gimnazija), kjer je kot zelo priljubljen profesor poučeval slovenščino, srbohrvaščino in filozofijo vse do konca leta 1936, ko se je moral zaradi oslabelosti srca, ki mu je pešalo vse od konca prve svetovne vojne (razvoj bolezni razgaljajo tudi pričujoča pisma), umakniti v domače okolje.¹³ Lahovo rahločutno karizmo je dobro zaobjel stavek v *Jutru* ob njegovi smrti, ko je pisec zapisal: »Malo je pri nas tako znanih imen kakor je pokojnikovo.«¹⁴ Kot odkriti privrženec ženskega gibanja in znan prijatelj Zofke Kveder ter pobudnik ohranjanja njenega lika in dela po pisateljičini smrti je dobil Ivan Lah leta 1938 nekrolog tudi v mesečniku *Žena in dom*, kjer je avtorica poudarila, da je bil Lah izredno nežnega srca z veliko razumevanja za žensko dušo ter »je stal našemu listu od prvega početka do svoje smrti kot prijatelj, svetovalec in sotrudnik zvesto ob strani«.¹⁵ Ob prvi obletnici Lahove smrti maja 1939 je ljubljanska ženska realna gimnazija priredila spominsko slovesnost, na ka-

⁸ Dr. Lah o sebi in svojem delu, *Jutro*, 19. 5. 1938, 6.

⁹ Lah, *Druga knjiga spominov*, 101, 107, 113.

¹⁰ Lah, *Pisatelj Ivan Lah*, 489.

¹¹ Dr. Ivan Lah, *Jutro*, 19. 5. 1938, 1.

¹² Dr. Lah o sebi in svojem delu, *Jutro*, 19. 5. 1938, 6.

¹³ Karlin, Dr. Ivan Lah, 242–243.

¹⁴ Dr. Ivan Lah, *Jutro*, 19. 5. 1938, 6.

¹⁵ Dr. Ivan Lah, *Žena in dom*, št. 6 (1938): 228.

tero so prišle tedanje in Lahove nekdanje dijakinje, njegov prijateljski krog (t. i. mušketirji) in družina.¹⁶

Aktivna naklonjenost enakopravnosti spolov je bila – tako kažejo pisma – točka, v kateri se je mišljenjski svet Ivanke Lipold in Ivana Laha najbolj povezal. Kajti tako Ivanka Lipold kot njena mati Olga Balon sta bili vse od ustanovitve leta 1919 med gonilnimi silami mariborskega ženskega društva, ki je spadalo pod okrilje Splošnega ženskega društva v Ljubljani, med članicami pa so bile soproge vplivnih (ali vsaj uglednih) Mariborčanov. Prva in dolgoletna predsednica društva je bila Marija Maister, soproga Rudolfa Maistra, medtem ko je Ivanka Lipold v prvem obdobju delovanja društva opravljala tajniška dela, po smrti Marije Maister leta 1938 pa je postala društvena predsednica. Društvo se je v svojem delovanju osredotočilo na skrb za socialno ogroženo mladino in otroke, brezposelne in ostarele. Organiziralo je miklavževanja, božičnice in obdarovanja ob materinskem dnevu. Z organizacijo rednih predavanj so želele članice delovati za dvig narodnega zavedanja, med vabljenimi predavatelji je bil dvakrat tudi Ivan Lah, ko je spomladi 1920 predaval o kulturnem delu slovenskih žensk, nato pa v istem letu še o Dositeju Obradoviću in ženski vzgoji.¹⁷

V okviru mariborskega ženskega društva sta bili zlasti Ivanka Lipold in Olga Balon tisti, ki sta z veliko angažiranostjo (zbiranjem prostovoljnih prispevkov ipd.) ključno pripomogli k odprtju počitniške kolonije v Ošlju pri Šmartnem na Pohorju leta 1930 (Počitniški dom kraljice Marije), ki je spadala pod upravo Banovinskega dečjega doma v Mariboru.¹⁸ Ljubezen in angažiran odnos za razvoj Pohorja je bilo sploh skupno prizadevanje zakoncev Lipold, ki se je med drugim odrazilo z odprtjem nove pohorske ceste v času županovanja Lipolda in z mnogimi letovanji zakoncev v svojem pohorskem vikendu ob počitniški koloniji, kjer sta – sodeč po pismih – nekajkrat gostila tudi Ivana Laha.¹⁹

Medtem ko večji del arhivske zapuščine Ivanke Lipold (zbrala in uredila je obsežno gradivo o rodbini Lipold med 18. in 20. stoletjem) skladno z njeno oporoko hrani Pokrajinski muzej v Celju,²⁰ je njena osebna korespondenca (skoraj gotovo okrnjena) shranjena v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, kjer nimajo več podatkov o tem, kdaj in od koga so pridobili gradivo. Med posameznimi pismi (mdr. Rudolfa Maistra, Josipa Stritarja in Ljudmile Pivko) Ivanki Lipold najbolj zaokroženo celoto predstavljajo pisma Ivana Laha.

Najstarejše pismo Ivana Laha v mariborski arhivski zapuščini Ivanke Lipold iz septembra 1919 je bilo prežeto s hrepenenjem po Mariboru. Napisal ga je v Ljubljani, namenjeno pa ni bilo Ivanki, temveč njeni materi Olgi Balon: »Draga gospa! Od samega hrepenenja po Mariboru sem obolel. Iz Rogaske Slatine sem se vrnil lepo zdrav, tu pa je padla na moje prsi ljubljanska megla, zadnji teden sem bil zelo slabo, včeraj sem obležal, danes ponoči sem si malo opomogel in zdaj sem za silo na nogah. /.../ Medtem sem neprestano čakal odgovor iz Maribora – pa ni nič prišlo. Mislil sem že kar popokati in oditi, ker se mi je zdelo, da moram pobegniti pred smrtjo. Imel sem tak lep plan – zdaj se pa vse razbija. Sicer še vedno upam in če ne bo rešitve, odidem te dni iz Ljubljane. Jaz nisem še nikoli prosil sinekur, ampak en kot, kjer bi lahko mirno delal, bi mi lahko dali. Ako ne, se bom proglasil za invalida in pojdem kam na kmete. Jaz sem namreč veroval, da bi bil v Mariboru zdrav in zdaj sem bolan, ker nisem tam. Bom videl, kaj bo rekel jutri zdravnik. /.../ Moje pismo se vam bo zdelo morebiti obupno, v resnici je obupno le moje stanje. Pišem vam zato, ker sem v teh dneh samote in oslabeledosti pogosto mislil na vas. Včasih so dobri ljudje človeku že pol zdravja. /.../ V celi Ljubljani ni bilo ene prijateljske duše /.../ in zdi se mi, da ne bi mogel cele zime preživeti tu. /.../ Pripovedujem vam o tem tako odkritosrčno brez namena: hočem le, da bi vedeli, kako mi je, ako se kdaj name spomnite. Jaz namreč v mislih živim v Mariboru.«²¹

¹⁶ Dr. Ivan Lah nam govori iz groba, *Jutro*, 18. 5. 1939, 3.

¹⁷ Vrtnjak, *Mariborsko žensko društvo*, 454–457.

¹⁸ Maček, *Ivan Vomer*, 171.

¹⁹ Dr. Franjo Lipold – petdesetletnik, *Mariborski večernik Jutra*, 23. 3. 1935, 4.

²⁰ Bajt, *Zgodovina rodbine Lipold (18.–20. stoletje)*, 4.

²¹ PAM, *fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha Olgi Balon, Ljubljana*, 8. 9. 1919.

Junija 1920 se je Lah za mariborsko gostoljubje zahvalil tudi Ivanki Lipold, ko se je oglasil iz Rogaške Slatine: »Draga gospa! /.../ Moja dolžnost bi bila najprej zahvaliti se vam za vse dobrote, prijaznost in gostoljubje, ki sem ga užival v vaši hiši v višji meri in dalje časa nego sem misli. Za vse to nimam besedi. Želim, da bi bilo moje delo in življenje tako, da vam ne bo nikoli žal, da sem bil vaš gost. Pisal bi rad vam mnogo o tem, pa upajmo, da bomo pozneje kedaj lažje o tem govorili. Verujem, da višja sila dobroto boljše povrača nego jih moramo mi. Prišel sem torej srečno na Slatino. Pozdravili so me vsi prav veselo, samo da se niso mogli načuditi, kako dobro izgledam. Nekateri so me komaj spoznali. /.../ Ravnatelj mi je dal stanovanje v uradniški hiši, imam tri sobe, kuhinjo in še stransko sobo, skupaj pet postelj in tri divane, šest omar. /.../ Mislite si, kako sem 'nobel'. /.../ Torej če pridete sem, bo vse poskrbljeno. Bog res ljubi pohajkovalce. /.../ Skratka jaz sem zadovoljen. Vreme je lepo. Imam s seboj knjige in papir, počasi bo že zopet kaj nastalo. Srčno pozdravljam vas in Franja vaš udani Ivan Lah.«²²

Ko je bilo spomladi 1920 jasno, da se Ivan Lah ne bo več vrnil v Maribor, je 3. aprila iz Ljubljane napisal resignirano pismo Ivanki: »Veledenjena gospa! Kakor vidite, se je menda moja usoda odločila in sem ostal v Ljubljani. Ko bi se bil potrudil, bi bil lahko šel v Maribor, ker pa sem mislil, da bi to ne bilo vsem po volji, sem ostal tu. Sicer ljubljanska megla zame ni zdrava, vsak večer sem slab in križ me boli. Pa mogoče, da se privadim. Na liceju sem prav zadovoljen in tudi moje učenke se menda ne pritožujejo. Imam vedno občutek, da vse skupaj ne bo dolgo trpelo. /.../ Živim sam in brez družbe in mi je res dolgčas, ker v Ljubljani ni ljudi, kakor so v Mariboru. /.../ Perila in obleke imam s seboj samo toliko, kolikor sem imel v Slatini. Jaz sam zdaj ne morem v Maribor, zato bi vas prosil, ko bi mi kako poslali kovčeg. /.../ Oprostite, da vas z vsem tem nadlegujem. /.../ Zdaj šele vidim, kako primerna bi bila za nas tista knjiga Josipine Turnograjske. Jaz bi jo čital z učenkami v tretji šoli. To bi bilo kot nalašč zanje. Če se že kaj pripravljate za izdajo, bom tu poskrbel za sliko. Saj punce niso neumne, samo nihče jim še ničesar povedal ni. V 5. liceju jemljemo zgodovino slovenskega slovstva in je ve-

liko zanimanja. Zato bi bila naša ženska knjižnica pravi zaklad ženske vzgoje. Skušajte spraviti vsaj prvi zvezek na dan. Bomo videli.«²³

Oktobra 1920 se Ivan Lah v pismu Ivanki, ki ga je napisal v Ljubljani, ni mogel izogniti hude-mu razočaranju nad izidom koroškega plebiscita: »Veledenjena gospa! Ta teden me je tako zmešal, da sem na čisto vse pozabil, tako sem vam pozabil tudi sporočiti, da sem poslane stvari v nedeljo v redu prejel. Hvala vsem za trud, ki ga imate z menoj. Košaro pripeljem s seboj, kadar pridem v Maribor. Na nas vseh leži sedaj taka neizrazna boleost, da hodi človek sem ter tja in ne ve, česa bi se lotil. Najhujša je zavest, da smo sami (podčrtal Lah, op. p.) krivi. Včeraj sta mi pravili dve ženski iz Velikovca, da so po plebiscitu v torek začeli tam prodajati sladkor in kavo, ki ga je bilo v narodnem domu eno polno sobo, pa ga niso prej razdelili med ljudi. /.../ Gen. Maister je tik pred plebiscitom odvažal svoje pohištvo itd. /.../ Jaz se bojim, da bomo mariborske dogodke (verjetno je imel v mislih demonstracije januarja 1919, ki so se končale s smrtnimi žrtvami, op. p.), ki so pač razumljivi, drago plačali. Posebno še Korošci in k temu bo pripomogel še naš medsebojni boj. Smo nepoboljšljivi. /.../ Po mojem mnenju bi bilo dobro, da bi se napravila zbirka za koroške begunce. Treba bo poskrbeti za ljudi, ki so se žrtvovali za nas. Mnogo jih bo uničenih in bodo iskali pri nas zavetje. Tudi v Mariboru. /.../ V šoli je prav prijetno. /.../ Čuti se prav dobro, kako bi bila nam potrebna ženska knjižnica. Sicer pa sem v Ljubljani zelo sam, brez družbe in je življenje res pusto. Ob prvi priliki skočim v sveti zakonski jarem, samo če pride kaj primernege. V ženskem svetu je tu precej napetosti med klubom Primork in med Splošnim ženskim. Nekaka ljubosumnost. Bog se usmili. Zofka (Kveder, op. p.) je bila zadnjič tu, pa je odhajala strašno razočarana. Jaz pa vedno upam na bodočnost.«²⁴

V letu 1921 je bilo dopisovanje med Lahom in Ivanko najintenzivnejše; tako kot je Ivanka Laha vsakokrat vabila v Maribor, tako on kljub svoji pisateljski produktivnosti – kot je razvidno iz pisem je leta 1921 z nestrpnostjo pričakoval izid svojega

²² PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Rogaška Slatina, 12. 6. 1920.

²³ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 3. 4. 1920(?).

²⁴ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 19. 10. 1920.

besedila *Josipina Turnograjska*, ki ga je izdalo prav mariborsko žensko društvo – v nobenem pismu ni pozabil omeniti težke ljubljanske megle in ljubljanskega dolgčasa.²⁵ Februarja 1921 se je ustavil ob načrtih za nov ženski časopis, katerega leposlovni del urejanja je nameraval prevzeti, in ob štetju prebivalstva (ljudskem štetju), ki je imelo kot prvo po koncu vojne velik simbolni pomen za obmejni Maribor: »Velecenjena gospa! Najprej čestitke vam in vsem vrlim Mariborčanom na lepem uspehu, ki ste ga dosegli pri ljudskem štetju. /.../ Pišem vam zaradi Turnograjske. Zdaj je že polovica februarja, pa ni še nobenega glasu iz tiskarne. /.../ Skušajte poizvedeti, kaj je. /.../ Ravno kar smo imeli sejo zaradi lista *Vesna*. To bi bil mesečnik, kakor je bil *Slovan*, lepo ilustriran, pa posvečen predvsem ženski vzgoji, modi, družabnemu in družinskemu življenju, ženskim šolam in društvom itd. S tem bi nadomestili razne nemške (ženske revije, op. p.).«²⁶

Spomladi 1921 so načrti o novem ženskem mesečniku, ki je imel ambicijo z modnimi in kulturnimi vsebinami nadgraditi dotedanje slovenske ženske časopise, napredovali: »Draga gospa! /.../ Kakor vidite, za *Vesno* je resna stvar. Prva številka izide koncem tega meseca. V prvi številki bi radi prinesli poročila od vseh slovenskih ženskih društev. Od ljubljanskih imam že – manjka mi še od vašega in celjskega. Prosim vas, napišite mi kratko poročilo o Mariborskem ženskem društvu. Pregled od ustanovitve, namen, delo, uspehi, prvi in sedanji odbor.«²⁷ Junija 1921 pa se je Ivan Lah svoji dopisovalki že zahvalil za povabilo na Štajersko na papirju z logotipom *Vesne*: »Draga gospa! Hvala lepa vam vsem trem za prijateljsko povabilo. Povem odkritosrčno, da sem ga bil od srca vesel in da se ne bom prav nič branil. /.../ Ljubljane sem sit in te 'kulturne' družbe. Žal mi je, da še dozdej niso poslali Turnograjske, da bi jo naše učenke vzele s seboj za spomin. Ne vem, kaj mečkajo v tiskarni. /.../ Mislil sem v Mariboru ponoviti tisto lepo predavanje o moravsko-čeških narodnih nošah.«²⁸

²⁵ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 18. 1. (?) 1921.

²⁶ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 13. 2. 1921.

²⁷ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 1. 4. 1921.

²⁸ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 2. (?) 6. 1921.

Vendarle do prijateljskega srečanja v Mariboru v začetku poletja 1921 še ni prišlo – ali je Lah obiskal Lipoldova in Olgo Balon v avgustu, kjer je nameraval ostati ves mesec, pa ni znano: »Draga gospa! Gdčna. Špelca mi je izročila vaš pozdrav in je rekla, da me pričakujete v nedeljo. Žal, da me bo delo zadržalo tu še nekaj dni. *Vesna* bo gotova šele prihodnji teden. /.../ Medtem me je opozoril češkoslovaški konzul, da mi namerava dati gospo. dež. preds. dr. (Viljem, op. p.) Baltič podporo za študijsko potovanje v Dalmacijo, ki naj bo obenem namenjeno mojemu zdravju. /.../ Tako se bo naš načrt izpremenil. /.../ Jaz sem se prav veselil na Maribor, mislim pa, da bo najboljše tako: če dobim tisto podporo, odidem na jug.«²⁹

Ob tem, da ga na Maribor veže tudi nekaj zamer, je Ivan Lah junija 1921 v pismu Olgi Balon pokazal še, da so tudi tisti, ki so med obema vojnama zagovarjali enakopravnost spolov, brez izjeme sprejemali vlogo ženske – gospodinje, ki naj vsakodnevno življenje moškega spremeni v urejeno: »Draga gospa! Pisati moram še tole: pisal sem g. Nučiču (Hinko, upravitelj mariborskega gledališča), naj bo tako prijazen in naj mi nakaže tantieme za *Noč na hmeljniku*. Stavil nisem nobenih zahtev, rekel sem, da to prepuščam njemu in da upam, da bo v tej zadevi postopal tako šarmantno, kakor sem vedno postopal jaz napram mariborskemu gledališču, ki sem mu bil rad na razpolago. Na to moje pismo g. Nučič niti odgovoril ni (podčrtal avtor, op. p.) /.../ Prosil bi vas, da bi mi poslali moje plavalne hlače. /.../ Pa oprostite, da vas s tem nadlegujem, saj veste, da sem še zmeraj brez reda. In še ne kaže, da bo boljše.«³⁰

V zadnjih Lahovih pismih v letu 1921 je še kar odsevalo njegovo malodušje nad ljubljanskim vsakdanom, a tudi vsestransko javno delovanje obeh dopisovalcev: »Draga gospa! Od par strani me prosijo za oni prizor o Miklavžu, ki smo ga igrali leta 1919 v Mariboru. Prosim vas, bodite tako dobri, pa dajte tisto pretipkati, če mogoče trikrat – in mi pošljite. Prosijo sokolska društva. /.../ Sicer je vse po starem. Jaz sem splošno zdrav. Jem v naši gospodinjski šoli,

²⁹ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 7. (?) 6. 1921.

³⁰ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha Olgi Balon, Ljubljana, 8. 6. 1921.

uredil sem zdaj knjižnico na liceju in tam skoraj cel dan delam, kakor vidite iz časopisov, sem precej priden. Drugače je pa tu dolgčas kakor po navadi.«³¹ Čeprav brez datuma je sledeče Lahovo pismo, bržkone napisano ob novem letu 1921/1922, odražalo pripadnost kraljevi dinastiji Karađorđević: »Velecenjena gospa! /.../ V Ljubljani je dolgčas, da se bog usmili. Kraljev lov in njegov posel nas je razveselil in se je Ljubljana še precej zganila. Še enkrat se vam vsem zahvaljujem za pristrčno gostoljubje, ki sem ga bil deležen o božiču. Bog daj v hiši in v vinogradu in drugod srečno novo leto.«³²

Iz leta 1922 je v zapuščini Ivanke Lipold shranjeno le eno Lahovo pismo, ko je maja iz Ljubljane pisal: »Velecenjena gospa! 'Vesna' bo jutri dotiskana. Ne vem, če bo mogla priti pred prazniki v Maribor. /.../ Upam, da ne boste hudi, ako vas te dni obiščem. /.../ Posebno me zanima, kako izgleda naša prva knjiga iz Mariborske tiskarne.«³³ V naslednjem letu se je Lah ponovno oglašil le enkrat, septembra 1923 (letnica slabo čitljiva, op. p.) je bil kratek in resigniran: »Draga gospa! /.../ Imam mnogo šole in do pisanja sploh ne pridem. Sicer pa sem vedno – kakor vsako jesen – bolj bolehen in večinoma ležim ves dan doma.«³⁴ V letu 1924 se Lah Ivanki Lipold sploh ni oglašil, aprila 1925 pa je v edinem pismu tistega leta nakazal, da bi k odsotnosti njegovega zanimanja zanjo in za Maribor utegnili botrovati zaljubljenost: »Draga gospa! /.../ Jutri grem v Skopje na profesorski kongres, da vidim tudi naš Balkan. /.../ Sicer ni pri nas nič novega. Z 'vojhctetjo' še ni nič gotovega, ipak se neшто izza brda valja in ni izključeno, da se v počitnicah kaj zgodi. K sreči ali k nesreči.«³⁵

Šele ob koncu leta 1926, ko je bila njegova notranjost razbolela ob smrti Zofke Kveder, se je zdelo, da je Ivan Lah – ob hkratnem preobratu v lastnem ljubezenskem življenju – ponovno stkal intimno

vez tudi s svojo mariborsko dopisovalko: »Draga gospa! Ker se mudi, vam odgovarjam takoj. Prav posebej za božič v slovenščini nobene igre nimamo. Čehi imajo eno, pa bi jo bilo treba prevesti, a jaz nimam originala. /.../ Jaz imam – seveda v glavi – eno prav lepo božično stvar, pa se ve, če bi jo utegnil napisati in če bi bila dobra. Saj veste, kako sem len. /.../ Sem še zmiraj malo bolehen, pa saj veste, da se za dobro stvar rad pobrigam. /.../ Smrt naše Zofke (Kveder, op. p.) me je tako pretresla, da sem bil par dni ves izven sebe. /.../ Šel sem brskat med papirje in videl, koliko lepega je v njenih pismih. Mislim, da bi morali pisati več o nji. Smo lahko ponosni nanjo. Čudil sem se Demetroviću (Juraj, Zofkin soprog, op. p.), da ni našel družega izhoda. Ona je bila junakinja v življenju, a v ljubezni je bila žena. Zberite tudi vi njena pisma, saj je v njih toliko zanimivega (morebitnih Zofkinih pisem Ivanki ni v njeni mariborski zapuščini, op. p.). Pri nas na šoli bomo imeli v vseh višjih razredih ure, posvečene v njen spomin. Jaz sam bom napisal nekaj spominov. /.../ Kar se tiče božiča, se vam lepo zahvaljujem za povabilo. Še ne vem, kam pojdem, ker večni študent še ni nič doštudiral. Morda bom kar v Ljubljani. /.../ Z menoj je zdaj čudna stvar: stari se je razjezil, da nisem našel stanovanja in vse skupaj razbil. Jaz sem sprejel vse to mirno na znanje, bolelo me je samo zaradi nje, ker ni bilo pisma. Naenkrat pa je prišla v Ljubljano in je bila tu pri stricu in pri meni ves pretekli teden in vse je bilo kakor prej. Čutila sva vsaj, da sva zopet svobodna in sama, čeprav nimava nič. To je romantika, kaj! Zdaj se je morala vrniti domov, malo dolgčas je, ker nama prestrezajo pisma, pa jaz ji pošljem novih knjig in potem že vem, da je vse dobro. Morda je boljše tako. /.../ Kaj bo iz tega, ne vem in skoraj nimam časa razmišljati. Jaz sem zadovoljen, da je tako. Vidite, kako sem se razgovoril. Jaz namreč z nikomer o tem ne govorim in živim samotno tu visoko pod zvezdami sam mirno in zadovoljno v svoji lastni sreči, ki ni odvisna od sveta. Mogoče pa je, da pridem v Maribor, dasi sem mislil čas porabiti za pisanje. Imam toliko načrtov, pa tako malo volje, da bi sedel in pisal. Torej upajmo, da bo božič lep.«³⁶

Ob koncu leta 1926 se je Lah Ivanki Lipold oglašil še enkrat z novicami o igri, ki jo je pisal

³¹ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, datum nečitljiv 1921.

³² PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, brez datuma (verjetno ob novem letu 1921/1922).

³³ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 12. 5. 1922.

³⁴ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 26. 9. 1923(?).

³⁵ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 22. 4. 1925.

³⁶ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 2. 12. 1926.

za božično uprizoritev ženskega društva,³⁷ nato je njuno dopisovanje kot kaže za nekaj let usahnilo, spomladi 1932 pa je Ivan Lah na pisemsko ovojnico že lahko zapisal: »Gospa Ivanka Lipoldova, soproga župana, Maribor, Ciril-Metodova ulica 18«: »Draga gospa! Srčna hvala za vaše prijazno povabilo. Vem, da je od najboljše prijateljske strani, zato mi je tem bolj žal, da skoraj ne bo mogoče. /.../ V resnici bi prav potreboval malo počitka mariborske sorte, pa ne vem, če bo vsaj en izlet mogoč. V slučaju torej, da me ne bo, bom mislil mnogo na vas vse in mi bo morebiti žal, da nisem pustil vse skupaj in odšel. Želeč vam mnogo zabave in veselo alelujo vse tri pozdravljam.«³⁸

Stiki med Ivanko Lipold in Ivanom Lahom so tedaj spet postali nekoliko pogostejši; novembra 1932 je pisal: »Draga gospa! Prav lepa hvala za vaš trud, posebno pa za *Ženski svet*. /.../ Rabimo ga pa zelo, ker je to doba Zofkinega (Zofka Kveder, op. p.) največjega razmaha. Gradiva smo že mnogo nabrali, korespondence je cel kup. Saj veste, kako je rada pisala. Če naletite na kaj važnega med svojo korespondenco, dajte nam pretipkati. Morebiti izide že za božič prospekt, kaj bodo obsegali posamezni zvezki. Izdaja bo prav lepa. Žal, da so se naenkrat spomnile na to tudi gospe od Belo-modre knjižnice in imamo zdaj še z njimi težave, da nam ne napovedo bojkot. Uboga Zofka! /.../ Škoda, da je baje sežgala svoj dnevnik. /.../ Tiste 'hrvaške kapljice' redno jemljem in sem gospej mami prav hvaležen, ker morda le res pomagajo. Jaz sem glede zdravil *** nevernik, saj veste, kako sem se branil tavžentrož. Upam, da bom tako še vzdržal to zimo, potem pa, kakor bo Bog dal.«³⁹

Zdi se, da je Ivanka Lipold v tistem obdobju svojega dopisovalca pritegovala zlasti s skrbjo za njegovo zdravje, ki je vztrajno pešalo, vendar ji je januarja 1933 mimogrede razkril še svoje stališče do aktualnega dogajanja v jugoslovanski politiki in zlasti do šestojanuarske diktature: »Velecenjena gospa! Hvala lepa za vašo skrb, zdravila imam še dovolj, ker bolj po malem jemljem, če je usojeno, bo

že bolje. Važnejše pa so druge stvari. Kakor vidite smo tekst naše spomenice že tako 'omilili', da že skoraj nič več ne pomeni. Saj me je bilo skoraj sram, ko smo jo nesli v tisk. Namesto krepkih odločnih stavkov nekaj skrotovičenih fraz. To naj bo odgovor na ofenzivo od druge strani!! Posebno so se skušali ogniti 6. januarja. Češ da nismo za diktaturo. To je hinavstvo! Spomnil sem se na tole paralelo: da je gen. Maister mogel rešiti Maribor, je moral preločiti prisego avstrijskemu cesarju in postati diktator severne meje. Da je kralj mogel rešiti Jugoslavijo, je moral prekiniti z ustavo in postaviti diktaturo. Prvemu dajemo čast in zasluge, drugemu pa skoraj očitamo, da se je žrtvoval za nas. To je slepomišenje, ker nismo iskreni. Zato naša stvar slabo stoji. Sinoči so odpeljali gosp. Korošca (Anton, op. p.) v Vrnjačko Banjo. Do Zaloga z avtom, od tam v posebnem kupeju. Dobro mu bo v zdravilišču. Za svojo osebo jaz teh metov ne odobravam. Preveč spominjajo na Avstrijo in bodo rekli: vidite, da je Slovencem enako v Italiji in Jugoslaviji, povsod jih internirajo. Boljše bi bilo, dati svobodo našemu tisku, onim pa nagobčnik, če že hočejo, da smo dvojne vrste državljani. Pri nas so le prepogosto politiki iz ječ prišli na – ministrske sedeže. Zato se bojim, da ne bo uspeha. Jugoslavija bi se morala kovati 'radom i redom' v centrali. /.../ Žal, da je onih več ko nas. Izpreobrili se pa 'za inat' ne bodo.«⁴⁰

Kdove kako je Ivanko Lipold zadelo Lahovo naslednje pismo, ko ji je oktobra 1933 pisal: »Velecenjena gospa! /.../ Jaz sem se oženil, o tem ste gotovo zvedeli tudi v Mariboru, saj je bila poroka v mariborski oblasti 1. oktobra v Vojniku. /.../ Moja boljša polovica je hčerka edinka upravitelja hiralnice v Vojniku (Lahova bivša učenka Boža Jeral, op. p.). Ravno kar se seliva v novo stanovanje na Mirje. Upam da bo prav, bo vsaj konec ugibanja, kaj bo z menoj. Vem, da mi želite vse najboljše, gratulacije pa prosim potem, če se izkaže, da je dobro. Je pač težava s takimi zamudniki.«⁴¹

Še v istem mesecu je Lah ponovno pisal Ivanki, ki je ob novici o Lahovi ženitvi kot kaže pohitela z vabilom v Maribor, to je bilo obenem edino pi-

³⁷ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, 5. 12. 1926.

³⁸ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 22. 3. 1932(?).

³⁹ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 29. 11. 1932.

⁴⁰ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 29. 1. 1933.

⁴¹ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 13. 10. 1933.

smo, ki sta ga podpisala oba z ženo: »Velecenjena gospa! V imenu svojem in svoje žene (da oprostite!) se vam kar najpristrčneje zahvaljujem za prijazno povabilo. Jaz namreč vkljub Radencem in njeni čudotvorni vodi še nisem srčno tako trden, da bi mogel javno nastopiti, ker je vsako tako razburjenje zame nevarno. /.../ Kadar bo kaj več prostega časa, se bova rada odzvala vašemu povabilu (saj veste, da je v meni še vedno nekaj starega potnika). /.../ Zahvaljujeva se vam vsem za čestitke, zdaj je vse tako lepo, kakor je bilo včasih pri vas, namreč tako lepo, domače, naravno, kakor je življenje najlepše. /.../ Moja gospodinjica je zelo pridna. Upam, da bo za vašega študenta vse poskrbljeno, kakor želite in da bo zopet ena duša rešena.«⁴²

Morda je bila tudi Lahova nenadna poroka razlog, da sta zakonca Lipold spremenila načrte o potovanju v Ljubljano, kar kaže Lahovo pismo Olgi Balon z oktobra 1933: »Velecenjena gospa! Gospa Ivanka mi je pisala, da s Franjem ne prideta na sokolski zlet, ker gresta na potovanje v 'kraljico Marijo' (počitniški dom pri Šmartnem na Pohorju, op. p.). Omenila pa je, da pridete morda vi v Ljubljano, ako bo z zdravjem vse v redu. Mene bo to seveda iskreno veselilo in je vam moja soba tiste dni na razpolago. /.../ Jaz grem lahko za tiste dni v Šmarje prenočevat, ker bo itak zvečer vozil vlak in avtobus. /.../ Vaša zdravila – vsaj zdi se mi – mi precej pomagajo, čeprav jih vzamem šele tedaj, če mi 'voda v grlo teče'.«⁴³

Leto dni kasneje je bilo pismo Ivana Laha za Ivanko Lipold bržkone podobno presenečenje kot tisto, ki je poročalo o poroki, med drugim zato, ker ji je v sramežljivem opisu svoje žene razkril globoko naklonjenost: »Draga gospa! Že štirinajst dni sem se pripravljal, da napišem to pismo, pa nikakor ni šlo. Je to taka sitna zadeva. Ugodna sreča mi je včeraj prinesla priliko, da sem govoril s Franjem (Lipoldom, op. p.). Tako je bil led prebit in zdaj pojde morda lažje. Zopet presenečenje, kaj? Lansko leto nenadna poroka, letos pa ... Moram reči, da me ima Bog rad. Dobil sem ženo, ki v marsičem spominja na Vas, npr. v skromnosti, preprostosti,

pametnosti in v vsem, kar je potrebno za prijetno sožitje dveh ljudi, ki ju loči sicer precej let. /.../ Žal, do Maribora nisva prišla. Za veliko noč sem bil v Pragi, potem je bilo malo slabo s srcem, en mesec počitnic smo preživeli v Šmarju, potem sem bil v Radencih, ki za srce edini nekaj pomenijo, potem v Vojniku, no in zdaj smo tu. Zadnji mesec že sploh nismo mogli več potovati, ker je bilo tako bolje zanj. Sicer je vse zdravo in v najboljšem razpoloženju. Tako pričakujemo sredi oktobra veselega dogodka. Naravno je, da sem prišel na misel, da povabim vaju s Franjem za botra. Saj je bila vaša hiša edina, v kateri sem se čutil kakor doma. Tudi zaradi našega skupnega idejnega sveta želim, da mi izpolnite to željo. Zato vas prosim, da smatrate to stvar tako prijateljsko kot jaz in (da oprostite) moja žena – brez vseh postranskih namenov. Tudi ne bi hotel vam s tem napraviti kake sitnosti. Porod bo itak v bolnici in tam bo tudi krst brez vseh ceremonij. /.../ Letos je leto – kakor vidim po ulicah – v tem oziru zelo bogato in tako sem menda tudi jaz prišel do svojega daru, kajti prav Bogu ni nemogoča nobena reč.«⁴⁴

Po očitni Ivankini privolitvi v botrstvo je bilo Lahovo pismo nekaj dni kasneje bolj sproščeno in polno podrobnosti o rojstvu sina Andrijana, ki ga je sam želel krstiti v pravoslavni cerkvi: »Draga gospa! Zelo sem bil vam hvaležen, da niste odklonili moje prošnje in da ste vkljub temu, da imate dovolj drugih sitnosti sprejeli še to nepotrebno skrb. Mislili smo najprej po izjavi zdravnikovi, da bo ta veseli dogodek šele 20. t. m., dr. Zalokar je rekel, da bo 10. t. m., zdaj pa je že vse v redu in danes ob 6. zv., kakor sem zvedel po telefonu, se je rodil deček in po telefonski izjavi je vse zdravo. Včeraj je bila obletnica poroke in smo že delali načrte, da bi povabili mušketirje in druge naše prijatelje, zjutraj pa je dobila moja žena – da oprostite – popadke, odpeljala sva se v bolnico in potem sem čakal včeraj ves dan, ves večer, danes ves dan in šele zvečer je dospela v kavarno Zvezda vesela vest. Tak je položaj. Upam, da bo dobri bog tudi nadalje skrbel za zdravje tega poznega gosta, ki je prišel pogledat božji svet v tej lepi zlati jeseni letošnjega leta. Zadnji čas smo prebirali vse koledarje od Vodnikovskega do CM družbe /.../ in iskali imen. Če bi bila punca, sem bil jaz za Ljubo, če bo fant, smo imeli pa razne predloge.

⁴² PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 22. 10. 1933.

⁴³ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 24. 10. 1933.

⁴⁴ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 14. 9. 1934.

Mislil sem ga krstiti po Angelinu Hidarju, ki sem ga pisal pri vas. Bolj pa mi ugaja ime junaka mojega zadnjega, še nenapisanega romana iz francoskih vojn Andrijan Boršić (Andrej + Jan). Seveda bo treba še kako katoliško ime, ker ga žal ne smemo dati slov. pravoslavni cerkvi, kakor bi jaz želel. Pri tem ima seveda tudi botra svojo besedo in prosim, da tudi vi malo pomislite, kaj bi še dali. Danes sem nekoliko vesel, kar se samo po sebi razume, čeprav človek ne ve, kaj nam je usojeno. Življenje je tako čudna igra, da tudi njegove darove ne smemo sprejemati brez pomislekov. Vendar sprejemam ta dar kot dar one božje dobrote, ki me je spremljala skozi vse življenje. ako bo vse v redu, bi vas prosil, če si prihodnje dni kako tako uredite, da bo krst mogoče v dogledni dobi, ker v bolnici menda žele, da je čim prej.«⁴⁵

Fotografija družine, ki jo je Ivan Lah oktobra 1934 poslal Ivanki. (Pokrajinski arhiv Maribor)

Svoji dolgoletni dopisovalki, ki je bila odtlej tudi sinova krstna botra, se je Lah ponovno oglašil še v oktobru 1934, ko je pismu priložil nežno fotografijo

družinice. Koliko simbolike je bilo v dejstvu, da je sinovo rojstvo sovpadlo s smrtjo kralja Aleksandra, ki ga je Lah podobno kot politični somišljeniki razumel kot ključnega garanta obstanka jugoslovanske države: »Draga gospa! Dovolite, da se vam predstavimo v naši novi obliki. /.../ To je torej naš domači krog. Kakor vidite princ ni nič kaj dobre volje, dasi mu ni nobene sile. Splošno se dobro drži; zdaj ga dresiramo, da bi se navadil reda, je zdrav in se še precej dobro da z njim izhajati. Take princovski visokosti so včasih rade sitne, je zdaj pri nas precej nemira. /.../ Kako prav je bilo, da smo krst odpravili pred tem strašnim dogodkom (atentat v Marseillu, op. p.). Še enkrat vam prisrčna zahvala od nas vseh. /.../ (Pri Slamiču, op. p.) smo seveda pili tudi na zdravje gospe botrice in gospoda botra. /.../ Vse kaže, da se bomo zopet znova borili za Jugoslavijo. Pri vsem tem je vendarle nekaj lepega v tem, kako je bil kralj popularen in priljubljen med ljudmi. Človeku se zdi, da Ljubljane ne pozna: ta ginljiva nežna ljubezen širokih krogov, ki se kaže povsod, nam daje upanje, da tudi kraljeve ideje niso umrle. /.../ Pod našim na videz tako neprijaznim površjem se skriva vendarle mnogo dobrih sil.«⁴⁶

Ob koncu leta 1936 je Ivan Lah prenehal z delom na šoli zaradi srčnega popuščanja; tedaj se je ponovno oglašil Ivanki Lipold – še zmeraj poln vere v Jugoslavijo: »Draga gospa! /.../ Tudi glede *Ženskega sveta* sem mislil na vas, če ga doslej še niste dobili (I. letnik). Samo škoda, da je že vezan, pa to se da popraviti. V celoti predstavljajo dosedanja letniki res lepo zbirko. Če ga želite, vam ga pošljem, je iz moje knjižnice, ki sem jo dal šoli na razpolago, a ni več vseh letnikov. /.../ Pa vas morda bolj zanima, kako je z menoj. Zdaj sem bil zopet deset dni v Leonišču, kjer sem dobival po dve injekciji strofantina na dan, da se srce okrepi. Ne vem, če bo kaj bolje. Zdi se, da ne in živim pripravljen na vse. /.../ Da ni te nesreče, bi bilo pri nas vse prav lepo. Andrijan lepo raste. Najbolj navdušen je za vojake in seveda avto, zrakoplove etc. Pač nova mladina. /.../ Drugače smo zadovoljni, s politiko seveda ne preveč. Najbrže tudi vi in mama ne. Pa upajmo, da bo Jugoslavija tudi to prebolela. Toliko je novega

⁴⁵ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 2. 10. 1934.

⁴⁶ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 17. 10. 1934.

okoli nas. Človek bi tako rad še gledal ta zanimivi svet. Pa kaj, ko že prihajajo drugi.«⁴⁷

Novembra 1937 se je Lahovo življenje počasi iztekalo, česar se je zavedal on in okolica; kakor vselej, ko je v pismu Ivanki omenjal ženo, se je tudi v svojem zadnjem pismu dopisovalki opravičil: »Draga gospa! Vidimo se tako redko in pišemo si tako malo, da mora biti že kaj posebnega, če se oglasimo. Kar se mojega zdravja tiče, ni nič boljše, skoraj slabše, srce je tako oslabelo, da sem moral zopet ležati deset dni. /.../ Mi pa se ukvarjamo s Kočevarji (kočevski Nemci, op. p.) in nas ni sram, da se jih v lastni državi bojimo. Kakor da bi ne imeli šol in narodnih učiteljev! /.../ Drugi okoli mene so zdravi. Posebno Andrijan. Sedaj je seveda na programu pripovedovanje pravljic: zna že vse od Rdeče kapice do Pepelke. /.../ Sicer je – kot vsi moderni otroci – oboževatelj avtomobila. /.../ Tako raste življenje – mi pa se pripravljamo na odhod. Knjižnico sem daroval mestu in univerzi. Zadnjič sta me posetila celo g. župan in županja. (Našim bi kaj takega ne prišlo na misel.) /.../ Pozdrav tudi od žene, da oprostite.«⁴⁸

Maja 1938 je na Lipoldov mariborski naslov potovalo pismo s črno obrobo, ki ga je Ivanki napisala Boža Lah, vdova Ivana Laha: »Spoštovana, ljuba gospa. Za izkazano sočutje moja iskrena zahvala. Vi ne veste, kako dobro de človeku topla prijateljska beseda ob taki priliki. Kolikokrat mi je Ivan pravil o tistih časih iz Maribora, zlasti o vas, kako lepo ste ga imeli in skrbeli zanj še v bolezni. /.../ Andrijan je bil nenasiten, kadar mu je pravil povestice.«⁴⁹

Po Lahovi smrti so stiki med njegovo družino in zakoncema Lipold zamirali, Andrijanu Lahu pa v družini niso bile predstavljene podrobnosti odnosa med očetom in Lipoldovima, čeprav se nekaterih redkih srečanj spominja tudi iz časa po drugi svetovni vojni.⁵⁰ Ivanka Lipold je še v letu 1938 izgubila tesno sodelavko Marijo Maister, naslednje leto

Fotografija družine, ki jo je Ivan Lah poslal Ivanki malo pred smrtjo. (Pokrajinski arhiv Maribor)

je umrla njena najzanesljivejša življenjska opora, mati Olga Balon. Ob nemški okupaciji leta 1941 sta bila z možem izseljena v Srbijo, ko pa sta se po koncu vojne vrnila v Maribor, je bil velik del njunega premoženja nacionaliziran. Franjo je umrl leta 1970, Ivanka pa šest let za njim v Brežicah.⁵¹ Marca 2011 je Uradni list Republike Slovenije objavil poziv okrajnega sodišča v Mariboru, ki je iskalo Ivankine zakonite dediče zaradi vračila denacionaliziranega premoženja.⁵²

⁴⁷ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 14. 12. 1936.

⁴⁸ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Ivana Laha, Ljubljana, 5. 11. 1937.

⁴⁹ PAM, fond Ivanka Lipold, pismo Bože Lah, Ljubljana, 28. 5. 1938.

⁵⁰ Pričevanje Andrijana Laha, telefonski pogovor z avtorico, maj 2019.

⁵¹ Bajt, Zgodovina rodbine Lipold (18.–20. stoletje), 184.

⁵² Uradni list RS, št. 74/2011, 23. 9. 2011, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2011007400069/ii-d-59299-os-220011>.

Viri in literatura**Arhivski viri**

Pokrajinski arhiv Maribor
SI_PAM/1712 Lipold Ivanka, pisma Ivana Laha.

Ustni vir

Andrijan Lah (sin Ivana Laha), telefonski pogovor
z avtorico, maj 2019.

Časopisni viri

Jutro, 1935, 1938, 1939.
Mariborski večernik Jutra, 1935.
Slovenski dom, 1938.
Žena in dom, 1938.

Tiskani viri

Lah, Ivan: *Druga knjiga spominov*. Ljubljana:
Odbor za postavitev nagrobnega spomenika
dr. Ivanu Lahu, 1940.
Karlin, Pavle: Dr. Ivan Lah. *Kronika slovenskih
mest*, št. 4 (1938).

Literatura

Bajt, Vida: *Zgodovina rodbine Lipold (18.–20.
stoletje)*. Magistrsko delo. Filozofska fakulteta
Univerze v Ljubljani, 2001.
Lah, Andrijan: Pisatelj Ivan Lah. V: *Šmarska
knjiga: jubilejna monografija ob 500-letnici
šolstva v Šmarju*. Šmarje-Sap: Kulturno-
raziskovalno društvo Turenček, 2007.
Maček, Jure: Ivan Vomer. V: *Mariborske
osebnosti*, Življenja in dela XVI, Biografske
študije 12. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana:
Založba ZRC, 2018.
Vrbnjak, Metka: Mariborsko žensko društvo.
V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od
dobrih deklet do feministk*. Ur. Nataša Budna
Kolarič in Aleksandra Serše. Ljubljana: Arhiv
Republike Slovenije, 2003.

Spletni vir

Uradni list RS, št. 74/2011, 23. 9. 2011,
<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni->

[list-rs/vsebina/2011007400069/ii-d-59299-
os-220011](https://www.uradni-list.rs/vsebina/2011007400069/ii-d-59299-os-220011).

Zusammenfassung**„SCHAUEN SIE, WIE ICH INS REDEN
GEKOMMEN BIN“**

*Die Briefe von Ivan Lah an Ivanka Lipold in
den Jahren 1920–1938*

Ivanka Lipold wurde im Jahr 1893 der Mutter Olga und dem Vater Ivan Balon geboren. Die ersten Jahre der Grundschule und die Bürgerschule besuchte Ivanka in Zagreb; als Olga erkrankte, sandte sie ihre Tochter zur Tante nach Maribor, wo sie sich zunächst in die Grundschule der Schulschwester und danach an die dortige Lehrerinnenbildungsanstalt einschrieb. Ende April 1914 heiratete Ivanka Balon den acht Jahre älteren Franjo Lipold, einen Cousin ihrer Mutter. Im Herbst 1919 kam der charismatische, im Jahr 1881 in Ilirska Bistrica geborene Schriftsteller und Lehrer Ivan Lah nach Maribor, wo die Lipolds nach dem Ersten Weltkrieg lebten. Lah blieb dort ein ganzes Jahr als provisorischer Beamter für Programme der humanitären Gemeindeanstalten, und er engagierte sich öffentlich stark – bei der Legung der Grundlagen für die Studienbibliothek und das Marburger Theater, in der Redaktion von Zeitungen und in der Druckerei, in Vereinen und bei nationalen Veranstaltungen. Obwohl Lahs Biografen seine Beziehungen zum Ehepaar Lipold nicht erwähnen, kreuzten sich in Maribor offensichtlich auch die Lebenswege von Ivanka Lipold und Ivan Lah, da Lah – wie seine Briefe an Ivanka zeigen – seine Marburger Zeit in Heim von Franjo Lipold verbrachte, seinem Freund aus Prager Studententagen. Dort entwickelte Lah eine enge Beziehung sowohl zu Ivanka als auch ihrer Mutter Olga Balon. Der Kreis der Gleichgesinnten, dem Lah und Lipold angehörten, stellte die ideelle Grundlage des sog. jugoslovenstvo [jugoslawischer Integralismus] dar, das zwischen den Weltkriegen den Kern der jugoslawischen Idee selbst betraf. Die aktive Gewogenheit für die Gleichberechtigung der Geschlechter war der Punkt, in dem sich die Gedankenwelten von Ivanka Lipold und Ivan Lah am stärksten verbanden. Während Lah ein bekannter Freund von Zofka Kveder war, waren sowohl

Ivanka Lipold als auch ihre Mutter Olga Balon seit der Gründung im Jahr 1919 unter den treibenden Kräften des Marburger Frauenvereins, der unter das Dach des Splošno žensko društvo [Allgemeiner Frauenverein] in Ljubljana fiel. Die Briefe Ivan Lahs, die im Nachlass von Ivanka Lipold im Pokrajinski arhiv [Regionalarchiv] in Maribor aufbewahrt werden, sind aufschlussreich für die Erforschung von Mentalitäten; aufgrund der besonderen (repräsentativen) Position beider Briefpartner illustrieren sie hervorragend die Denkweise des slowenischen liberalen Bürgertums zwischen den Weltkriegen und dessen Haltung gegenüber dem Kärntner Plebiszit, dem König Alexander, der Königsdiktatur, dem Attentat in Marseille und anderem mehr.

Schlagwörter: 1918–1941, Bürgertum, Ivanka Lipold, Ivan Lah, Mentalitätsgeschichte

Damir Globočnik

Spomeniška afera na Muzejskem trgu v Ljubljani

GLOBOČNIK Damir, ddr., muzejski svetnik,
Langusova ul. 29, SI-4240 Radovljica

329.18:730.071(497.451.1)"1939"
730.071:929Kralj F.

**SPOMENIŠKA AFERA NA MUZEJSKEM TRGU
V LJUBLJANI**

Kip Franceta Kralja (1895–1960), ki je predstavljal kmečko mati z otrokom in kravo (umetni kamen, najbrž 1938), je odkupila občina Ljubljana in ga dala maja 1939 postaviti na Muzejski trg. Po nenaklonjenem članku slikarja in publicista Čora Škodlarja v časniku *Jutro* je kip postal tarča nasilnih dejanj. Policija storilcev ni odkrila. V časnikih se je razvila polemika med zagovorniki Franceta Kralja, osrednjega predstavnika ekspresionistične generacije v slovenski likovni umetnosti, in nasprotniki modernih umetniških smeri, pri katerih so opazne sorodnosti z uradno kulturno politiko Tretjega rajha. Prispevek opozarja tudi na delno naklonjeno pisanje o nacističnem obračunu z modernimi likovnimi usmeritvami v Nemčiji v slovenskih časnikih.

Ključne besede: France Kralj, javne plastike, Čoro Škodlar, Božidar Borko, Stane Mikuž, Franc K. Kos, »entartete Kunst« (izrojena umetnost), kulturna politika v Tretjem rajhu

Globočnik Damir, PhD/PhD, Museum Counselor,
Langusova ul. 29, SI-4240 Radovljica

329.18:730.071(497.451.1)"1939"
730.071:929Kralj F.

**THE MONUMENT SCANDAL IN THE
MUSEUM SQUARE IN LJUBLJANA**

France Kralj's (1895–1960) statue of a peasant mother with a child and a cow (artificial stone, most likely from 1938), was commissioned by the City of Ljubljana and erected in Museum Square in May 1939. Following a critical article by the painter and writer Čoro Škodlar in the *Jutro* newspaper, the monument was vandalized. The police did not find the perpetrators. A debate followed between the supporters of France Kralj, the central figure among Slovene fine arts Expressionists, and the opponents of contemporary artistic trends, whose views resembled the official cultural policy of the Third Reich. The article also reveals that Slovene newspapers to some extent approved the Nazi attack on trends in contemporary fine arts in Germany.

Key words: France Kralj, public monuments, Čoro Škodlar, Božidar Borko, Stane Mikuž, Franc K. Kos, "entartete Kunst" (degenerate art), cultural policy in the Third Reich

Na skupinski razstavi, ki jo je ob XX. katoliškem esperantskem kongresu avgusta 1938 v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani priredil trgovec z umetninami Anton Kos, je France Kralj (1895–1960)¹ predstavil tudi kip iz umetnega kamna, ki ga je opisno poimenoval *Kmečka mati z otrokom in kravo* (v katalogu je pod št. 57 naveden pod naslovom *Priroda*). Razstava je bila na ogled od 6. do 16. avgusta. Kraljeva plastika je bila pravzaprav razstavljena pred paviljonom, na tem mestu je ostala na ogled še nekaj mesecev po zaključku razstave.²

Kmečka mati z otrokom in kravo je bil poprsni kip žene, ki z levico objema kravjo glavo, v desnici ima snop žita in dojenčka, ki je povezan s povoj. Krava steguje jezik k ženini roki, mati in dete se dotikata z lici. Kralj je različne motivne elemente poenotil s sorodno kiparsko obravnavo poenostavljenih človeških in živalskih oblik.

Plastika je bila značilna za Kraljevo kiparstvo v tem času. France Kralj je bil osrednji predstavnik mlade ekspresionistične generacije, ki se je uveljavila po prvi svetovni vojni. Sredi dvajsetih let preteklega stoletja se je približal *novi stvarnosti*. Ekspresiven izraz je iskal tudi v primitivističnih stilizacijah, s katerimi se je želel približati občutju ljudske umetnosti. Tovrstni poudarki so prisotni pri Kraljevi *Prirodi*.

Franc K. Kos je Kraljev kip opisal z naslednjimi besedami: »Grobi naturalizem brez lepotnih detajlov je glavna formalna oznaka dela, ki ima določeno misel za podlago, drugače pa spominja na primitivizem, katerega najdemo mnogo na sličnih ljudskih plastikah. Grupa je bila dobro komponirana v trdno povezano grupo, plastičen blok stožca. Umetnostno stvar torej ni bila ravno odklonilna, čeprav smo že videli tudi boljše Kraljeve plastike, imela pa je nekaj

na sebi, kar povprečnemu lepotnemu okusu prav gotovo ni moglo ugajati.«³

France Kralj je že na razstavi jeseni 1936 v Jakopičevem paviljonu razstavil male plastike v glini z žanrsko kmečko motiviko. Podoben način poenostavljanja človeške figure, kot ga srečamo pri kipu *Priroda*, je obvladoval tudi Kraljevo plastiko *Ženska glava* (1927, umetni kamen), ki se je poleg slik *Križanje* in *Moja mati* uvrščala med osrednja Kraljeva dela na razstavi v Jakopičevem paviljonu avgusta 1938. Opozorjanje na soodvisnost med človekom in živalskim svetom je bilo prisotno pri Kraljevem ciklusu *Kmečki motivi* (1936, osem lesorezov), ki ga je Kralj prav tako izbral za to razstavo.

Konec leta 1938 je plastika *Kmečka mati z otrokom in kravo* postala last občine Ljubljana. France Kralj je že leta 1937 želel, da bi ljubljanska občina odkupila eno od njegovih kiparskih del. 31. marca 1937 je pisal kulturnemu odseku občine Ljubljana, da je jeseni 1936 imel s samostojno razstavo, ki jo je označil za najkvalitetnejšo likovno prireditev posameznika v tem letu, precejšnje stroške, katerih mu ni uspelo pokriti. Opozoril je, da na razstavah v zadnjem času ni prodal ničesar, prav tako je ostal brez naročil. Skromno uradniško plačilo so mu zarubili do minimalnega deleža, s katerim ne more preživljati žene in dveh šoloobveznih otrok. »Upošteva vse te prilike smelo trdim, da ga ni pri nas umetnika, ki bi se nahajal v tako slabih, sličnih razmerah! In – kljub vsemu temu, uspelo mi je doslej tako izdatno in vplivno vršiti svojo dolžnost kulturnega delavca – slovenskega umetnika le vsled požrtovalnega samozatajevanja. Danes sem v tem pogledu, brez vsakršne finančne podpore – izčrpan. Da sem narodni kulturi potreben znači dejstvo, da doslej še ni bilo po vojni nobene pomembne umetnostne prireditve in narodne umetnostne reprezentacije doma ali zunaj brez mojega sodelovanja!« Za odkup je predlagal plastiko (les, terakota, kamen, gips) v vrednosti 6.000–15.000 dinarjev, ki naj bi se uvrstila v zbirko Narodne galerije, v kateri je »na nerazumljiv način zastopan le z enim kipcem«.⁴

¹ France Kralj je bil leta 1921 soustanovitelj in najbolj aktiven član Kluba mladih, ki ga je leta 1926 preoblikoval v Slovensko umetniško društvo, leta 1934 pa v Slovenski lik. Večkrat je razstavljali v tujini: Hodonin (1924), Pariz (1925), Philadelphia, New York in Praga (1926), Buffalo, Dunaj in Praga (1927), Köln (1928), Barcelona (1929), London in Dunaj (1930), Manchester in Belfast (1931), Amsterdam (1932), Rim in Pariz (1937), Odense (1938), Milano (1939) idr.

² Po: Stane Mikuž, »Razbita plastika na Muzejskem trgu ali kulturna Ljubljana A. D. 1939«, *Dom in svet*, št. 7, 1939, str. 430.

³ Franc K. Kos, »Beseda k razbitju plastike na Muzejskem trgu«, *Umetnost*, 1939/1940, št. 1, str. 21.

⁴ Pismo Franceta Kralja Kulturnemu oddelku občine Ljubljana z dne 31. 7. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 177.

Kralj je bil po svoji akademski izobrazbi namreč kipar. Leta 1913 se je vpisal na kiparski oddelek du-najske likovne akademije. Junija 1915 je zaradi vpo-klica na fronto študij začasno prekinil, nadaljeval ga je v šolskem letu 1917/1918 in zaključil julija 1919. V letih 1919–1920 se je izpopolnjeval na slikarskem oddelku praške likovne akademije. Zaposlen je bil kot profesor modeliranja na Tehnični srednji šoli v Ljubljani, na kateri je vodil tudi keramični oddelek. Leta 1937 je na svetovni razstavi v Parizu prejel nagrado za skulpturo *Žrebe*.

Načelnik kulturnega oddelka (odbora) dr. Ru-dolf Mole (1883–1969) je Kraljevo prošnjo za odkup priporočil županu Juru Adlešiču. Zajamčil je, da so Kraljeve navedbe resnične: razstava je bila finančni fiasco, a je v strokovnih krogih nalete-la na simpatičen odmev. »*Fran Kralj je nedvomno zelo talentiran, ambiciozen in eden najbolj izrazitih modernih slovenskih umetnikov. Res je pa tudi, da naše občinstvo ne zna ceniti njegove delavnosti in njegovega talenta. Zato je pri odkupu več ali manj navezan na razumevanje javnih korporacij.*«⁵

Kulturni odbor je za izbiro primerne plastike za odkup v višini 3.000–4.000 din pooblastil dr. Rudolfa Moleta in umetnostnega zgodovinarja dr. Franceta Steleta, ki pa sta se odločila, da je za ta znesek najbolj primerna Kraljeva slika *Ljubljana, pogled proti frančiškanski cerkvi*.⁶

France Kralj je 9. avgusta 1938 pisal ljubljanske-mu županu: »*Kakor Vam znano, se vrši v Jakopičevem paviljonu umetnostna razstava in sem tudi jaz na tej razstavi številno zastopan z največjimi deli, tako da neizpodbitveno bistveno sloni ta prire-ditev na meni. Prireditev pa je zlasti za mednarodne goste neobičajnega pomena in je zato moj doprinos za to razstavo posebno važen.*« Poudaril je, da spada med umetnike, ki se težko prebijajo skozi življe-nje, če pa bi upoštevali še kvantitativno produkcijo umetniških del, med umetniki ni nikogar, ki bi bil na slabšem od njega. Opozoril je na razstavo v Zagrebu leta 1935 (razstava Slovenskega lika), na

samostojni razstavi v Jakopičevem paviljonu v letih 1936 in 1937 in sodelovanje na aktualni razstavi, za katero si je sredstva moral sposoditi. Resda ima uradniške prejemke 6. skupine in hišico, ki jo je postavil s skromnimi prihranki in lastnim delom. »*Toda radi umetnosti in izvrševanja dolžnosti prav po poštenu vesti in za potrebe našega kulturnega ugleda slovenskega, sem bil tekom dvajsetih let, od-kar javno delujem vedno v prvih vrstah, prečesto in večinoma pa uprav osrednja osebnost. Tako vršim svojo dolžnost tudi še danes in pričujoča razstava znači, da sem tak tudi še vedno potreben.* – *In tako je to prišlo, da sem danes dolžan za malo hišico Pokojn. zavaroval., Sploš. kred. društvu in Hranil. dr. ba-nov. nad 50.000 din.*« Z uradniško plačo odplačuje tudi obresti, amortizacijo navedene vsote in druge dolgove. V zadnjih letih se ga loteva obupno malo-dušje, saj so presahnila vsa naročila (za duhovščino, inteligenco, podobe za okras stanovanj idr.). »*Že kakih pet let traja ta položaj, in še to dovolite, da se izrazim, da sem še posebno razočaran, ker sem gojil upanje, da se mi to stanje izboljša ko pride v deželo novi režim, katerega javno znani pristaš sem vedno bil, kot tak sem tudi naravnost žigosan tudi v ume-tnosti (kar se je zoper mene že ogromno zlorabljal), ker sem ravno jaz vpeljal religijozno motivnost v naše umetnostne razstave.*« V dvajsetih letih jav-nega delovanja ni prejel nobenega naročila mestne občine. »*V tem položaju in iz razlogov vzdrževanja svoje družine sem skrajno prisiljen ponižati se ob tej priliki in Vas poprositi za odkup kakega mojega dela iz razstave (morda fontano z ribami, ki bi bila zelo primerna za okrasitev kakega stopnjišča ali parka) in mi odpomoči če že ne več vsaj za ta čas.*«⁷

Kulturni odbor je o Kraljevi prošnji razpravljal na seji 2. septembra 1938. Sklenil je, da bi v pošt-ev za odkup lahko prišli Kraljevi skulpturi *Fontana z ribami* (1934, kamen, višina 88 cm, danes v zasebni zbirki v Ljubljani), ki je bila prav tako na ogled na razstavi v Jakopičevem paviljonu avgusta 1938, in *Kmet z volom*.⁸ Na X. redni seji kulturnega odbora 10. novembra 1938 so sprejeli sklep o odkupu Kra-ljeve skulpture *Kmet z volom* za ceno 10.000 din, ta

⁵ Dopis županu, 12. 4. 1937, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 178.

⁶ Zapisniki Kulturnega odbora 22. 4. 1937 in 26. 5. 1937, Mag. št. 21513/37, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna me-stna registratura, fasc. 2318, f. 176.

⁷ Pismo Franceta Kralja, 9. 8. 1938, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 174.

⁸ Mag. št. 52831/1939, Kip na Muzejskem trgu. Kulturne-mu odboru mestnega sveta ljubljanskega, 22. 8. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 215.

plastika naj se po nasvetu arhitekta namesti na kak primeren prostor.⁹ To je bila omenjena skulptura *Priroda* oziroma *Kmečka mati z otrokom in kravo*.¹⁰

Mestni arhitekt (Boris Kobe) je upošteval mnenje, da je Kraljev kip zamišljen kot dekorativna vrtna plastika oziroma plastika, ki spada v park, zato je prosil vodstvo mestne vrtnarije, naj predlaga primeren prostor, kamor bi kip postavili. Tivolski park za moderno skulpturo ni prišel v poštev, vsaj ne brez ustrezne regulacije bližnje okolice, zato so se odločili za Muzejski trg. Gradbeni odbor (seja 23. decembra 1938) in kulturni odbor (6. februar 1939) sta odobrila postavitve skulpture.¹¹

Skulpturo so maja 1939 postavili na Muzejskem trgu, točneje na manjšem travniku ob skupini dreves v bližini nunskega zidu oziroma Hranilnice Dravske banovine. Podstavek je iz podpeškega kamna izdelala tvrdka Vinka Krišlja (cena 3200 din).¹² Postavitev plastike je minila neopazno, saj je bil ta del Muzejskega trga dokaj odmaknjen.

V bližini *Prirode* je bilo postavljenih že več Kraljevih javnih plastik. Kipa Antona Verovška in Ignacija Borštnika, ki ju je Kralj izklesal v kamnu leta 1921, so aprila 1925 iz vestibula prestavili pred Opero.¹³ Nad vhodom oziroma med obema traktoma stavbe Hranilnega in posojilnega konzorcija Kreditne zadruge državnih uslužbencev v Gajevi ulici (arh. Dragotin Fatur, 1929–1931, danes Štefanova ul.) je stal Kraljev kip *Sejalec* (1931, les, tolčen baker).¹⁴ Na palačo Hranilnice Dravske banovine so

postavili Kraljevo plastiko *Rodovitnost (Plodnost)* iz leta 1930, t. j. kip žene z otrokom v naročju in polno košaro.

Sejalec na poslopju Hranilnega in posojilnega konzorcija (v: *Arhitektura*, 1932, št. 5, str. 132)

France Kralj se je junija 1939 na razstavi ob dvajsetletnici umetniškega delovanja v Jakopičevem paviljonu predstavil z italijanskimi motivi (90 del v slikarskih tehnikah, spomini s potovanj po Italiji 1934–1938), s plastikami in tremi večjimi slikarskimi kompozicijami *Umetnikova žena*, *Umetnikova otroka* in *Iškarijot*. Med plastikami je bila največ pohval deležna plastika z naslovom *S polja* (žgana glina), ki je bila vsebinsko sorodna *Prirodi*, vendar je bila njena realistična komponenta bolj poudarjena. »Vzrastla je povsem iz našega polja, naše zemlje

da je kip zlezel sam vase. Na začetku leta 1941 so kip najbrž odstranili (pogovor z Zlatom Kraljem, september 2018). – V mariborskem satiričnem Totem listu so bili 1. februarja 1941 objavljeni naslednji verzi: »Kaj to znači, Kralj Francè, / da ti vsa umetnost mrè? / Lani prvi, letos drugi / kip Tvoj počiva v – trugi ...« (»Drug za drugim«, Totem list, 1941, št. 6).

⁹ SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 198.

¹⁰ Kraljeva skulptura *Ribi* (1935) je bila leta 1994 postavljena v Park Tivoli.

¹¹ Mag. št. 52831/1939, Kip na Muzejskem trgu. Kulturnemu odboru mestnega sveta ljubljanskega, 22. 8. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 215.

¹² Komisijski zapisnik, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 187.

¹³ Postavitev po načrtih arh. Jožeta Plečnika za Kraljevi plastiki ni povsem ustrezna, saj sta bili narejeni za interior (atrij tedanjega dramskega gledališča), torej za postavitve ob steni ali v posebnih nišah, zato sta bili mišljeni samo za frontalen pogled (v: Karel Dobida, »Naši spomeniki«, *Kritika*, 1925, št. 4, str. 60).

¹⁴ Sin Franceta Kralja ing. arh. Zlat Kranj (1929–2019) se je spominjal, da so leseni kip *Sejalca* za postavitve na prostem oblekli v bron. V dveh letih se je lesena osnova uničila, tako

Postavitev kipa *Priroda* pred Jakopičevim paviljonom. Listek s številko 57 označuje zaporedno številko v katalogu razstave. (Zgodovinski arhiv Ljubljana)

in človeka, ki je tesno ob njeno srce prislonil svoje umetnostno čustvovanje. Kakor je narodna plastika primitivna, ne ozirajoč se na anatomske pravilnosti in 'lepoto', tako je tudi Kraljev kip prezrl naravo in stremi le za tistim končnim občutjem, skritim na dnu srca kmečkega človeka. In v resnici se je Kralju ob tej plastiki posrečilo ustvariti nekaj našega, resnično narodovega,« je menil Stane Mikuž.¹⁵

Dr. France Stelè je primitivno potezo v Kraljevem izrazu povezal z njegovim kmečkim poreklom: »Resnica je le, da France Kralj ne mara kar tako žrtvovati svojega ideala, umetnostnega problema kompromisu. Na en kompromis pa glasno in temperamentno prisega, na kompromis narodne umetnosti. Slovensko poreklo mu je geslo. Za tem slovenskim poreklom pa vidiš in čutiš bogca, ki ga je izrezljala nekoč okorna očetova roka. Odtod njegova

iskrena primitivnost in trpka, neprikrita, poudarjena resničnost.«¹⁶

Čoro Škodlar je v *Jutru* ostro kritiziral Kraljevo razstavo. Škodlarjeva kritika je bila objavljena v dveh delih. Škodlar je pisal o »žaljivih neokusnostih, ki postajajo pri nekaterih Kraljevih delih že notorične«; greh zoper estetski čut je ponekod stopnjevan do tolikšne mere, da ga ni več mogoče opravičiti z umetnikovo preprostostjo in naivnostjo. Pohvalil je drobne lesene plastike, ki so polne humorja in preprosto, naivno oblikovane, in nekatere italijanske vedute, večina vedut, ki jih Kralj ni slikal po naravi, pa se mu je zaradi prstev in rožnatih tonov zdela preveč enolična, poleg tega je Kralj slike pokvaril z masivnimi okviri.¹⁷ Škodlar je v Kraljevem likovnem delovanju predvsem pogršel »estetski čut«, zlasti pri nekaterih plastikah (npr. *Debeluška*, 1934, beton). »Kdo se ni pri tej priliki vprašal: je to umetnost, vzvišena nad slehernim dvomom, čista, povzdigujoča duha, pesem človeku, molitev naravi? Je po tej poti moči vzgajati mladino, naj ji tako utiramo poguma in vere za življenje? Ne! To je neokusnost najslabše sorte, pohujšanje v pravem pomenu besede, čeprav nekateri kritiki sodijo, da je to primitivizem, zrast s slovensko zemljo. Takim kritikom bi le priporočal, da si ogledajo ribniške lončene izdelke, na mah jih bo minil sleherni predsodek in hinavščina.« Pokritiziral je tudi navedbe na vabilu in v katalogu. Vodilnega slovenskega umetnika namreč Slovenci nimajo, lahko bi govorili kvečjemu o vodilnih umetnikih, razstave pa ni mogoče imeti za redno prireditel Društva Slovenski lik, saj ima ta samo dva člana, ki po obstoječih zakonih ne zadostujeta za sestavo društva. Dotaknil se je tudi v katalogu navedene misli dr. Franceta Steleta, da je del javnosti Kraljeva dela odklonil. »Prav! Nedvomno večjemu delu naše javnosti dosedanje Kraljevo delo ni bilo po godu, kar se bo odslej verjetno še stopnjevalo v njegovo škodo,« je poudaril Čoro Škodlar.¹⁸

Deset dni za omenjeno kritiko Kraljeve razstave je Čoro Škodlar v *Jutru* (24. junij 1939, št. 144)

¹⁵ Stane Mikuž, »Jubilejna razstava Franceta Kralja v Jakopičevem paviljonu«, *Dom in svet*, 1939, št. 6, str. 362.

¹⁶ France Stelè, *France Kralj / Katalog razstave ob umetnostni 20letnici, Jakopičev paviljon, Ljubljana, 1939, brez pag.*

¹⁷ Č. Škodlar, »France Kralj ob dvajsetletnici umetniškega delovanja I.«, *Jutro*, 1939, št. 132.

¹⁸ Č. Škodlar, »France Kralj ob dvajsetletnici umetniškega delovanja II.«, *Jutro*, 1939, št. 134.

Kip Franceta Kralja na Muzejskem trgu

V muzejskem parku v Ljubljani, v hladnem brezovem gaju smo dobili nov spomenik. Preko noči je zrasel iz tal, kakor goiba po obilnem dežju. Čeprav takih prilik ne izpustimo radi, da bi šle mimo nas brez parad, so ta spomenik odkrili tiho in skromno, zaprav na skrivaj. Niti besedice ni bilo zapisane, da nekdo pripravlja olepšanje Ljubljane s javnim monumentom.

povojih in snop žita. Plastika je v oblikah tako nakazna, da človeka odbija. Ni, da bi resno razčlenjal njene umetniške pomanjkljivosti, ko se zdi skoro nemogoče, da je delo izpod rok poklicnega kiparja.

Delu pa ni iskati vzroka morda v kakem nagnjenju po iznakaženju človeških oblik. Pač pa je ta kip naravna posledica propagiranja poduhovljene umetnosti, kakor jo

»Simbol slovenske žene«

Kar čez noč je bil spomenik tu, stoji na javnem prostoru, ne zasluži pa, da ga nosi slovenska zemlja. Prostor zanj je dala občina, ki ne more biti brezbržna, kako so okrašeni javni prostori. Nikogar ne briga, kako si posameznik zadošča svojim duševnim potrebam, tudi ne bi imel ugovora, če si odrasli ljudje ogledujejo kot kuriozum take sorte monumenta artis, pač pa hodijo tod mimo otroci in dekleta ljudske šole na Mladiki in dijakinje obeh gimnazij na liceju, ki se ob spomeniku zgražajo in kvarijo estetski okus. Ko ne bi imeli nobenega drugega ugovora, bi moral že ta zadoščati, da spomenik pri priči odstranijo.

Kip naj bi predstavljal simbol slovenske žene: kmetico, ki objema z desnico govejo glavo, z levico pa drži otroka v

že mnogo let sem pridigajo nekateri kritiki in umetnostni zgodovinarji, pri katerih je našlo take sorte delo vsikdar povečevanje in odlično pohvalo.

Brez ozira na plastiko samo je spomenik tudi v arhitektonskem pogledu nemogoč. Podstavek iz podpečana bi bil primeren in uporaben za kako drugo plastiko, za to cementno skupino, ki jo bo k sreči v par letih uničil čas, pa ga je res škoda. Tudi je tako nizek, da je zvrha videti grde lise od malte in vse lesene zagozde, s katerimi so skupino podprli.

Rad bi vedel, koliko časa nas bodo pod krinko umetnosti s takimi nestvori vleklili za nos. Kdaj bomo poklicali na zagovor zaščitnike in propagatorje take »poduhovljene« umetnosti. Skrajni čas je, da obračunamo s tako »umetnostjo«. C. Š.

Jutro, 24. 6. 1939, št. 144

pisal o Kraljevi skulpturi na Muzejskem trgu: »Kar čez noč je bil spomenik tu, stoji na javnem prostoru, ne zasluži pa, da ga nosi slovenska zemlja. Prostor zanj je dala občina, ki ne more biti brezbržna, kako so okrašeni javni prostori. Nikogar ne briga, kako si posameznik zadošča svojim duševnim potrebam, tudi ne bi imel ugovora, če si odrasli ljudje ogledujejo kot kuriozum take sorte monumenta artis, pač pa hodijo tod mimo otroci in dekleta ljudske šole na Mladiki in dijakinje obeh gimnazij na liceju, ki se ob spomeniku zgražajo in kvarijo estetski okus. Ko ne bi imeli nobenega drugega ugovora, bi moral že ta zadoščati, da spomenik pri priči odstranijo.

Kip naj bi predstavljal simbol slovenske žene: kmetico, ki objema z desnico govejo glavo, z levico pa drži otroka v povojih in snop žita. Plastika je v oblikah tako nakazana, da človeka odbija. Ni, da

bi resno razčlenjeval njene umetniške pomanjkljivosti, ko se zdi skoro nemogoče, da je delo izpod rok poklicnega kiparja.

Delu pa ni iskati vzroka morda v kakem nagnjenju po iznakaženju človeških oblik. Pač pa je ta kip naravna posledica propagiranja poduhovljene umetnosti, kakor jo že mnogo let sem pridigajo nekateri kritiki in umetnostni zgodovinarji, pri katerih je našlo take sorte delo vsikdar povečevanje in odlično pohvalo.

Brez ozira na plastiko je spomenik tudi v arhitektonskem pogledu nemogoč. Podstavek iz podpečana bi bil primeren in uporaben za kako drugo plastiko, za to cementno skupino, ki jo bo k sreči v par letih uničil čas, pa ga je res škoda. Tudi je tako nizek, da je zvrha videti grde lise od malte in vse lesene zagozde, s katerimi so skupino podprli.

Rad bi videl, koliko časa nas bodo pod krinko umetnosti s takimi nestvori vleklili za nos. Kdaj bomo poklicali na zagovor zaščit-

tnike in propagatorje take 'poduhovljene' umetnosti. Skrajni čas je, da obračunamo s tako umetnostjo.«¹⁹

Slikar, fotoreporter in publicist Franc Škodlar-Čoro (1902–1996) se je slikarstva učil pri cerkvenemu slikarju Simonu Ogrinu in v raznih ateljejih na Dunaju in v Münchnu. Od leta 1924 je redno sodeloval z Jutrom. Pisal je ocene razstav, v katerih je zagovarjal realistične smernice, do modernih struj pa je bil kritičen. Med domačimi slikarji je najbolj cenil Ferda Vesela,²⁰ s katerim sta skupaj slikala dolenske krajine. Vesela naj bi od mladih let častil kot enega od viškov slovenskega sodobne-

¹⁹ Čoro Š. (Čoro Škodlar), »Kip Franceta Kralja na Muzejskem trgu«, Jutro, 1939, št. 144.

²⁰ Čoro Š. (Čoro Škodlar), »Po razstavi 'Lade'«, Jutro, 1939, št. 301.

ga slikarstva.²¹ Veljal naj bi za »edinega pristnega Veselovega učenca in njegovega famulusa«. ²² Med kiparji je upošteval zlasti Ivana Zajca.²³

Škodlar je v oceni razstave *Umetnost na velesejmu* (september 1932), v kateri je raztrgal Kraljevo prvonagrajeno sliko *Moja žena z beneškim ozadjem*, zapisal: »*Jakopičev portret je precej medel poleg Ferda Vesela in zatajuje barvnega simfonika. Vesel je še vedno nedosežna potencia v naši upodablajoči umetnosti. Njegove podobe žive, so telesa in meso. Njegova oblikovalna sposobnost in umetnost, ki veje iz vsake poteze čopiča, odlikuje svetskega mojstra. In kako naj bi jaz sam pri teh njegovih velikih odlikah ne bil vesel in ponosen, če mojo podobo zamenjujejo z Veselom!? Naj mi sledi, kdor more in zna!*«²⁴

Novica o novi javni plastiki se je hitro razširila po Ljubljani. Ljudje so hodili množično ogledovat »spomenik«, ki naj bi simboliziral slovensko ženo. Kraljev motiv je bilo namreč mogoče interpretirati tudi v simbolnem pomenu; predstavljal naj bi tragično postavlo slovenske kmečke matere, katere življenjsko obzorje je razpeto med živino, otrokom in poljem. »Ženo, ki se stoletja in stoletja, od pomne nja, peha za tem, da to troje obdrži, ki s poslednjimi svojimi močmi trepeti pred povodnijo, točo, vojsko. Ženo, ki jo je groza pred boleznijo in smrtjo svojega najdražjega, ki pa ji ni drago zato, ker je lepo ali dragoceno ali koristno, ker ji mogoče lajša življenje in ji obeta brezskrbno starost, ne, ampak zato, ker ji ti elementi, med katere jo je do kraja ubogo postavila usoda, pomenijo vse. Ženo, ki živi, ker umreti ne more. In v tem nihanju med življenjem in smrtjo, v večnem boju za obstanek, so ženi okorele roke in se ji izbulile oči, upognil se ji je hrbet, razširila se njena dlan in prsti so ji okrnili ter postali otekli ...! In če so vsa ta in druga dejstva s tako imenovanega evropskega, svetovnega, stvarnega itd. vidika še tako brezpomembna, majhna, mogoče celo banalna, so po mojem mnenju strahotno resnična in tragična. In

tej strahotno resnični, tragični ženi-materi, ki nas je vse rodila, je Kralj hotel postaviti spomenik.«²⁵

Vendar Kraljeva plastika ni prikazovala idealizirane žene, ki je srečo in smisel svojega obstoja našla v materinstvu in kmečkem delu. Takšna »prijetna« dela – med njimi je bila tudi Kraljeva slika »Slovenska Madona« (1933, olje, platno, 109 x 121 cm, Moderna galerija v Ljubljani) – so si Ljubljančani lahko ogledali na Razstavi slovenskih Madon na Ljubljanskem velesejmu septembra 1933.

Trava okrog Kraljeve plastike je bila kmalu pomendrana. V noči med 14. in 15. julijem so neznani vandali »spomenik« poškodovali. Razbili so nos otroku in ženi. Udarcev je bila deležna tudi kravja glava, poškodovani sta bili obe očesi. Na plastiki so pustili papir s sporočilom, da se slovenske žene odpovedujejo takim simbolom:

»SLOVENSKA JAVNOST, PREDVSEM IN PRAV POSEBNO SLOLENKE ODKLANJAMO TAK SIMBOL SLOVENSKE ŽENE! ZAPOMNI-TE SI TO, KRALJ, O, VI, 'VODILNI SLOVENSKI UMETNIK' IN IZVAJAJTE KONSEKVENCE! SLOLENKE!«

Jutro sicer ni odobraval načina protesta zoper tovrstno »umetnost«, ki je dobila svoje mesto celo na javnem prostoru, vendar je ponovilo Škodlarjevo misel o »poduhovljeni umetnosti« (ekspresionizmu): »Dejanje, ki je samo vredno obsodbe, pa je dokaz, da se trezni ljudje ne dovoljujejo vleči za nos s 'poduhovljeno umetnostjo', ki more biti vse drugo le umetnost nikdar.«²⁶

Slovenski dom je dvomil, da so napad na skulpturo izvedle Slovenke: splošna sodba je, da tega dejanja ni zmogla storiti slovenska žena, »marveč le kako moško bitje, ki je zagrizeno in sovražno kiharju«. »Pravijo, da so vandalu že na sledu in ga bodo prav pošteno kaznovali.«²⁷

²¹ Po: »Razstava del Franceta Škodlarja«, *Slovenec*, 1942, št. 209.

²² Po: Artem., »Mojster Ferdo Vesel, graščak na Grumlofu«, *Prijatelj*, 1939, št. 5, str. 186; -o. (Božidar Borko), »Žena v slovenski umetnosti«, *Jutro*, 1932, št. 205.

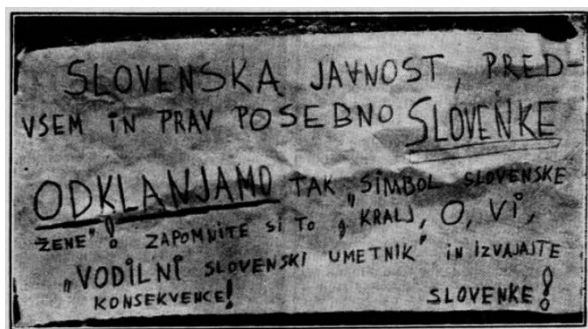
²³ Po: Fr. Škodlar, »Druga pomladanska razstava kluba mladih«, *Jugoslavija*, 1922, št. 110.

²⁴ Čoro Škodlar, »Umetnost na velesejmu«, *Slovenski narod*, 1932, št. 205.

²⁵ Fr. B., »Kranova kobila spet gostuje v Ljubljani«, *Slovenija*, 1939, št. 32.

²⁶ Po: »Spomenik so razbili ...«, *Jutro*, 1939, št. 162.

²⁷ Po: »Posebno romanje na Muzejski trg«, *Slovenski dom*, 1939, št. 160.

Listek s sporočilom neznanih »Slovenk«, ki so v noči med 14. in 15. julijem poškodovali Kraljevo plastiko. (Jutro, 1939, št. 162)

Dva dni kasneje je bila plastika polita s črno oljnato barvo (katranom oziroma smolo). Slovenski dom je poročal: »Nocoj ponoči so doslej še neznani zlikovci nadaljevali na Muzejskem trgu s svojim skrajno vandalskim početjem! So bili junaki noči! Kip, zlasti ženo in otroka so polili s tekočim, črnim katranom. Policija sedaj marljivo poizveduje za storilci. Kadar bodo klicani na odgovor, bodo pač njihova imena brez pardona objavljena. Tu ne bo usmiljenja. Tudi, ko bi bile v to vprežene visoke intervencije. Ne izražamo tu svojega ogorčenja, povsem mirno in objektivno: 'Sramota!' Stari Valvazor nasproti skoraj naravnost z desno roko kaže na to ljubljansko sramoto!«²⁸

Slovenski narod je obsodil vandalizem, vendar je zagovarjal takojšnjo odstranitev »spomenika, ki mestu gotovo ni v okras, slovenski ženi pa ne v ponos«. »Škoda lepe zelene sočne travice, ki je več metrov okrog spomenika vsa pomendrana, da jo morajo vsak dan zalivati.«²⁹

Uprava policije je 18. julija obvestilo državno tožilstvo in podrobno navedla poškodbe na plastiki, ki je postala tarča nasilnih dejanj kar trikrat (časniki so pisali samo o dveh napadih). V noči med 14. in 15. julijem so neznani storilci prvič poškodovali skulpturo *Simbol slovenske žene*: s kosom opeke je storilec odbil kmetici nos in deloma poškodoval kravje oko. Policija listka s sporočilom »Slovenski javnosti« ni našla na spomeniku.

²⁸ »Vandali še ne mirujejo«, Slovenski dom, 1939, št. 161.

²⁹ Po: »Ta nesrečni 'Simbol slovenske žene'«, Slovenski narod, 1939, št. 160.

V noči med 15. in 16. julijem je bil kip ponovno poškodovan. Storilec je kravi odbil gobec in ga položil na karton, na katerem je napisal s svinčnikom: *Vaša usta gospod Kralj!*. Karton je izviral iz avtomatičnega bufeta Rio, kjer so ga uporabljali za serviranje peciva gostom.

V noči med 17. in 18. julijem je neznani storilec vrgel stekleničko črnega tuša, ki se je razlil po sprednji strani plastike. »Poizvedbe po storilcih so ostale do sedaj negativne in se nadaljujejo,« se glasi sklepna ugotovitev policijske uprave.³⁰

Komisija mestnih uradnikov (mestni komisar in v. d. načelnika občega oddelka Andrej Grasselli, v. d. vodje kulturnega odseka prof. Janko Pretnar, mestni komisar Slavko Pelc, vodja konstrukcijskega odseka arh. Ivo Spinčič) si je poškodovani kip ogledala 18. julija. Ugotovila je, da so ženi odbili prednji del obraza, na volu so poškodovane oči. Menila je, da bi bilo poškodbe težko popraviti, na vsak način pa kip ne bi več predstavljal originalne umetnine. Najbolj primerno bi ga bilo odstraniti in shraniti na mestni pristavi, podstavek pa uporabiti za drug kip na istem mestu.³¹

Ugotovitve občinske komisije in policijsko poročilo so predložili predsedniku mestne občine, ki je 21. julija 1939 odredil, naj se zadeva uredi mirno in dostojno v sporazumu z mestnim arhitektom Borisom Kobetom.³² Da ne bi plastika ponovno postala žrtev nočnega vandalizma, jo je začel varovati mestni stražnik.³³

Mestni tiskovni referent Ante Gaber je 31. julija 1939 v poročilu županu opozoril, da so uradni spisi kulturnega odbora Kraljev kip napačno imenovali *Kmet v volom*, v publicistiki pa se je uveljavilo poimenovanje *Simbol slovenske žene*. Predlagal je, da bi pred odločitvijo kazalo poizvedeti, kakšno je

³⁰ Uprava policije v Ljubljani Državnemu tožilstvu III. No. 19442/2, 18. 7. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 199.

³¹ Zapisnik z dne 18. 7. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 198.

³² Mag. št. 52831/1939, Kulturnemu odboru mestnega sveta ljubljanskega, 22. 8. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 215.

³³ Fr. B.; »Krpanova kobilica spet gostuje v Ljubljani«, Slovenija, 1939, št. 32.

stališče ženskih organizacij. Umetniki naj bi bili nezadovoljni z delom umetniških organizacij, ker se niso zavzele za dostojno kritiko. Iz umetniških vrst prihaja predlog, da bi občina na ta prostor postavila drugo kvalitetno delo, konkretno kip Ivana Zajca *Satir s kačo*, (*Prestrašeni satir*, 1894), ki je v Narodni galeriji in je domnevno last mestne občine (potrebno pa bi ga bilo odliti v bron). »Ker je stvar pričela splahnevati in gre v pomirjenje ter pozabljenje, je treba postopati zelo oprezno in previdno. Premisliti je treba, če je justamentno stališče pravilno in ne bi morda še bolj razburilo javnost. Na tem prostoru tako zamazani in poškodovani kip nikakor ne more ostati, ker mimoidoče neprestano opominja na afero.« Gaber je predvideval, da se bodo avgusta zadeve najbrž nekoliko umirile, vendar se bi lahko zadeva zaostрила z začetkom šolskega leta, ko bo v Ljubljano prišla mladina.

Gaber je menil, da je afero treba pretehtati v zvezi z drugimi podobnimi zadevami, zlasti s prisilno odstranitvijo novozgrajene hiše mizarskega mojstra Ivana Slovšeta, o kateri je pisal *Slovenski narod* 15. julija (»Tako podpiramo gradbeno dejavnost«, SN, 1939, št. 158), in brošuro dr. Alojzija Ranta,³⁴ poleg tega nezadovoljstvo z mestno upravo ustvarjajo tudi drugi faktorji. »V tem ali onem primeru bo torej treba javnost pomiriti in ji ustreči. Glede Slovšine hiše tega najbrž ne bo mogoče. Najprej bo zver Javnost potolažena z žrtvijo.«³⁵

Boris Kobe je 17. avgusta 1939 poročal kulturnemu odseku, da kipa ni mogoče popraviti oziroma dopolniti v tolikšni meri, da bi lahko še naprej stal na prostem. Kiparja naj bi zaprosili, naj ga popravi vsaj toliko, da bi bilo mogoče spoznati prvotne oblike, nato pa bi kip deponirali. Po ureditvi okolice mestne vrtnarije oziroma Tivolskega parka bodo skušali uporabiti *Prirodo* bodisi kot samostojno skupino, postavljeno v zelenje ali skalovje, bodisi kot detajl kake vrtno arhitekture; »kip bi bil tako docela podrejen, bi učinkoval le kot plastična gmota in bi s tem svoj obstoj utegnil upravičiti.« Potrebno bi bilo napraviti mavčni model popravljenega origi-

nala, ki bi lahko služil tudi kot poskusni model pri izdelavi novega kipa. »Šele če bi provizorna postavitve bila nenavadna uspešna, bi kazalo misliti na izvršitev originalnega posnetka v kamnu ali bronu. Bilo bi dobro odslej in pri sleherni tako delikatni stvari kot je postavitve skulpture, posebno v našem mestu, napraviti najprej poskus z modelom, ki bi prikazal resnične vrednote spomenika in prostora.«

Glede predloga mestnega tiskovnega referenta Gabra za postavitve Zajčevega kipa na mesto Kraljevega je Kobe menil, da je kip *Satir s kačo* eno najboljših Zajčevih del, zato ga ne kaže postaviti na podstavek, predviden za drugo skulpturo, in na lokacijo, preko katere bo po vsej verjetnosti stekla podaljšana in razširjena Šubičeva ulica.³⁶

Biolog, univerzitetni profesor dr. Boris Zarnik (1883–1945), ki je predaval na Medicinski fakulteti v Zagrebu, na kateri je ustanovil in vodil Morfološko-biološki inštitut, je uredniku *Jutra* 16. julija poslal pismo, ki ga je *Jutro* objavilo v celoti: »Nisem videl skulpture na Muzejskem trgu, ki so jo razbili, niti ne vem, kdo jo je napravil. Ali iz vaših kritičnih pripomb v sobotni številki 'Jutra' posnemam, da je bil to izrodek odrekanja slovenski samobitnosti in nesmiselnega posnemanja proizvodov degeneriranih pripadnikov po čuvstvenosti, umstvenosti in nrvstvenosti popolnoma tujih nam ras, med katerimi se posebno odlikujeta znani Epstein in H. Moore s svojimi potegavščinami, ki jih razni snobi in norci na Angleškem drže za umetnine.

Ne morem pa se z vami strinjati, ako 'ne morete odobravati načina, s katerim so dali poškodovalci spomenika duška svojemu odporu' in da je to dejanje 'samo vredno obsodbe'. Ne, velečenjeni gospod urednik, kot biolog moram konstatirati, da je to z biološkega stališča **najrazveseljivejši pojav zadnjih let na Slovenskem**. Gre namreč za elementaren izbruh slovenske rasne samozvesti, ki kaže, kako zdrav in čil narod smo, ko sami od sebe eliminiramo iz naše sredine ono, kar je tuje naši samobitnosti, prav kakor zdravo in odporno telo kljubuje parazitom, ki se skušajo v njem ugnezditi. Pri drugih, mnogo večjih narodih so morali ljudem odpreti oči šele s

³⁴ Alojzij Rant, *Resnica o ljubljanskem občinskem gospodarstvu: dr. Adlešič in 'Slovenec' ter prejšnja občinska uprava – sedanja občinska uprava*, 1939, 32 str.

³⁵ Mestni tiskovni referent županu, 31. 7. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 202.

³⁶ Poročilo Borisa Kobeta Kulturnemu odseku z dne 17. 8. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 203.

posebnimi zakoni in uredbami, da so postali sposobni razlikovati med pravo umetnostjo in proizvodi degenerirane čuvstvenosti in fantazije 'umetnikov', ki so izgubili vsako vez z narodno dušo; pri nas pa se iz naroda samega, brez vsakih naredb in predpisov, javljajo duševno zdravi in čili ter svoje slovenske krvi svestni elementi, da obračunajo s takimi likovnimi proizvodi, ki so našemu duhu, našemu v dednih osnovah vcepljenemu pojmovanju o lepoti, tuji in diametralno nasprotni. Neznanim izvršilcem narodne obsodbe pa kličem: **bravo, dečki!** Le tako naprej, zavedajte se dalje svoje plemenite slovenske krvi in trebite tak k nam presajeni in nam vsiljeni zastareli plevel, ki so ga že zdavnaj drugi zdravi in čili kulturni narodi izpulili iz svojih njiv.«³⁷

Kulturni urednik Jutra Božidar Borko (1896–1980) je Zarnikovo pismo pospremil s komentarjem: »Delo, za katerega gre, je po svojih kvalitetah tako, da ni vredno obrambe. Je to zadnji odmev tiste velike mode, ki so jo ponekod imenovali 'izrojena umetnost' in ki bo zanj ostalo kaj malo trajnih umetnostnih pridobitev. Prepuščamo onim, ki so postavili ta v ničemer izraziti in v ničemer zanimivi spomenik, odgovornost za slabo uslugo ne le avtorju kipa, marveč tudi slovenski umetnosti.« Kipi na javnih mestih morajo namreč biti reprezentativni za narod in njegovo kulturo, v nekem smislu tudi umetnostno vzgojni, ne pa problematični izdelki, ki bi spadali v kakšen ožji, predvsem umetniškim krogom namenjen prostor. »Kip na Valvazorjevem trgu ni ne monumentalen, ne umetnostno pomemben: javna postavitve je tedaj popolnoma zgrešila pravi smoter javnih spomenikov,« je poudaril Borko. Vendar iz zvestobe načelom umetniške svobode velja nasprotovati postopanju s Kraljevim spomenikom. Soglasja med vsemi sodbami in okusi glede umetniških del nikoli ne bo mogoče doseči, prav pa je, da je odločitev prepuščena tistim, ki najbolj ljubijo in poznajo umetnost. Nikakor ni dopustna umetniška diktatura z ulice, odločanje anonimnih ljudi, ki imajo kladivo ali barvo v roki. Načeloma je potrebno odkloniti vse, kar iz izvenumetnostnih ali celo izvenkulturnih razlogov omejuje svobodo umetnika. Borko je kot zgovoren primer navedel Rodinov spomenik Balzacu, ki so ga nedavno od-

krili v Parizu.³⁸ Skoraj štiridesetletne polemike o umetniški vrednosti Rodinovega kipa zgovorno govorijo o tem, kako se spreminjajo umetniški okus in nazori, pri tem pa je resničen umetnik pogosto daleč pred povprečno množico. »Ne trdimo, da velja to tudi za ljubljanski primer, velja pa načelo, da umetnostna kultura neizprosno izključuje demagogijo ulice, vandalsko početje ljudi, ki razbijajo spomenike.«

Kljub poudarjanju načel umetnikove svobode ne smemo prezreti dejstva, da ni svobode, kjer ni odgovornosti, je nadaljeval Borko. Subjektivizem umetnika ima svoje meje in sleherni resen umetnik mora čutiti določene obveznosti do lastnega naroda. Tega pa »se niso zavedali tisti tuji življi, ki so po vojni največ 'ustvarjali' in propagirali umetnost, zoper katero se tako odločno izreka pisec zgornjega dopisa«. Borko je menil, da na Slovenskem »takih tujcev – tujcev v rasnem smislu – nimamo, zato ne potrebujemo v kulturnem življenju rasnih meril«. »Če je kaj epigonstva te arhaične umetnosti, ki črpa svojo moč iz razbrzdane subjektivnosti in nima nič skupnega z duševnostjo slovenskega človeka, bo njega usoda najbolje odločil čas, ki je najstrožji in najpravičnejši kritik vseh duhovnih stvaritev.«³⁹

»Rasistični zagovor« dr. Borisa Zarnika⁴⁰ je ponatisnila revija *Umetnost* in s karikaturjo osla, ki bere knjigo, opozorila, da Zarnikovo pisanje spada med aktualne neumnosti.⁴¹ Pesnik in pravnik Igo Gruden (1893–1948) je v *Jutru* objavil več rimanih epigramov, na katere je prav tako v verzih odgovarjal dr. Zarnik.⁴²

³⁸ Kip Balzaca je Auguste Rodin izdelal v letih 1891–1897. Odkriti bi ga morali leta 1898. Zaradi odpora javnosti je pariška mestna občina naročila nov kip, ki ga je izdelal Alexandre Falguière. Njegov kip Balzaca so postavili 1902, Rodinovega pa šele leta 1939 (po: »Rodinov Balzac na Montparnassu«, *Jutro*, 1939, št. 155).

³⁹ -o. (Božidar Borko), »Slovenci smo zdrave in čile rase«, *Jutro*, 1939, št. 167.

⁴⁰ Po: »Doživljaj z umetnino«, *Slovenska beseda*, 1939, št. 6.

⁴¹ *Umetnost*, 1940, št. 1, platnice.

⁴² Igo Gruden, »Pred ljubljanskim muzejem«, »Prof. dr. Borisu Zarniku«, *Jutro*, 1939, št. 170; Igo Gruden, »Epitafspomeniški aferi«, *Jutro*, 1939, št. 173; Boris Zarnik, »Gospodu Igu Grudnu«, »Vandalizem«, »Rase in prase«, *Jutro*, 1939, št. 175; Igo Gruden, »Vandalizem«, »Rasizem«, *Jutro*, 1939, št. 177; Boris Zarnik, »Biolog na Parnasu«, »Nestvor in 'svinjstvo'«, Igo Gruden, »Slovo biologa s Parnasa«, »Molitev k sv. Juriju«, *Jutro*, 1939, št. 183.

³⁷ Po: -o. (Božidar Borko), »Slovenci smo zdrave in čile rase«, *Jutro*, 1939, št. 167.

Igo Gruden: »Bravo dečki!« je zaklical biolog / v znamenju slovenske zdrave rase: / ko so ženi nos odbili, kravi rog. / Jaz ubiram strune v druge glase: / 'Raso ima tudi naše prase, / mi imamo pa človeški zdrav okus / in pred vsakim vandalizmom stud in gnus!«⁴³

Boris Zarnik: »Vas vprašam, kaj je vandalizem? / To neke vrste je sadizem, / res gnusno tako je dejanje, / to divje je uničevanje / duhovnih del, vrednot kulturnih, – / nikakor pa figur odurnih, / ki sam jih zovete 'nestvor', / se žali z njimi Valvazor, / ki so napad na čast lepote / in zbuja povsod togote. / Počistiti z nestvori pa, z izmečki / zaslužno delo je, zatorej 'bravo dečki!'«⁴⁴

Po rimah je posegel tudi prof. dr. Ante Debeljak:

»Sicer pa profesor ta dični je v zmoti
in išče junake na napačni poti,
ker pravi storilci in kipomorilci
nesrečni zakonci so in vinopivci.
Ti v nočni temi in kljub vinski motnjavi
spoznali pomen so simbola najpravi:
na sredini je žena, na desni lik sina,
soproga pa je volek – slovenska družina!
Kdo čudil bi se, če nazornost portreta
razvnela je srca že itak razgreta,
da v samospoznanju veljave vsaj kamen
vpijoči razbila na veke so, amen!«⁴⁵

»Kronist« (najbrž Juš Kozak, urednik Kraljeve Moje poti) je v Ljubljanskem zvonu opozoril, da so dedne osnove, v katere naj bi bilo po Zarnikovem mnenju vcepljeno pojmovanje o lepoti, ki je diametralno nasprotno Kraljevi umetnosti – sperma. Omenja tudi, da je neki »Janez Svoboda« pošiljal naokrog pisma, v katerih je urednika Borka poučeval o razvoju pojmovanja germanske svobode (*die Freiheit*) in francoske *Liberté* v slovenskem kulturnem življenju in predlagal, naj si poišče mlado Črnogorko, ki mu bo o svobodi povedala marsikaj, o čemer doslej ni razmišljal. »Kronist« je zaključil z naslednjimi besedami: »Tako nam je spomeniška afera rodila nov motiv za bodoči groteskni spome-

nik v Muzejskem parku, 'Bravodečka' in 'Janeza Svoboda' v objetju mlade, sveže bistre Črnogorke na podstavku zdrave in čiste slovenske rase, in vse tri osvetljene z reflektorji našega v dednih osnovah vcepljenega pojmovanja o lepoti.«⁴⁶

Največ člankov, ki so nasprotovali Kraljevi skulpturi, je objavil dnevnik *Jutro*. Spis mestne uprave navaja trinajst odklonilnih člankov v *Jutru*, tri v *Slovenskem narodu* in po enega v *Slovincu*, *Slovenskem domu*, *Slovenski besedi*, *Sloveniji* in *Totem listu*.⁴⁷

Škodlarjev časopisni napad se je lahko zgodil samo z vednostjo in podporo kulturnega urednika *Jutra* Božidarja Borka, ki pa je bil Francetu Kralju v oceni njegovih spominov *Moja pot* na začetku leta 1933 (za razliko od Frana Saleškega Finžgarja) naklonjen.⁴⁸

Zaradi mnenja, da je potrebno spomenik odstraniti na način, dostojen kulturne Ljubljane, ne pa »s pobalinskim početjem anonimnih ljudi, ki niso nikomur odgovorni in ki se za svoja dejanja strahopetno skrivajo«, je Borko prejel več anonimnih pisem. »Ker so ta pisma spisana s strojem in kažejo stil šolanih ljudi, jih nameravam skupaj s svojim člankom izročiti na neko mesto, kjer bodo spravljena kot značilen dokument o kulturnih razmerah v kulturnem središču Slovencev l. 1939.« Poudaril je, da je zagovarjal načelo odgovornosti, ne pa Kraljev kip; nastopil je proti temu, da anonimni ponočnjaki rešujejo »čast slovenske žene« še preden bi kakšna ženska ali druga organizacija poskusila, »da se spomenik odstrani v kulturni obliki«. ⁴⁹

Edini med likovnimi ustvarjalci, ki je javno zagovarjal Kraljevo plastiko in protestiral proti barbarskim napadom nanjo, je bil Ivan Čargo. 22. julija 1939 je poudaril v *Slovenskem domu*: »Črn katran

⁴³ Igo Gruden, »Prof. dr. Borisu Zarniku«, *Jutro*, 1939, št. 170.

⁴⁴ Boris Zarnik, »Gospodu Igu Grudnu«, *Jutro*, 1939, št. 175.

⁴⁵ Cis. (Ante Debeljak), »Vesoljna reportaža«, *Jutro*, ponedeljska izdaja, 1939, št. 175.

⁴⁶ Kronist, »Kronika. Anno Domini 1939«, *Ljubljanski zvon*, 1939, št. 7, str. 416.

⁴⁷ Mag. št. 52831/1939, Kip na muzejskem trgu. Kulturnemu odboru mestnega sveta ljubljanskega, 22. 8. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 215.

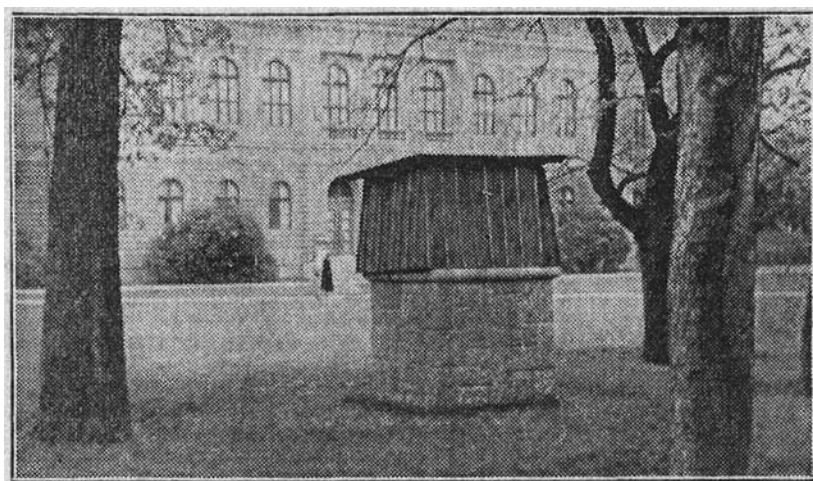
⁴⁸ -o. (Božidar Borko), »Umetnikova izpoved«, *Jutro*, 1934, št. 17.

⁴⁹ Božidar Borko, »Anonimnim dopisnikom«, *Jutro*, 1939, št. 172.

in 'vešče' dleto sta ga oskrunila, ne kmetska motika! Na kratko, vandalizem! Žalostno iz te Šentflorjanske doline! Estetični okus – zamisel – izdelava? Vse v redu, samo ni v redu barbarsko obračunavanje, čeprav se gotovim estetom želodci barbarsko krčijo. Kritika je dovoljena, dekadenca umetnika lahko tudi razvojna. Groteska je grotesko potencirala – ena je izzivalno ustvarila, druga izzivalno uničila. Žalosten je samo ta primer v naši slovenski sredini. Mnenje laične javnosti je bilo izzvano (mogoče opravičeno), ali pošteno mnenje tako dejanje obsoja! Da bi se neestetični pogrešek mestne urbanistike odstranil, za to so peresni boji na pravem mestu. Vihra revolucije uničuje imovine, gre pa mimo spomenikov, posebno če so ti kmetsko zamišljeni. Če so pa literarno groteskno izraženi, ni suha materija temu nič kriva. Veto tej literarno kiparski betonski grupi ima svoje ozkosrčno ozadje – politika je politika – osebnost je osebnost – pobalinstvo je pobalinstvo – eksperiment in burleska umetniške hudo mušnosti – je eksperiment! Lovorika ima svoj čar – če se pa lovor osuši, je tudi za skromno juhico dober!

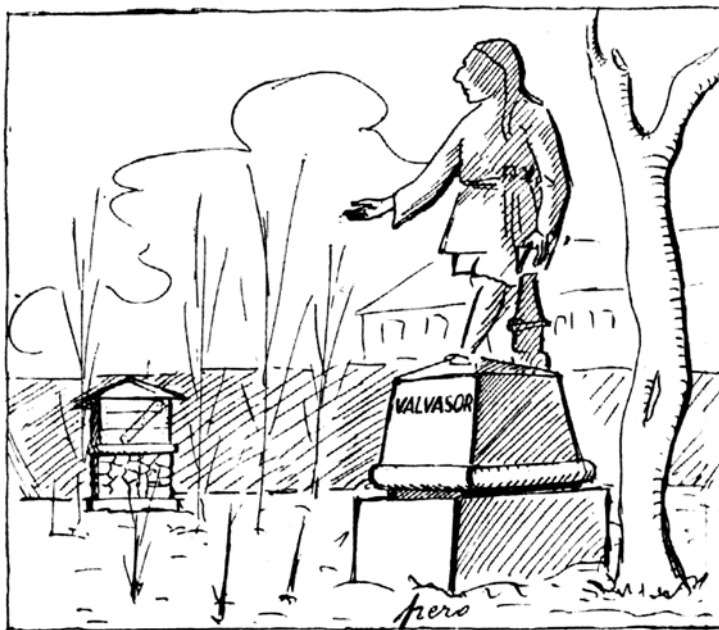
Resnici in stvarnosti v lice! Taki načini in take razsodbe o umetniški estetiki, najsi bo ta grobo infantilna, ali pa renesančno nadestetska, tudi lahko osebno samopašna, taki načini so žalostno spričevalo za našo sredino! Vsak pošten Slovenec obsoja tako obračunavanje. Pred resnico naj popadajo vse kulise, taka početja spadajo med barbarsko moderno metodiko. Sohe, kipi ali celo javni vrstni spomeniki se ne odstranjujejo na tak način. To surovo rušenje ni vzkliko iz razžaljenosti materinih občutij!»⁵⁰

⁵⁰ Ivan Čargo, »Še o materi na Gmajni! / Ljubljana od včeraj do danes«, Slovenski dom, 1939, št. 165; prav tako »Slikar Ivan Čargo o materi na Gmajni«, Umetnost, 1939/1940, št. 1, str. 32.

Zakrit Kraljev kip (Jutro, 1940, št. 124)

Odkriti Valvazor in pokrita žena

Značilna gesta Valvazorja, ki kaže na kip slovenske žene in tiho ponavlja: »Die Ehre des Herzogtums Kraln.«

pero (Pero Gospodnedić), »Odkriti Valvazor in pokrita žena« (Toti list, 1940, št. 5)

Umetnostni zgodovinar in likovni kritik Stane Mikuž (1913–1985) je v *Domu in svetu* objavil članek »Dokument tega največjega barbarstva, kar jih pomni naša kulturna tradicija«, v katerem se je postavil na Kraljevo stran, kajti iz Škodlarjevega pisanja veje nerazumljiva ihta in zagrenjenost. Poudaril je, da noben likovni kritik ni izrazil nezadovoljstva nad Kraljevim spomenikom, in opozoril na dejstvo, da dr. Zarnik skulpture sploh in videl in zatorej ne more imeti verodostojnega stališča. Med drugim je

omenil, da Kraljeva plastika spada med vrtno plastike bolj dekorativnega, intimnega značaja, kakor sta Goršetov *Fantek z gosko* ali *Deček z ribo* pred Tivolskim gradom. Plastika je vsaj toliko kvaliteta kot druge javne, tudi reprezentativne plastike, zato je bila z njenim uničenjem povzročena škoda slovenski umetnosti. Način, s katerim so Slovenke obračunale s kipom, je vandalizem in barbarstvo. »Da te 'Slovenke' prav gotovo ne izhajajo iz tistih plasti slovenske družbe in naroda, ki jim je slovenska umetnost pri srcu, ki se udeležujejo umetnostnih razstav in prireditvev in se tako oddolžujejo težkemu in nehvaležnemu delu umetnostnih tvorcev.«⁵¹

Ilustrator in grafik Elko Justin (1903–1966) se je v *Jutru* navduševal nad Ganglovim kipom Valenti na Vodnika (1939 je bila petdesetletnica njegovega odkritja) in pri tem namigoval tudi na Kraljevo plastiko na Muzejskem trgu: »Ravno s spomeniki se pri nas občutno greši, ko se pri njih odobritvi ali izbiri polaga premalo važnosti na nje. Saj se sedaj postavljajo pri nas v največji tišini in to celo kar čez noč različne upodobitve, ki v estetskem okusu res niso prvovrstne.« Odločevalci o spomeniških vprašanjih se lahko oprejo na strokovnjake, v primeru, če bi njihov okus odpovedal, pa lahko za nasvet prosijo mojstra, »ki je svetovnega slovesa in je ustvaril toliko čudovito lepih stvari v našem mestu,« je poudaril Justin (op. Justin je mislil na arh. Jožeta Plečnika).⁵²

Ker je bil septembra 1939 Škodlar pri vojaki, se je na Mikužev članek v *Domu in svetu* odzval Elko Justin: »Škodlar je eden redkih mnogostransko naobraženih talentov; on je poleg dobrega slikarja tudi poklicni novinar, dalje prvovrsten fotograf, ki pri nas glede fotoreportaže nima tekmece, povrh pa je še dober slovenski umetnostni kritik. Imamo pač na pretek umetnostnih zgodovinarjev, manjka nam pa dobrih umetnostnih kritikov.« Justin je razhajanja med Mikuževim pisanjem in Škodlarjevim kritičnim pogledom na Kraljevo plastiko pojasnjeval z različnimi pogledi na vlogo likovne kritike, pri

čemer se je odločno postavil na Škodlarjevo stran, saj so njegove kritike poučne, vselej utemeljene, razumljive, »spisane tudi brez vsake učene in dolgo vezne navlake tujk, kakor so sedaj v modi pri naših umetnostnih zgodovinarjih«. Naloga dobrega umetnostnega kritika je odkrivanje estetskih vrednot umetnin. Za slovensko umetnost še pomembnejšo nalogo opravlja kritik z opozarjanjem na likovnega ustvarjalca na napake, saj ga na ta način »ga vodi k izboljšanju njegovega stvariteljskega duha – kajpak, če je razstavljalec sploh talentiran, saj je drugače slehern trud zaman«. Justin se je opredelil tudi zoper »prijateljsko hvalisanje različnih diletantskih del, ki s slovensko umetnostjo nimajo prav nič skupnega.«

Kraljeva plastika je poškodovana in z barvo zamazana, zato naj poklicani to »bedno stvar« odstranijo in na njeno mesto postavijo bronasti odlitek mladostnega dela kiparja Ivana Zajca *Prestrašeni satir*, je predlagal Justin.⁵³

Čoro Škodlar je našel nenavadne zaveznike. V *Slovincu* se je oglasila »Kurenčkova Neška« (t. j. naslov istoimenskega humorističnega podlistka, pisanega v ljubljanskem narečju):⁵⁴ »Lejte! Tku smo prišli Iblančani, da enga krasnega spomenika slovenskem materam, da sami nisma vedel kdaj. Spomenik je res lep. Use želje merudajneh gospodu je umetnik upoštevu. Sam na metla je pozabu. Gor je naredu lepo rejena slovenska mat, pa tud utrok, ke ga da v naroči je precej rejen. Z desna roka ubjema mat ena krava, a ta leva pa en snop žita, al kua je tist. Men se hedu dopade, sam tu do zdej še nisem mogla pogruntat, ker je mat in pa ker je krava. Tu b blo še dobr spodi zapisat, de b s lde zastonj glave na belil. Dauki nam mende zatu tud ne boja povišan, ke je na spomenike use tku lepu rejen, kakor da b se nam Slovencem res tku dober gupil.«⁵⁵

Škodlar je oktobra 1939 v odgovoru Stanetu Mikužu plastiko ponovno označil za spako oziroma »likovni nestvor«, afero pa za »nečedno zadevo za kulturno Ljubljano«. Katoliški reviji *Dom in svet* je pripravljen dokazati, da je plastika »po rimsko

⁵¹ Stane Mikuž, »Razbita plastika na Muzejskem trgu ali kulturna Ljubljana A. D. 1939«, *Dom in svet*, št. 7, 1939, str. 428. – Umetnostni zgodovinar dr. France Stelè (1886–1972), pisec besedila v katalogu ob 20-letnici Kraljevega umetniškega delovanja, ki je dotlej redno pisal o bratih Kralj, se tokrat ni oglašil.

⁵² Elko Justin, »Petdesetletnica Vodnikovega spomenika – Ganglovega umotvora«, *Jutro*, 1939, št. 152.

⁵³ Elko Justin, »K vprašanju naše umetnostne kritike ali primer Č. Škodlarja«, *Jutro*, 1939, št. 225.

⁵⁴ »Kurenčkova Neška ma tud beseda«, *Slovenec*, 1939, št. 160, 195, 207, 254.

⁵⁵ »Kurenčkova Neška ma tud beseda«, *Slovenec*, 1939, št. 160.

katoliških verskih nazorih protiversko, pregrešno delo«. »Vprašam D i S bi li imel pogum zagovarjati to plastiko, če bi jo imenovali Marija z Jezuškom ali Madona, zakar bi z ozirom na kompozicijo imeli vso pravico. Zgolj z verskega gledišča D i S nikakor ni mogoče čestitati na sotrudištvu takih 'znanstvenikov' kakor je mladi gospod Mikuž, ki utegnejo nad revijo ponovno priklicati božje, od katerega se je revija pravkar komaj opomogla.«

Zavrnil je Mikužev argument, da se je Kralj želel s primitivnimi oblikami približati občutju narodne umetnosti in preprostosti njenega načina oblikovanja. Ponovno je posegel po primerjavi Kraljevega kipa z ribniškimi lončarskimi izdelki: »Z najbolj primitivnimi formami izkazujejo pri nas občutje narodne umetnosti in preprostost njegovega načina oblikovanja ribniški lončarji s svojimi izdelki. Približati se jim, pomeni po izsledkih tega odličnega 'umetnostnega' zgodovinarja – približati se visokim umetniškim ciljem.«⁵⁶

Škodlar je zapisal, da je »po svoji novinarski dolžnosti in vesti opozoril na spako in zahteval v imenu vseh, ki imamo še zdrave možgane, da s tako 'umetnostjo' vendar že obračunamo«. Poučil je Staneta Mikuža o dveh »še starejših dokumentih največjega barbarstva«: »Mladi, ambiciozni umetnosti zgodovinar Stano Mikuž! Pred leti so Pirnatovemu Janezu Krstniku na Trnovskem mostu odbili celo roko ne nos. Ne bi bila to prilika za doktorsko dizertacijo!« Podobno se je godilo tudi Goršetovemu Fantu z gosko (goski so odbili kljun). »Sklep. Preklicujem zahtevo o odstranitvi spake. Moj novi predlog je vsestransko zadovoljiv. Doslej so inženjerji in arhitekti učili: beton v zemljo, kamen gor. V našem primeru pa je prav nasprotno. Nu, ker se še do danes ni javil duhovni oče in lastnik famoznega 'spomenika', naj ga mestni urad kar na svojo pest zaokrene tako, da bo zadoščeno gradbenim predpisom. In spomenik bo ostal na mestu, kjer bo 'z okolico tvoril prav lepo estetsko podobo'.«⁵⁷

⁵⁶ Čoro Škodlar, »Kulturna Ljubljana A. D. 1939«, Jutro, 1939, št. 244.

⁵⁷ Čoro Škodlar, »Kulturna Ljubljana A. D. 1939«, Jutro, 1939, št. 245. – Pirnatov kip Janeza Krstnika, ki so ga junija 1932 postavili na nov trnovski most, je držal v eni roki bronasto palico s križem na vrhu, v drugi roki na prsih pa školjko. Kipu so najbrž odbili roko z bronasto palico.

Tudi Božidar Borko je v zvezi s Kraljevo skulpturo uporabljal izraz »izrojena umetnost« in povsem spregledal dejstvo, da gre za javno in ne za spomeniško plastiko. Nasprotoval pa je vandalskemu početju »kladivarjev« s plastiko in temu, da bi ulica odločala o umetnostnih vprašanjih: »način, kako so jo hoteli odstraniti neodgovorni, strahopetno skriti ljudje, je umetniška oskrumba in kulturna sramota«. Priznaval je ekspresionizem, ki »ni že eo ipso izrojena umetnost; tudi v njem lahko velik umetnik ustvari velika dela, toda pod to krinko je bilo mnogo mode, pozerstva, snobizma, epigonstva«. Zagovarjal je umetniško svobodo, ni pa cenil Kraljeve skulpture. »Ne mislim, da je ta plastika taka spaka in nekulturnost, kakor so me hoteli podučiti anonimni pisuni.« Plastika ni nič posebnega in je ni bilo potrebno trajno razstaviti v okras mesta. Vsaka plastika v Ljubljani je bila po Borkovem mnenju reprezentativna in umetnostno vzgojna, zato je treba dvakrat premisliti, preden se kakšno delo postavi kot umetnostni spomenik a javen prostor.⁵⁸

Mikula Letič (odvetnik Fortunat Mikuletič) je pisal o Kraljevi plastiki kot o spaki in »zbral« različne poglede na njeno vsebino: »Ali ne vidite, kako ta ženska divje buli? To predstavlja gotovo našo zahtevo po zvezi z morjem. Ta zahteva je že dovolj stara, je zgodovinsko dejstvo in zasluži spomenik. Mi hočemo s svojo živino in s svojimi pridelki na morje, v svet, naši otroci naj bodo mornarji. Ta ženska je gotovo Slovenija, ki zahteva svoje pravice. /.../

Jaz pa sodim, da spomenik predstavlja staro preužitkarico. Izgovorila si je uživanje njive, katero predstavlja snop, in pa kravo v hlevu. Sama se je pa obvezala pestovati vnuke. /.../

Po mojem mnenju ta kip predstavlja pravdo. Največ se ljudje pravdajo zaradi hib pri živini – krava – zaradi mej in škode na polju oziroma zaradi plačila dnin – snop – ali zaradi nezakonskih otrok. Slovenski narod je narod izgubljenih pravn in spodobi se, da ima Ljubljana že enkrat spomenik pravde. A ker je vsaka pravda grda stvar, spomenik ne more biti lep. /.../

Toda jaz mislim, da to ni pravda, ampak eksekucija, ali bolje: strah pred eksekucijo. Glej, izvršba

⁵⁸ -o. (Božidar Borko), »Pro domo«, Jutro, 1939, št. 222.

pobere vse, živino, otroke, živež. Iz oči te ženske naravnost šviga bes in strah pred razodetno prisego. Le eksekucija lahko proizvaja tako spačene obraze.»⁵⁹

Kulturni odbor je 4. septembra 1939 sklenil nabaviti lesen pokrov in z njim Kraljevo plastiko za varovati čez zimo.⁶⁰ Zakrita je ostala vsaj do konca maja 1940.⁶¹ Kasneje so jo spravili v Mestni muzej, kjer je v prvih povojnih letih (do leta 1949) izginila.⁶²

Kralj se je po skoraj dvoletnem molku januarja 1941 ponovno razstavljal na skupni razstavi s Francem Godcem in Vladimirjem Lakovičem v Galeriji Obersnel. Javnosti je sporočil, da stoji pred njo okrevaljoči umetnik, »ki pomilovalno zre na svoje teroristično razpoložene zasledovalce«; neranljiv mož je in bo odslej vsepovsod na razpolago.⁶³

Napade na Kraljevo skulpturo je sprožil Škodlarjev članek v *Jutru*. Čeprav naj bi prvi napad na plastiko izvedle »Slovenke«, je »rasni biolog« dr. Boris Zarnik dejanje neznanih storilcev pohvalil z besedami: »Bravo, dečki!« Neznani napadalci najbrž niso bili ženskega spola. Odgovora na vprašanje, ali je šlo za nočno pobalinstvo, individualno dejanje ali za organiziran, sistematičen obračun s Kraljevo moderno skulpturo, ni več mogoče poiskati.

Troje zaporednih napadov govori o sistematični gonji, na kar je opozoril že Franc K. Kos. »*Slučaj razbitja moramo gledati kot precedenčni slučaj in ne kot osamljen pojav. Videti moramo v tem klice pojava, ki ni zrasel na domačih tleh, ampak je prinesen od drugod. Sistematična gonja, izvedena z vsemi mogočimi sredstvi, doseže svoj učinek v ustvaritvi javnega mnjenja. V tem moramo gledati prvo nevarnost nesvobodnega ustvarjanja, katero bo v bodoče odvisno le od prijazne naklonjenosti in osebne*

gledanja takih nepoklicanih kvasikritikov omejenega obzorja.« Še bolj nevarno je dejstvo, da je bil kip razbit. Na ta način bo mogoče s silo odstraniti dela, ki nekaterim niso všeč iz raznih razlogov (nesimpatičen ali nasproten umetnik, smer, ki je drugačna od miselnosti teh nasilnežev). Ko bo nasilje začelo diktirati umetnosti, se to, kar se je zgodilo enemu, lahko zgodi vsakemu izmed sodobnih umetnikov. Tovrstne metode in način je treba najodločneje obsojati in odklanjati. Označiti jih je potrebno za barbarstvo in skrajno nekulturno dejanje, za katerega v deželi svobodnega umetnostnega ustvarjanja ni mesta in tudi ne more imeti pozitivnega vpliva na razvoj umetnosti. »*Barbarizem, ki spominja na slična dejanja sežiganja knjig in ustanavljanja mučilnic umetnosti, in ki je ustvaril tudi pojem iznakažene umetnosti, se pojavlja tudi pri nas. Dejanje govori o tuji k nam prinešeni in presajeni miselnosti, kateri pri nas ne sme biti mesta. Tudi taka dejanja so znak, kako daleč je že dospela tuja propaganda tudi v krogih, ki so absolutno nasprotni nje izvoru.*«⁶⁴

France Kralj je za napade na plastiko dolžil »sindikalist«, torej stanovske kolege, združene v Društvu likovnih umetnikov Dravske banovine (ust. 1934). Kralj je ustanovil lastno skupino Slovenski lik (Jugoslovanska umetniška skupina Slovenski lik). Dva dni po odprtju prve razstave Slovenskega lika v Zagrebu⁶⁵ (najbrž 9. julij 1935) so z barvo pomazali razstavljeno Kraljevo sliko. »*Tudi tokrat ni šlo brez kriminalnosti. Spričo največjega samozatajevanja je ostalo javnosti prikrito, da so slovenski sindikalisti po tamkajšnjih naših umetniških študentih organizirali premazanje Francetovih razstavljenih slik z oljnimi barvami.*«⁶⁶

Takole je France Kralj zapisal v *Spominih* (1957): »*Kakor Culukafri so sindikalisti nabrusili svoje bojne sekire in kladiva ter spomenik strokovnjaško demolirali, kip pa so hkrati preimenovali v Simbol slovenske žene; tako so imeli osnovo, da so lahko nahujskali 'narodne dame'. /.../*

⁵⁹ Mikula Letič (Fortunat Mikuletič), »Pred najnovejšim slovenskim spomenikom«, *Jutro*, 1939, št. 157.

⁶⁰ Kulturnemu odboru, 22. 8. 1939, SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2318, f. 216.

⁶¹ Po: »Simbol slovenske žene spi ...«, *Jutro*, 1939, št. 124.

⁶² Po: Fran Šijanec, *Sodobna slovenska likovna umetnost*, Maribor 1961, str. 303. – Zlat Kralj je menil, da so skulpturo Priroda uporabili za gradbeni material pri gradnji Študentskega naselja v Ljubljani (pogovor z Zlatom Kraljem, september 2018).

⁶³ Po: »Izpoved Franceta Kralja po dvoletnem molku ob otvoritvi razstave Kralj-Godec-Lakovič«, *Slovenski narod*, 1941, št. 46.

⁶⁴ F. K. Kos, »Beseda k razbitju plastike na Muzejskem trgu«, *Umetnost*, 1939/1940, št. 1, str. 22–24. – Franc K. Kos je likovne kritike v letu 1938 objavljati tudi v *Jutru*, v času napadov na Kraljevo plastiko z *Jutrom* ni več sodeloval.

⁶⁵ Razstavljali so F. Kralj, Fran Stiplovšek, Drago in Nande Vidmar.

⁶⁶ France Kralj, *Spomini slovenskega umetnika*, 1957 (po izdaji Ljubljana 1996, str. 175).

Ali naj bi bil stvar javno razkrinkal tedanji najvišji predstavnik oblasti, klerikalec, dravski ban? S sindikalisti je bil ljubeznivo povezan. Umil si je roke že s tem, da je dal nekje v grmu postaviti stražnika, ki je opazoval sumljive mimoidoče in baje za strah dvakrat v zrak ustrelil. Ali naj bi bil streljal na človeka ali pa aretiral simpatičnega kiparja – slikarja? Saj je bilo v takšnih primerih rečeno, da je 'umetnik vzvišen nad navadno življenje'; takšen spomenik pa niti ni umetnost.

Ob vsem tem se vest Galerije ni prebudila, saj je bila še vedno vodena od sindikata, katerega člani so to dejanje lastnoročno opravili. /.../

In nikogar ni bilo, ne Galerije, ne Akademije znanosti in umetnosti, ne Penkluba, niti občine kot lastnice in ne Sodobnosti (s katero edino je bil umetnik še nekoliko povezan), ki bi storilce in dejanje primerno obsodili.⁶⁷

Kralj je med stanovskimi kolegi poleg Škodlarja posebej izpostavil Nikolaja Pirnata (1903–1948), ki je bil prav tako sodelavec *Jutra*. Nikolaj Pirnat je že leta 1922 objavil negativno kritiko razstave bratov Kralj (P. (Nikolaj Pirnat), »XXII. Umetniška razstava v Jakopičevem paviljonu«, *Jugoslavija*, 1922, št. 77). Ko je France Kralj v reviji *Sodobnost* objavil članek »Likovna umetnost v preteklem letu« (*Sodobnost*, 1936, št. 2, str. 92–95), je Nikolaj Pirnat menil, da je Kraljev pregled napisan na »naiven, črnobeli način«: »Ugotoviti moram, da toliko božanskih nesmislov, nakopičenih na borih štirih straneh, že davno nisem zasledil.«⁶⁸

Nikolaj Pirnat, ki je bil po izobrazbi kipar (28. 6. 1939 so odkrili Pirnatovo poprsje dr. Ivana Laha na Lahovem nagrobnem spomeniku), pri *Jutru* pa je bil zaposlen kot ilustrator, je o Kraljevi skulpturi pisal v satiričnem prispevku »Konzerve in drugo«, ki ga je opremil s karikaturro skulpture in predlagal, naj jo nadomestijo s spomenikom dobrotniku človeštva – »izumitelju kranjske klobase.«⁶⁹

Nikolaj Pirnat, risbi v *Ponedeljski izdaji Jutra*, 1939, št. 145

Nedvomno so napadom na Kraljevo plastiko botrovale tudi stare zamere. V Škodlarjevem in Kraljevem primeru so se vlekle najmanj od leta 1922. Škodlar je maja 1922 pozval policijo, naj ukrepa zaradi del, ki jih je na razstavi Kraljevega Kluba

⁶⁷ France Kralj, *Spomini slovenskega umetnika*, 1957 (po izdaji Ljubljana 1996, str. 180–181). – Culufakri: afriško ljudstvo Zulu.

⁶⁸ Nikolaj Pirnat, »France Kralj o naši likovni umetnosti«, *Jutro*, 1936, št. 68.

⁶⁹ Peen (Nikolaj Pirnat), »Konzerve in drugo«, *Jutro*, ponedeljska izdaja, 1939, št. 145.

mladih predstavil Drago Vidmar: »*'Mati' in druge enake so javno pohujšanje in žaljenje slovenskega rodu. Razstavo posečajo tudi dijaki. Kaj pravi policija, ki je bila v teh ozirih vedno vestna. /.../ Naj se razstava kmalu zatvori, da se zdrav okus ljudstva ne pokvari, ki do sedaj še ni bil okužen s tako škrofulozno umetnostjo!*«⁷⁰

Deset let pozneje je Škodlar prvonagrajeni Kraljevi sliki *Moja žena z beneškim ozadjem* na razstavi *Umetnost na velesejmu* (september 1932) očital pomanjkanje vsakega estetskega čuta in slikarskih vrlin; v primerjavi s starejšimi razstavljenimi deli je Kralj napravil korak nazaj. Ostre besede je namenil tudi umetnostnim zgodovinarjem in kritikom oziroma žiriji, o kateri je menil, da se ni uspela dvigniti nad učenost kavarniških revij: »*Ne dvomim, da pozna žirija, ki je ocenjevala slike, do podrobnosti vse modne izrodke slikarstva polpretekle dobe, ki s pravo umetnostjo nimajo nobene skupnosti in jih je smatrati zanimive zgolj z znanstvenega gledišča kot nujno posledico degeneracije in duševnega razkroja povojnega človeka, ki je v takih slikah želel in hotel najti podobo svoje duševne neuravnovešenosti. Le tako moremo pojmovati, da se je v umetnost vrinila neka parazitska panoga namišljene umetnosti, ki se je proglasila za umetnost slikarstva z utemeljitvijo, da oblikuje z barvami, čopičem in platnom, torej pripomočki slikarstva.*« Ni je potrebno smatrati za slikarsko umetnost, saj ne vsebuje umetniških prvin, t. j. estetike in še posebej prvin slikarstva (risba, kompozicija, barvna harmonija). Menil je, da bi bilo pravičnejše za to »krivično naravnano 'moderno' slikarstvo«, ki ni nič bližje slikarstvu kot literaturi, poiskati nov termin, s katerim bi lahko označili tudi »povojnega, v skrajno perverzno razkrojenega degeneriranca«. »*Kajti psihiatri vsega sveta so dokazali, da je ta 'moderna' umetnost izraz patološkega individua, nad katero se naslanjajo le stvaritelji duševno sorodni.*« Ne kaže se čuditi, da je npr. v Parizu med tisoč slikarji velika večina »svečnikov te 'moderne' umetnosti«, ki so si popolnoma podobni. Znano je, da je povsod in vseh dobah več »neznalci« več kot talentov, »perverzno pa nikdar in nikoli toliko, kakor po vojni v Parizu«, kjer je umetnost degenerirala postopoma, »pri nas pa smo bili z njo okuženi pri zdravih koreninah.

»Nedvomno je zdravo jedro duše našega naroda. Prebolel je strup, s katerim so ga desetletja okuževali umetnostni pisuni, ki so ljudstvo v svoji namišljeni nezmotljivosti zavajali namesto poučevali,« je poudaril Škodlar. »Vendar bo treba sledove tega kvarnega početja na telesu naše kulture temeljito izlečiti. Edino sredstvo, ki bo koristilo, da se odpravi in obračuna z diletantizmom in šarlatanstvom naših umetnostnih kritikov in žirij, je tesna duhovna idejna zveza upodablajočih umetnikov.«⁷¹

Ostre Škodlarjeve besede niso bile naperjene samo proti Francetu Kralju in članom njegovega Slovenskega lika. Decembra 1936 je takole ocenil slike Staneta Kregarja: »*Podobe napravljajo vtis, da jih je slikal duševno razbit človek, shizofrenik. Pred leti že mi je kazal znan zdravnik, ki se mnogo peča s psihoanalizo, popolnoma podobna dela norcev iz blaznice. Da si bomo na jasnem: surrealizem so Francozi iznašli v svojem pehanju za originalnostjo. Zaprav naj ta način slikanja imitira slikanje blaznežev, ljudi iztrganih iz zavesti in zavestne odgovornosti, čijih slike so zgolj refleksi njihovega duševnega razkroja. Pa naj bo duševno stanje Kregarja kakršnokoli, naj so komponente njegovega življenja, ki so ga dovedle do tega načina izražanja, še tako odločujoče, s slikarskega stališča in s stališča slovenske umetnosti (kaj še nabožne!) moramo tako 'umetnost' brez predsodkov zavreči. Zakaj naj bi sedaj, ko je po poslednjih poročilih tudi Pariz s surrealizmom do temelja končal in ni za njim najti na nobeni razstavi niti sledi več, presajali ta nestvor v naše razmeroma še zdravo slovensko naravo?*«⁷²

Čoro Škodlar v nasprotovanju oblikam moderne umetnosti ni bil osamljen. Ciril Kočevar v oceni iste velesejmske razstave poudarja: »*Nihče, – vsaj jaz tako mislim – nihče, kdor je sebi odkrit, ne more razumeti žirije, ki je odlikovala s prvim priznanjem ogabni, ostudni, nemogoči Kraljev akt. Edino, kar more človek videti na tem aktu, je cinizem, je stud, je karikatura narave, skrajna pretiranost, ki je prej manjša, kakor pa pravo spoznanje. In kdo naj pozna vzrok, za vse te bizarne oblike, podane v olju, v kamnu, v mavcu, v risbi in vseh mogočih tehnikah? Le-*

⁷⁰ Fr. Škodlar, »*Druga pomladanska razstava kluba mladih*«, Jugoslavija, 1922, št. 110.

⁷¹ Po: Čoro Škodlar, »*Umetnost na velesejmu*«, Slovenski narod, 1932, št. 205.

⁷² Čoro Škodlar, »*Kaj nam je pokazala razstava mladih?*«, Jutro, 1936, št. 281.

*pota to ni, smisla nihče ne more razumeti, ilustracija to ni, dekorativnost še manj!*⁷³ Tudi ugledni slikar starejše generacije Saša Šantel je nasprotoval »modernističnim umetnjakarjem« in »novostrujarjem«: »Oni drugi bodo pa kmalu predstavljali tabor bolne umetnosti, tabor degenerirancev. In njih pismarski apostoli bodo prej ali slej morali gledati na lastne oči, kako se ruši palača igralnih kart, ki so jo sezidali na temelju 'strokovnjaškega' proučevanja evolucije modernih slogov.«⁷⁴

Ante Gaber, ki smo ga srečali v vlogi ljubljanskega tiskovnega referenta, je konec leta 1935 v oceni razstave Franceta Kralja ugotavljal, da se je Kralj »unesel« in ni več tako ekstremen. Izbral je »krotkejši stvari«, saj ga je »vodilo spoznanje, da je svet sit hlastanja po originalnosti s preziranjem narave, ker se pod temi 'izmi' kaj lahko skriva neznanje«. »Na vse slikarje in kiparje ekstremnih struj, ki so svojo originalnost odevali s poduhovljenostjo, je silno vplivala Hitlerjeva Nemčija s svojo slovito 'Schreckenkammer der Kunst'. Tisti, ki res znajo slikati, risati in modelirati, so se naglo iztreznili, zakrknjene žrtve nekulturnih grešmer' so pa morali ostati vsi, ki zaradi neznanja ne morejo veljati za umetnike. Nikakor Franceta Kralja ne štejemo med zadnje, temveč med prve, ki se hočejo z lepo spraviti in pobratiti z nasilnim izpreobrnjenjem grešnikov. Tudi on že spoznava, da mati natura le po nesreči ustvarja grdobe, nakaze in pohablence. To je pozitiven in vse hvale vreden uspeh njegove razstave in upamo, da bomo ob njegovi prihodnji razstavi pisali z občudovanjem.« Gaber je pozitivno ocenil Kraljeva kiparska dela: »France Kralj torej tudi zna in škoda, da je to doslej prikrival z vso silo svoje borbenosti za tuje, danes že zavržene krive preroke.«⁷⁵

France Kralj je na Gabrov članek odgovoril z grožnjo, da bo pred sodiščem iskal zadoščenje, saj je v Gabrovi kritiki videl »učinkovito odvrčanje naročnikov in prikrajševanje pridobitnih virov«.

Božidar Borko se je tedaj v članku »Umetnik in kritik« zavzel za avtonomijo umetnostne kritike:

⁷³ C. K. (Ciril Kočever), »Med umetninami in mimo lepote«, Slovenec, 1932, št. 207.

⁷⁴ Saša Šantel, »Beseda o naši umetnosti«, Slovenski narod, 1932, št. 211.

⁷⁵ Ante Gaber, »Razstava Franceta Kralja«, Glas naroda, 1935, št. 185.

umetnik se lahko brani samo s kulturnimi sredstvi, kritika je poklicana za presojanje umetniške in kulturne vrednosti del. »Če v kulturnem življenju dosledno uveljavimo stališče Fr. Kralja, izgine iz njega svoboda. Po merkantilnem merilu ni mogoče pisati prave kritike, a kritika je celo tedaj, ko ni najboljša, najnaravnejša zaveznica umetnosti in pristen izraz kulturne potrebe.« Tako kot je svobodna umetnost mora biti svobodna tudi kritika. Meje, do kot lahko seže kritika, ni lahko določiti, vendar v konkretnem primeru Gabrova kritika Franceta Kralja ni prekoračila okvirov dostojnosti in moralnega nivoja. »Skratka: obravnavani primer kaže, kako malo se v naši sredini eden izmed umetnikov (a njegov primer ni osamljen) zaveda usodnostne vezanosti svobodne umetnosti in svobodne kritike. V širšem smislu je ta mali konflikt značilen za našo sredino, v kateri očitno zamira smisel za pravo svobodo (ki je obenem omejitev in odgovornost). Zahtevo po svobodni, a prav zato odgovorni kritiki je treba poudariti iznova prav tako se moramo upreti škodljivemu estetskemu ali miselnemu dogmatizmu in 'edino zveličavnosti', pa naj prihaja pod katerikoli barvo. Gospodstvo nestrpnosti, jeze in strasti mora poginiti, za strupom, ki ga samo proizvaja in ki povzroča kljub previšku ideološke napadalnosti kulturno neplodnost.

Na mesto paragrafov o odvrčanju naročnikov in prikrajševanju pridobitnih virov ima pravi umetnik kulturnejše in trajnejše maščevanje nad morebitnimi zmotami svojih kritikov: demantira jih s svojim delom. Vse drugo je priznanje onemoglosti in začetek umetniškega samomora.«⁷⁶

Škodlar je namenil Kralju ostre besede tudi leta 1936. Opazil je, da naj bi Kraljevo »veselje nad baročnimi oblikami« ženska telesa mestoma tako skazilo, da so postala podobna »bolezenskim nagibom erotomanov«. »Nedvomno ima polna oblika ženskega telesa vso lepoto v sebi, izrojeno pretiravanje v načinu Franceta Kralja pa ni videti okusno. To je okus primitivnih eksotičnih narodov, ki ga je Evropec že pred tisoč leti preživel in nas prav to bistveno loči od kulture divjakov.«⁷⁷

⁷⁶ -o. (Božidar Borko), »Umetnik in kritik«, Jutro, 1935, št. 277.

⁷⁷ Č. Š. (Čoro Škodlar), »Razstava Franceta Kralja«, Jutro, 1936, št. 222.

Iste leta je Škodlar dela bratov Dragota in Nandeta Vidmarja označil za primer »izprijene umetnosti« kot vzporednice »pohabljeni literaturi«: »Desetletja smo bili zatrpani z umetnostnimi izrodki, zoper katere je bil vsak boj brez uspeha. Pojavljali so se oznanjevalci novih evangelijev (kaj lažje, ko govoriti o umetnosti s patetičnim glasom!), ki ga je ogromna masa slikajočega proletariata končno formulirala: slika je umotvor le, kadar zanika vsako barvo, risbo, kompozicijo in sploh vse, kar bi imelo le dih po tradiciji, naravi in življenju.

Prej ko pričakovano, je čas napravil svoje. Svet se je uprl zoper tako 'umetnost'. Rusija je prva začela na veliko roko zdraviti narod od teh bolnih pojavov. Sledili sta Nemčija in Francija, naroda, ki sta vsikdar stala na čelu novih umetnostnih pojavov. Danes se upodabljača umetnost preraja, vzdiguje, strah pred resnico izginja, laži se same razkrivajo, pogum prihaja v človeka, ki se pričinja zavedati samega sebe. /.../

Novi rodovi nastopajo in tisti, ki so zdravi ostali, od vse 'umetnosti' pa bo ostalo le, kar bo preživelo materijo. V Nemčiji in drugod že čistijo muzeje, galerije in javne zbirke. Ogromno je tega blaga, ki služi odslej za vzgled propalih časov in izrodov bolne domišljavosti.«⁷⁸

Škodlar je pri svojem pisanju o likovni umetnosti zagovarjal temeljito poznavanje slikarskega rokodelstva. Modne struje v slikarstvu, ki so na začetku 20. stoletja preplavljale umetnosti trg, torej vse kar spada pod naziv »iznakažena umetnost«, je imel za »suho deblo v razvoju umetnosti«.⁷⁹ S tem izrazom je bilo mogoče zajeti različne oblike modernizma. Stane Mikuž je v članku »Razbita plastika na Muzejskem trgu ali kulturna Ljubljana A. D. 1939« opozoril na izrecno povezavo med poimenovanjem »izrojena umetnost« in nacistično oznako »entartete Kunst«.⁸⁰ Nacistični obračun z moderno umetnostjo, ki se je začel konec dvajsetih let in je ob prihodu nacistov na oblast postal del

uradne kulturne politike Tretjega rajha, je vplival tudi na odnos do Kraljeve skulpture *Priroda*.

Entartete Kunst – Kulturna politika Tretjega rajha⁸¹

Prvo izmed razstav »izrojene umetnosti« so priredili septembra 1933 v Dresdnu. Razstavo *Spiegelbilder der Verfalls in Kunst (Podobe propada v umetnosti)* je organiziral Richard Müller, član nacistične stranke in direktor dresdenske akademije, s katere so odslovili ekspresionističnega slikarja Otta Dixea. Razstavljeni so bila likovna dela, ki so jih odstranili iz dresdenskega Mestnega muzeja (ekspresionisti, člani skupin Die Brücke, Dresdner Sezession Gruppe 1919 in Assoziation revolutionärer bildender Künstler Deutschland). Avgusta 1935 so primere »izrojene umetnosti« ponovno predstavili v Dresdnu kot opozorilo na neskladnosti s sočasno reprezentativno *Razstavo saške umetnosti* 1935. Razstavo »Izrojene umetnosti« so si ogledali tudi Joseph Goebbels, Hermann Göring in Adolf Hitler. Sledilo je gostovanje razstave v Dortumdu, Regensburgu, Münchnu, Ingolstadt, Darmstadtu in Frankfurtu, julija 1937 pa so jo vključili v razstavo *Entartete Kunst*, ki so jo odprli v Münchnu.⁸²

Podobne razstave t. i. *Entartete Kunst* (nem. izrojena, izprijena, sprijena, degenerirana umetnost), na katerih so prikazovali primere »kulturnega propada« Nemcev v času weimarske republike (1919–1933), za katere ni več prostora v Tretjem rajhu, so bile prirejene po raznih mestih. Že aprila 1933 si je bilo v Mannheimu mogoče ogledati razstavo *Kulturbolschewistische Bilder*. Razstave so poimenovali *Schreckenhammer der Kunst* (Nürnberg, Halle and

⁷⁸ Č. Š. (Čoro Škodlar), »Razstava bratov Vidmarjev v Ljubljani«, *Jutro*, 1936, št. 138.

⁷⁹ Čoro Škodlar, »Razstava v Jakopičevem paviljonu. Lavrinova, Remčeva, Gorjup«, *Jutro*, 1939, št. 108.

⁸⁰ Stane Mikuž, »Razbita plastika na Muzejskem trgu ali kulturna Ljubljana A. D. 1939«, *Dom in svet*, št. 7, 1939, str. 31.

⁸¹ Za »izrojeno umetnost« v Tretjem rajhu mdr. glej: Paul Ortwin Rave, *Kunstdiktatur im Dritten Reich*, Hamburg 1949; Hildegard Brenner, *Kulturna politika nacional-socializma*, Zagreb 1992; Marcel Struwe, »Nationalsozialistischer Bildersturm / Funktion eines Begriffs«, *Bildersturm. Die Zerstörung des Kunstwerks*, München 1973; »Degenerate Art«, *The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany*, Los Angeles 1991; Christoph Zuschlag, »Chambers of Horrors of Art' and 'Degenerate Art': On Censorship in the Visual Arts in Nazi Germany«, *Suspended license: censorship and the visual arts*, Seattle 1997.

⁸² Po: Christoph Zuschlag, »An 'Educational Exhibition' / The Precursors of Entartete Kunst and Its Individual Venues«, »Degenerate Art«. *The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany*, Los Angeles 1991, str. 85.

der Saale), tudi *Schandausstellungen, Kunst, die nicht aus unserer Seele kam* (Chemnitz), *Novembergeist – Kunst im Dienste der Zersetzung* (Stuttgart), *Regierungskunst 1918–1933* (Karlsruhe).⁸³ Na njih so razstavljali likovna dela, ki so nastala pod vplivi impresionizma, ekspresionizma, nove stvarnosti, socialnokritičnega realizma, konstruktivizma, dadaizma, futurizma in drugih modernih likovnih smeri. Dela so odstranili iz galerij in drugih javnih zbirk.

Božidar Borko je v *Jutru* poročal o dresdenski razstavi iz leta 1935: »Miselne nemožnosti in absurde oblike teh modnih slik so skušali prikazati kot daljnovidna razodetja modernega duha in kot edino pot do toliko pričakovanega stila naše dobe. Preko vseh dosedanjih estetskih meril in okusov suvereno, suvereno preziraje tudi tisti skromni glas, ki je zdravemu razumu sploh dopuščen v umetnostnih zadevah, so poveljevali dozdeven zgodovinski preobrat v umetnosti vseh vrst. Nov umetnik, najsodobnejši med sodobnimi, dokončno obrača prirodi hrbet in ustvarja umetnost iz golih kapric svojega zavestnega in še bolj podzavestnega jaza.

Nenormalno duševno stanje povojne Evrope, ki je preko opustošenih bojišč razpela mavrični lok svojih najdrznejših upov v bodočnost, je moralo zanesti tudi v umetnost stremljenje po izražanju nenormalnega in za vsako ceno izrednega. Kdo se ne spominja slik, pred katerimi smo razmišljali tudi na naših umetnostnih razstavah, ali in kako se bo treba spričo 'najmodernejšega' razvoja likovne umetnosti ganljivo posloviti od velike iluzije, veljavne veke vekov, da umetnost lahko občutimo in duševno dojamemo tudi z neko 'normalno' občutljivostjo za estetske stvaritve? Koliko obiskovalcev razstav se je onemoglo vdajalo resignaciji ljudi, ki so jih naposled le prepričali, da zaostajajo za časom, da se starajo in duševno propadajo, ker ne morejo dojeti ter revolucionarnih izrazov najmodernejše umetnosti?!

Od tedaj do danes se je marsikaj spremenilo. V Dresdnu in drugod v Nemčiji so pričeli snemati najizrazitejše proizvode te umetnostne mode. Prene-

hala je moč vere, da se umetnostni učinki, ki naj pretresejo človeka in izvrše tisti blagorodni vpliv, kakor ga mora sleherno umetnostno delo za človeško duševnost, dalo izzvati s konstrukcijo žice, vžigaličnih škatlic in podobnega materiala, kakor to vidiš na 'sliki' Kurta Schwitersa, ki jo je javna galerija l. 1920. odkupila za 1400 mark. Iz nenormalne omame se je umetnost vrnila v normalnejše stanje, kjer je njena vloga mnogo večja, kakor so jo predpisovali najsodobnejši med sodobniki, iz javnih zbirk izločajo slike, ki so prej za nje plačevali težke vsote. Zbrali so jih v razstavo z naslovom 'Entartete Kunst' (izprijena, tudi degenerirana umetnost). /.../ Med njimi smo srečali tudi nam znane izraze 'novega umetnostnega duha': ne istih slik, marveč slike in kipe, ki so nastajali pri nas pod istimi vplivi, iz istih teoretičnih izhodišč, v oblasti iste mode. Zakaj tudi naše kraje je zajela povojna psihoza, ki je imela v umetnosti te vrste samo svoje verno zrcalo.

Stremljenja te 'umetnosti' so podlegala raznim zmotam in zablodam, ki so značilne za ves povojni svet in jih zato ni moči razčleniti v okviru časniškega članka. Predvsem je vplivala na umetnike zablada, da v umetnosti velja isti razvojni tempo kakor v tehniki, a da je mogoče ustvarjati umetnostna dela na osnovi najskrajnejše subjektivnosti, ne glede na vsa umetnostna spoznanja prejšnjih generacij. Obračali so se od narave, ne da jo izpopolnijo, kar je bilo vedno veliko stremljenje človeške kulture, marveč zato, da jo zanikajo: poskus, ki nikdar ne ostane nekaznovan. Z druge strani je hotel iluzionističen povojni umetnik ustvarjati 'izven časa in prostora', izven svojega naroda in njegove trde resničnosti, omamljen od nekih nenaravno izobličenih internacionalnih idej, ki jih danes, ko se kaže vsa njegova onemoglost, zapuščajo drug za drugim. S tretje strani so hoteli nekateri umetniki celo v dobi, ko je anarhično kipenje povojnih struj zamenjala treznejša 'nova stvarnost', podrediti umetnostne izraze revolucionarnim geslom in vdinjati umetnost politiki. V tej periodi smo delno še danes. /.../

Kipi in slike, ki nam jih kaže 'Schreckenhammer der Kunst', so onkraj najširših estetskih zakonov in zato tudi izven avtonomnega področja sleherne umetnosti. Ne sme nas presenetiti, če se ti izrodki izrojenega obdobja izločajo iz javnih zbirk.

⁸³ Po: Christoph Zuschlag, »'Chambers of Horrors of Art' and 'Degenerate Art': On Censorship in the Visual Arts in Nazi Germany«, *Suspended license: Censorship and the visual arts*, Seattle 1997, str. 212.

Toda v takem čiščenju umetnosti je nova nevarnost. Če Nemci danes postavljajo v 'Schrecken-kammer' umetnosti tudi risbe Georga Grosza, ki je strastno in maščevalno karikiral meščane, ni mogoče, da bodo treznejši zanamci z isto pravico smešili nekatere stvarjalno šibke in človeško brezhrbtenične lažiumetnike, ki se sedaj prilizujejo močni roki Tretjega carstva tako, kakor so onile služili demagogiji prejšnjega režima. Zaman je vse: iz teh zablod ni drugega izhoda, kakor da se umetnost vrne na svoje avtonomno področje, ne da bi se sicer odpovedala službi življenju in človeku. Prepričevalnejše od pozitivnih estetskih teorij so negativne izkušnje in nazorna svarila baš v povojnih 'umetnostih' proizvodih. (Ni treba vedno poudarjati larpurlartizma, ki je bil vzlic vsej estetski omejenosti še vedno bolj življenjski in človeški, kakor vsa futuristična, dadaistična in konstruktivistična umetnost nedavnega časa). /.../

Umetnost, ki je nastala samo zaradi hlastanja po novem, ne po svoji notranji zakonitosti in ne iz eruptivnih plasti genijev, človeštvo prej ali slej izpljune iz sebe. Umetnine ne nastajajo iz kapric. Čas jim bo tudi v bodoče najstrožji sodnik, kakor vsem, ki so v njegovi službi.⁸⁴

Antimodernistične tendence so bili v Nemčiji izrazite od konca 19. stoletja dalje. Židovski kulturni kritik Max Nordau je v delu *Entartung* (1892/1893) poskušal dokazati, da si je izrojenost umetnosti mogoče razložiti z izrojenostjo umetnikov. Skoraj vse zvrsti moderne umetnosti je smatral za izrojene. Njegove teze so kasneje prevzeli nacisti.

Začetek organiziranega nacionalsocialističnega »kulturnega delovanja« je predstavljala Bojna zveza za nemško kulturo (*Kampfbund für deutsche Kultur*), ki jo je v letih 1927–1929 ustanovil nacistični ideolog Adolf Rosenberg. Zveza je borila proti moderni umetnosti in njenim podpornikom. Že leta 1930 je dosegla odpustitev direktorja muzeja v Zwickauu.

Ena od napovedi nacistične kulturne politike je bila izvolitev Wilhelma Fricka za predstavnika dežele Turingije v Reichstagu leta 1929. Ta je po odpustitvi Walterja Gropiusa z Bauhaua v Dessau

na direktorsko mesto postavil arhitekta dr. Paula Schultze-Naumburga.⁸⁵ Visoko šolo za arhitekturo, likovno umetnost in obrt v Weimarju so preoblikovali v Združene umetniške zavode pod vodstvom dr. Schultze-Naumburga, ki je leta 1930 ukazal prebeliti freske Oskarja Schlemmerja (1923) v stavbi Bauhaua v Weimarju.

Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums (7. april 1933) je omogočal odpustitev muzejskih direktorjev in profesorjev na univerzah in akademijah iz političnih in rasnih vzrokov. Odpuščene direktorje muzejev in predavatelje na likovnih akademijah so nadomestili funkcionarji in podporniki nacistične stranke National sozialistische Deutsche Arbeitspartei (NSDAP).

Maja 1933 je bilo na pobudo Nemške študentske organizacije uprizorjeno sežiganje »nenemških« knjig v Berlinu in v 21 nemških mestih. Več kot štiri tisoč naslovov se je leta 1934 znašlo na seznamu prepovedanih knjig.

Septembra 1933 so sprejeli zakon o ustanovitvi Državne zbornice za kulturo (*Reichskulturkammer*), ki je bila podrejena Goebbelsovemu Ministrstvu za narodno prosveto in propagando (*Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda*). Državna zbornica za kulturo je bila razdeljena v sedem zbornic za posamezna področja (literatura, tisk, radio, gledališče, glasba, film, likovne umetnosti). Samo člani zbornice so lahko opravljali svoj poklic. Zbornica je imela do leta 1935 že 100.000 članov.

V Tretjem rajhu so bile prepovedane vse oblike modernizma, tudi likovna kritika. Na skupnem zborovanju Državne zbornice za kulturo in nacionalsocialistične prosvetne zveze Kraft durch Freude novembra 1936 v Berlinu, je minister za propagando dr. Goebbels govoril o umetnostni kritiki, o erotiki v umetnosti, o kiču in o pomenu Karla Velikega in Goetheja. Menil je, da je imela umetnostna kritika štiri leta časa, da prilagodi svoje presojanje umetnosti načelom, na katerih je

⁸⁴ Po: -o (Božidar Borko), »Izprijena umetnost«, *Jutro*, 1935, št. 216.

⁸⁵ Paul Schultze-Naumburg je leta 1925 napadel načela Bauhaua v knjigi *Das ABC des Bauens*. Leta 1928 je izšla Naumburgova knjiga *Kunst und Rasse*, v kateri se je lotil moderne umetnosti, zlasti nemškega ekspresionizma. V knjigi je avantgardna dela primerjal z deli duševno zaostrjenih oseb in s pohabljenimi in deformiranimi telesi.

zgrajena nacionalnosocialistična Nemčija. Zaradi številnih pritožb umetnikov in članov stranke je leta 1935 sklical skupščino umetnikov, na katerih je zborovalcem predstavil načela nove umetnostne kritike. Izboljšanja v preteklem letu ni bilo, zato je minister za narodno prosveto in propagando dr. Goebbels odločil prepovedati umetnostno kritiko v dosednji obliki, saj »se ravno v kritiki drži še vedno tisti judovski duh, ki ga je nova Nemčija sicer od povsod že izgnala«. »Konkretno bi bil ta duh istoveten s tem, da se je kritik postavil pred ozir nad umetnino kot njen nezmotljivi sodnik, začetnik tega presojanja umetnosti z viška pa naj bi bil H. Heine. V nasprotju s tem so bili vsi veliki nemški kritiki (Lessing, Kleist, Teick itd.) pravi služabniki umetnosti in umetnine in to istočasno, ko so še sami ustvarjali velika izvirna dela.

Tega mora biti sedaj konec. Od današnjega dne dalje eksistira v Nemčiji samo še umetnostno poročilo (*der Kunstbericht*), namesto umetnostnega kritika pa umetnostni urednik (če je s tem pravilno preveden izraz '*der Kunstschriftleiter*').« Umetnostna poročila bodo manj vrednotila umetnine, kot jih bodo osvetljevala in s tem cenila. O umetnosti bodo lahko poročali samo ljudje z ustrezno predizobrazbo. Goebbels je svoj nastop zaključil s predlogi za odredbe: 1. vsako poročilo mora biti podpisano, 2. za poklic umetnostnega urednika bo potrebno pridobiti posebno dovoljenje, 3. poklic zahteva določeno zrelost, zato mora biti poročevalec star vsaj 30 let.

Rajko Ložar, ki je v *Slovincu* objavil poročilo o zborovanju Državne zbornice za kulturo v Berlinu, je dodal, da bi omenjeni znameniti likovni kritiki težko hvalili večino tega, kar danes množice smatrajo za umetnost. Celo nacistični voditelji priznavajo, da nacionalsocialistične umetnosti velikega formata v Nemčiji še ni. Z odredbami, ki jih je napovedal minister Goebbels, bo zaščiten tisti veliki sloj ljudi, ki riše, slika, kipari, vendar v njihovih delih ni trajnih umetniških vrednot, zato se čutijo zapostavljene. »Ko stvari ležijo tako, je nujno treba pričakovati reakcije kiča, ki bo pogledal iz vseh odprtih, kajti s kičem se bo pod novimi 'vidiki' dalo kaj slabo boriti.

Je pa Goebblesova izjava o kritiki važna še z mednarodnega stališča. Umetnostna kritika je že

dolgo časa v hudi krizi po celem svetu in tudi pri nas. Mislim, da ni več kritika, ki se ne bi bil vsaj enkrat vprašal, ali ima njegovo delo sploh še kak smisel, ko so se razmere tako do dna spremenile. Če pa je položaj povsod analogen in istoveten, je znamenje, da gre za več nego za specialen problem neke države, je znamenje, da gre za vprašanja, ki zadevajo vse in vsakogar, v prvi vrsti pa umetnostno kritiko kot kulturni pojav evropskega zapada. O tem bo treba spregovoriti obširneje o prvi priliki – danes lahko zaključimo s tem, da je Goebbels istočasno, ko je položil 'umetnostnega kritika' ad acta, napravil isto tudi z 'umetnikom', rojenim v istem stoletju, isti duhovni in socialni kulturi, otrokom popolnoma istih zakonov. Umetnika, ki bi bil ekvivalent novemu tipu kritika, hvalilcu in cenilcu ter brezpogojnemu priznavalcu vsega, še ni razen v strankarskih vrstah, kjer bo prvi čas prevladal tudi novi kritik. Toda morda je vse to etapa bodočih dogodkov.«⁸⁶

18. julija 1937 je Hitler v Münchnu odprl Hišo nemške umetnosti (*Haus der deutschen Kunst*), v kateri so bila na ogled dela nove nemške umetnosti. Na tem dogodku je bil tudi poročevalec *Jutra*: »Pred otvoritvijo je imel Hitler daljši govor, ki so ga natisnili vsi nemški listi v celoti in v katerem je napovedal novo dobo za umetnost v Nemčiji. Umetnost naj bo odslej prava umetnost, in še svojstveno nemška. Dasi je bil ta govor silno diktatorski in je dvomljivo, ali se da tudi umetnost tako usmerjati kakor politika, je vendarle v njem marsikatera ideja in marsikatera sodba, ki drži in ki velja tudi za umetnost izven nemških meja. Ne smatram se za poklicanega, da bi izrekel svojo sodbo o tem predmetu, prepričan pa sem, da bo imel ta govor v tej ali oni obliki svoj odmev tudi pri nas. Hitlerjeva izvajanja pa je ilustrirala še posebna razstava o 'popačeni umetnosti' (*entartete Kunst*).«⁸⁷

19. julija 1937, dan po odprtju Hiše nemške umetnosti, so v Münchnu odprli razstavo *Entartete Kunst*. 650 del, zaplenjenih v 32 muzejih, je bilo na ogled v münchenskem Hofgartnu. Slavnostna govornika sta bila Hitler in predsednik Državne zbornice za likovne umetnosti Adolf Ziegler (Hitlerjev najljubši slikar). Razstava je primerjala dela

⁸⁶ Rajko Ložar, »Konec umetnostne kritike v Nemčiji«, *Slovenec*, 1936, št. 278.

⁸⁷ »2000 let nemške kulture«, *Jutro*, 1937, št. 172.

modernih umetnikov z risbami duševno prizadetih oseb in fotografijami pohabljenih oseb, podobno kot je to storil Paul Schultze-Naumburg v svojem psevdoznanstvenem pamfletu *Kunst und Rasse* (1928). Razstavljena dela so smešili napisi, mdr. *Žalitev nemških žena, Norost je postala metoda*. Na najbolj vidnem mestu je bil napis *Imeli so štiri leta časa*. Hitler je namreč ob polaganju temeljne kamna za Hišo nemške umetnosti jeseni 1933 dal nemškemu umetniku ultimatum, da v štirih letih spoznajo svojo zmoto in se prilagodijo novi kulturni politiki nacistične vlade. Ob delih, ki jih je nakupila država, je bil nalepljen rdeč listič z napisom *Plačano z davčnimi groši delovnega nemškega ljudstva in ceno*. Izmed 112 umetnikov, uvrščenih na razstavo, je bilo samo šest umetnikov židovskega rodu. Razstava je bila za mladino prepovedana, za odrasle je bil vstop prost. Ogledalo si jo je več kot dva milijona ljudi. Razstava je potovala v enajst večjih mest v Nemčiji in Avstriji.

Nek inozemski obiskovalec razstave v Hofgartnu je bil pozoren na zadržano vedenje ljudi, ki so samo s šepetom izražali svoje misli ali pa jih sploh niso upali izreči. *»Kajti, kdo ve, kje so tiste nevidne oči in ušesa, ki venomer opazujejo razumnega občana in ki ne pustijo, da bi še kdo oskrnil nemško čast s kakšno simpatijo do te zavržene, zasramovane in opljuvane umetnosti, ki je potekla iz drznosti svobodnega iskanja in ustvarjanja. Kdo vse je postavljen na monakovski sramotni pranger? /.../ Moderna grafika, knjižna oprema in arhitektonski osnutki, vse je razstavljeno v posmeh. In vendar ni videti, da bi se občinstva lotevala podobna čustva. Nekateri dolgo časa molče motrijo posamezne slike. Ločijo se od nečesa, kar je izraz druge, svobodnejše in lepše dobe. Gotovo je, da pojde 'entartete Kunst' po tej razstavi v grob. Da gredo z njo nekatere umetniške otročarije in umetnostne zablode, o tem nihče ne dvomi. Toda gredo tudi kvalitetne reči zaradi novih umetnostnih form. Medtem ko službena Italija podpira futuristično umetnost, je nacionalni socializem sovražen vsemu, kar kaže preočiten značaj umetnostnega novotarstva. V bistvu pa gre tu za svobodo, ne za umetnostne oblike. Poslej bo stala nad vsakim tvornim dejanjem nemškega umetnika težka pest diktature.«⁸⁸*

Revija *Umetnost*, ki jo je izdajal in sourejal Miha Maleš, je poudarila, da je bilo na Münchenski razstavi »izobčene umetnosti« na ogled »najboljše, kar poznamo kot nemško povojno umetnost«.⁸⁹ Med izobčenimi umetniki so bili Alexander Archipenko, Ernst Barlach, Max Beckmann, Marc Chagall, Louis Corinth, Otto Dix, Lyonel Feininger, Georg Grosz, Erich Heckel, Karl Hofer, Vasilij Kandinski, Ernst Ludwig Kirchner, Paul Klee, Oskar Kokoschka, Wilhelm Lehmbruck, Otto Mueller, Emil Nolde, Karl Schmidt-Rottluff, Kurt Schwitters in številni drugi.

Dela mnogih razstavljalcev (Beckmann, Corinth, Grosz, Feininger, Kokoschka, Käthe Kollwitz, Mueller, Marc, Nolde idr.), ki so jih nacisti uvrstili na razstave degenerirane umetnosti, si je bilo spomladi 1931 mogoče ogledati v Beogradu in Zagrebu, ki sta gostila razstavo sodobne nemške likovne umetnosti in arhitekture.⁹⁰

Mnogo nemških umetnikov je po nacističnem prevzemu oblasti odšlo v tujino. Max Beckmann je emigriral iz Nemčije na dan odprtja Münchenske razstave. Otto Dix se je umaknil v notranje izgnanstvo. Ernst Ludwig Kirchner je napravil samomor. Felixa Nussbauma so leta 1944 ubili v Auschwitzu.

Nekaj tednov po odprtju razstave *Entartete Kunst* v Münchnu je sledila sistematična zaplomba modernističnih likovnih del. Hitler je 24. julija 1937 ukazal, naj iz nemških javnih muzejev in zbirk izločijo dela, ki odražajo propad kulturnih vrednot. Najbolj izstopajoči članov komisije, ki je odstranila modernistična dela iz javnih zbirk, poleg predsednika Zieglerja je bil Wolfgang Willrich, avtor rasističnega pamfleta *Säuberung des Kunsttempels* (1937). Število zaplenjenih del se je povzpelo do številke 16.558. Zaplembe so legalizirali maja 1938 s sprejetjem Zakona o zaplembi izdelkov izrojene umetnosti (*Gesetz über Einziehung von Erzeugnissen entarteter Kunst*).

Nekaj umetnin so prodali na avkciji 30. julija 1939 v Galeriji Fischer v švicarskem Luzernu, večji del pa so uničili (na dvorišču glavnega gasilskega

⁸⁸ »Die entartete Kunst«, *Jutro*, 1937, št. 203.

⁸⁹ *gak.*, »Izobčena umetnost«, *Umetnost*, 1937, št. 3/4 str. 60.

⁹⁰ Po: Rajko Ložar, »Razstava sodobne nemške likovne umetnosti in arhitekture«, *Dom in svet*, 1931, št. 5/6, str. 285–287.

doma v Berlinu so 20. marca 1939 sežgali 1.004 slike in 3.825 grafik). Na avkciji v Luzernu je bilo ponujenih 125 del. Revija *Umetnost* je navedla so-razmerno visoke zneske, ki so jih dosegla Gauguinova, van Goghova in Picassova dela, »kar je pač najbolj zgovoren dokaz, da vlada v širnem svetu povsem drugačno mnenje o 'izvrženi umetnosti', kot pa v tretjem rajhu«.⁹¹

Po letu 1933 je bila prepovedana tudi atonalna glasba. Maja 1938 so v Düsseldorfu priredili razstavo *Izrojena glasba* (*Entartete Musik*).

Nacionalsocialistična revolucija v umetnosti je zahtevala povratak k zdravi ljudski umetnosti, ki mora biti nacionalna in »rasno čista«.⁹² Umetniki so upodabljali lepa telesa predstavnikov nordijskega tipa človeka, žanrske prizore dela, herojske motive in nemško pokrajino. Vzor so predstavljala dela klasične antike, klasicizma in nazarenske umetnosti.

Slikarja Franceta Miheliča, ki si je ogledal Beneški bienale leta 1938, nacionalsocialistični umetniški prevrat ni prepričal. Za *Jutro* je takole opisal nemški paviljon: »Iznad mogočnega portala visita dve zastavi s kljukastim križem. V dvorani vis-a-vis vhodu pa stoji bista 'pokrovitelja in reformatorja' nemške umetnosti Hitlerja. Nikake 'entartete Kunst' ni na tej razstavi. Vse je lepo in solidno napravljeno. Z vsake slike gleda kakšen star mojster: Altdorfer, Dürer, Runge, Moritz von Schwind, Lenbach ali pa kdo drug. Nemci so imeli v 19. stol. dva velika slikarja Leibla in Hansa von Marreja. Čudno, da si teh dveh nihče ne vzame za vzor. Neka akademska in formalna okostenelost proti nemški umetnosti zdaj, ko ni več 'entartete'«.⁹³

Nemški razstavni komisar je v katalogu beneške razstave poudaril, da izbor del odraža prepoved nemške umetnosti; razstavljen dela so sinteza vseh iskanj prejšnjih nemških rodov in predstavljajo upodobljeni novi nemški ideal lepote, ki je »stroga, odločna, a plastična in melodična«. Karel Dobida je menil, da razstavljen dela temu niso pritrjevala, saj so bila meščanska, sentimentalna in tipično

epigonska. Večina razstavljalcev je spominjala na vzornike iz bidermajerske dobe. Nadarjeni dunajski kipar Josef Thorak je razstavil pet portretnih glav, ki so stale na častnem mestu: v sredini je bil največji kip Hitlerja iz kamna, ob straneh pa bronasti Mussolini, Atatürk, Pilsudsky in Hindenburg.

Razstavljalci na bienalu so bili vabljeni, zato v Benetkah ni bilo videti nobenega primera nemške »entartete Kunst« in sorodnih stremljenjih pri drugih narodih. Izjema je bil italijanski paviljon, v katerem so razstavljali tudi futuristi. Italijanski futuristi so se namreč kompromitirali s poveljevanjem fašističnega režima. Futuristični oddelek je zasnoval Marinetti, ki je v predgovoru zapisal: »Oni sami (medtem ko drugi vzdihujejo in slikajo pesimizem tihožitja in uvele akte) ti aeropittori pripravljeni opevati in slikati Mussolinijev Imperij z njegovimi bitkami revolucijami autostradami melioracijami novimi mesti zračnimi stroji hitrostnimi prvenstvi letalskimi brodovji bombardiranji in junaškimi divizijami črnih srajc v Afriki in Španiji so kakor v sleherni vojski nepogrešljive in mnogoštevilne ogledniške patrulje za sedanje in bodoče zmage.« Pred vhodom v španski paviljon je visel velik Aguiarjev portret generala Franca. Sovjetski paviljon je

Branko Zinauer, »Ko bodo v Ljubljani spet odkrivali spomenik« (*Toti list*, 1939, št. 11)

⁹¹ Po: »Izvržena umetnost«, *Umetnost*, 1939/1940, št. 2, str. 61.

⁹² Po: Rajko Ložar, »Sodobna evropska upodabljajoča umetnost«, *Slovenec*, 1936, št. 90.

⁹³ France Mihelič, »Beneški Biennale«, *Jutro*, 1938, št. 180.

sameval prazen. V angleškem paviljonu si je bilo moč ogledati tudi razstavo kiparja Jacoba Epsteina (1880–1959), rusko-poljskega Žida, rojenega v New Yorku, ki je živel v Angliji in ga je poleg Hernryja Moora (1898–1986) omenjal v svojem pismu dr. Boris Zarnik.⁹⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

Zgodovinski arhiv Ljubljana
SI ZAL-LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna
mestna registratura, fasc. 2318.

Ustni vir

Ing. arh. Zlat Kranj (1929–2019), pogovor
septembra 2018.

Časopisni viri

Artem: Mojster Ferdo Vesel, graščak na
Grumlofu, *Prijatelj*, 1939, št. 5.

Fr. B.: Krpanova kobila spet gostuje v Ljubljani,
Slovenija, 1939, št. 32.

Božidar Borko: Anonimnim dopisnikom, *Jutro*,
1939, št. 172.

Božidar Borko: Izprijena umetnost, *Jutro*, 1935,
št. 216.

Božidar Borko: Pro domo, *Jutro*, 1939, št. 222.

Božidar Borko: Slovenci smo zdrave in čile rase,
Jutro, 1939, št. 167.

Božidar Borko: Umetnik in kritik, *Jutro*, 1935, št.
277.

Božidar Borko: Umetnikova izpoved, *Jutro*, 1934,
št. 17.

Božidar Borko: Žena v slovenski umetnosti,
Jutro, 1932, št. 205.

Ivan Čargo: Še o materi na Gmajni! / Ljubljana
od včeraj do danes, *Slovenski dom*, 1939,
št. 165.

Ante Debeljak: Vesoljna reportaža, *Jutro*,
ponedeljska izdaja, 1939, št. 175.

Karel Dobida: Beneška mednarodna umetnostna
razstava, *Ljubljanski zvon*, 1938, št. 7/8.

Karel Dobida: Naši spomeniki, *Kritika*, 1925,
št. 4.

Ante Gaber: Razstava Franceta Kralja, *Glas
naroda*, 1935, št. 185.

gak.: Izobčena umetnost, *Umetnost*, 1937, št. 3/4
str. 60.

Elko Justin: K vprašanju naše umetnostne
kritike ali primer Č. Škodlarja, *Jutro*, 1939,
št. 225.

Elko Justin: Petdesetletnica Vodnikovega
spomenika – Ganglovega umotvora, *Jutro*,
1939, št. 152.

Ciril Kočever: Med umetninami in mimo lepote,
Slovenec, 1932, št. 207.

Franc K. Kos: Beseda k razbitju plastike na
Muzejskem trgu, *Umetnost*, 1939/1940, št. 1.

Kronist (Juš Kozak): Kronika. Anno Domini
1939, *Ljubljanski zvon*, 1939, št. 7.

Rajko Ložar: Konec umetnostne kritike v
Nemčiji, *Slovenec*, 1936, št. 278.

Rajko Ložar: Razstava sodobne nemške likovne
umetnosti in arhitekture, *Dom in svet*, 1931,
št. 5/6.

Rajko Ložar: Sodobna evropska upodablajoča
umetnost, *Slovenec*, 1936, št. 90.

France Mihelič: Beneški Biennale, *Jutro*, 1938,
št. 180.

Fortunat Mikuletič: Pred najnovejšim
slovenskim spomenikom, *Jutro*, 1939, št. 157.

Stane Mikuž: Jubilejna razstava Franceta Kralja
v Jakopičevem paviljonu, *Dom in svet*, 1939,
št. 6.

Stane Mikuž: Razbita plastika na Muzejskem
trgu ali kulturna Ljubljana A. D. 1939, *Dom in
svet*, št. 7, 1939.

Čoro Škodlar: Druga pomladanska razstava
kluba mladih, *Jugoslavija*, 1922, št. 110.

Nikolaj Pirnat: France Kralj o naši likovni
umetnosti, *Jutro*, 1936, št. 68.

Nikolaj Pirnat: Konzerve in drugo, *Jutro*,
ponedeljska izdaja, 1939, št. 145.

Saša Šantel: Beseda o naši umetnosti, *Slovenski
narod*, 1932, št. 211.

Čoro Škodlar: Druga pomladanska razstava
kluba mladih, *Jugoslavija*, 1922, št. 110.

Čoro Škodlar: France Kralj ob dvajsetletnici
umetniškega delovanja I. in II., *Jutro*, 1939,
št. 132 in 134.

Čoro Škodlar: Kaj nam je pokazala razstava
mladih?, *Jutro*, 1936, št. 281.

⁹⁴ Karel Dobida, »Beneška mednarodna umetnostna razstava«, *Ljubljanski zvon*, 1938, št. 7/8, str. 371–373.

- Čoro Škodlar:** Kip Franceta Kralja na Muzejskem trgu, *Jutro*, 1939, št. 144.
- Čoro Škodlar:** Kulturna Ljubljana A. D. 1939, *Jutro*, 1939, št. 244 in 245.
- Čoro Škodlar:** Po razstavi 'Lade', *Jutro*, 1939, št. 301.
- Čoro Škodlar:** Razstava bratov Vidmarjev v Ljubljani, *Jutro*, 1936, št. 138.
- Čoro Škodlar:** Razstava Franceta Kralja, *Jutro*, 1936, št. 222.
- Čoro Škodlar:** Razstava v Jakopičevem paviljonu. Lavrinova, Remčeva, Gorjup, *Jutro*, 1939, št. 108.
- Čoro Škodlar:** Umetnost na velesejmu, *Slovenski narod*, 1932, št. 205.
- Boris Zarnik:** Gospodu Igu Grudnu, *Jutro*, 1939, št. 175.
- n. n.: 2000 let nemške kulture, *Jutro*, 1937, št. 172.
- n. n.: Die entartete Kunst, *Jutro*, 1937, št. 203.
- n. n.: Doživljaj z umetnino, *Slovenska beseda*, 1939, št. 6.
- n. n.: Izpoved Franceta Kralja po dveletnem molku ob otvoritvi razstave Kralj-Godec-Lakovič, *Slovenski narod*, 1941, št. 46.
- n. n.: Izvržena umetnost, *Umetnost*, 1939/1940, št. 2.
- n. n.: Kurenčkuva Neška ma tud beseda, *Slovenec*, 1939, št. 160, 195, 207, 254.
- n. n.: Posebno romanje na Muzejski trg, *Slovenski dom*, 1939, št. 160.
- n. n.: Prof. dr. Borisu Zarniku, *Jutro*, 1939, št. 170.
- n. n.: Razstava del Franceta Škodlarja, *Slovenec*, 1942, št. 209.
- n. n.: Rodinov Balzac na Montparnassu, *Jutro*, 1939, št. 155.
- n. n.: Spomenik so razbili ..., *Jutro*, 1939, št. 162.
- n. n.: Ta nesrečni 'Simbol slovenske žene', *Slovenski narod*, 1939, št. 160.
- n. n.: Vandali še ne mirujejo, *Slovenski dom*, 1939, št. 161.

Literatura

- Hildegard Brenner:** *Kulturna politika nacional-socializma*, Zagreb 1992.
- France Kralj:** *Spomini slovenskega umetnika*, 1957 (ponatis Ljubljana 1996).
- France Stelè:** *France Kralj / Katalog razstave ob umetnostni 20letnici*, Jakopičev paviljon, Ljubljana, 1939.

Fran Šijanec: *Sodobna slovenska likovna umetnost*, Maribor 1961

Christoph Zuschlag: »An 'Educational Exhibition' / The Precursors of Entartete Kunst and Its Individual Venues«. »Degenerate Art«. *The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany*, Los Angeles 1991.

Christoph Zuschlag: »'Chambers of Horrors of Art' and 'Degenerate Art': On Censorship in the Visual Arts in Nazi Germany«. *Suspended license: Censorship and the visual arts*, Seattle 1997.

Zusammenfassung

DIE DENKMALAFFÄRE AM MUZEJSKI TRG IN LJUBLJANA

Der Bildhauer, Maler und Grafiker France Kralj (1895–1960) stellte auf der Gruppenausstellung, die anlässlich des XX. Esperantokongresses im August 1938 im Jakopič-Pavillon vom Kunsthändler Anton Kos organisiert wurde, die Statue einer bäuerlichen Mutter mit Kind und Kuh aus. Die Plastik aus Kunststein war für Kraljs Bildhauerkunst dieser Zeit charakteristisch. Kralj war der führende Vertreter der jungen expressionistischen Generation, die nach dem Ersten Weltkrieg zum Durchbruch gelangte. Mitte der zwanziger Jahre begann er sich der Neuen Sachlichkeit anzunähern und nach primitivistischen Stilisierungen zu greifen, mit denen er sich der Stimmung der Volkskunst nähern wollte. Die Statue wurde aufgrund eines königlichen Ersuchens an den Laibacher Bürgermeister Ende des Jahres 1938 von der Gemeinde Ljubljana gekauft. Die Leitung der Stadtgärtnerei schlug die Aufstellung am Muzejski trg [Museumsplatz] vor, was vom Bau- und Kulturausschuss angenommen wurde. Im Mai 1939 wurde die Statue am Muzejski trg aufgestellt (auf der Wiese in der Nähe der Wand des Nonnenkloster).

Im Juni 1939 bereitete France Kralj anlässlich des zwanzigjährigen Jubiläums seines künstlerischen Wirkens eine Ausstellung im Jakopič-Pavillon vor. Der Maler, Fotoreporter und Publizist Čoro Škodlar (1902–1996) veröffentlichte in der Zeitung *Jutro* [Morgen] eine ablehnende Kritik der Ausstellung und griff zehn Tage später Kraljs Skulp-

tur auf dem Muzejski trg an, für die sich auch die Benennung „Symbol der slowenischen Frau“ eingebürgert hat. In seinem Schreiben über die bildende Kunst verfocht Škodlar eine tiefgreifende Kenntnis des Malhandwerks und realistische Schöpfungen und lehnte verschiedene Formen des Modernismus ab. Kraljs Statue wurde danach dreimal zur Zielscheibe von gewaltsamen Angriffen. In der Nacht vom 14. auf den 15. Juli schlugen unbekannte Täter mit einem Ziegelstück die Nase der Bäuerin ab und beschädigten ein Auge der Kuh. Auf dem Denkmal hinterließen sie einen Zettel mit einer Nachricht »An die slowenische Öffentlichkeit«. In der Nacht vom 15. auf den 16. Juli wurde das Maul der Kuh abgeschlagen, und in der Nacht vom 17. auf den 18. Juli warf jemand eine Tintenflasche auf die Statue. Der Polizei gelang es nicht, die Täter ausfindig zu machen. Damit die Plastik nicht erneut ein Opfer von Vandalismus wurde, wurde sie fortan von einem städtischen Wachmann bewacht.

Die Angriffe auf Kraljs Skulptur wurden indirekt von Božidar Borko, dem Redakteur der Zeitschrift Jutro unterstützt; diese Zeitung veröffentlichte die meisten gegen die Skulptur gerichteten Artikel. Der Biologe Dr. Boris Zarnik versuchte sogar, die Berechtigung der Angriffe mit dem Anstieg des slowenischen rassistischen Selbstbewusstseins zu begründen. Der Kunsthistoriker Dr. Stane Mikuž stellte sich im Magazin Dom in svet [Heim und Welt] auf Kraljs Seite, während der Maler und Grafiker Elko Justin Škodlars Standpunkt verfocht. In der Antwort an Mikuž bezeichnete Škodlar die Plastik erneut als bildnerisches Monstrum. Der einzige unter den bildnerisch Schaffenden, der Kraljs Skulptur öffentlich befürwortete, war Ivan Čargo.

France Kralj legte die Angriffe auf die Plastik seinen Standeskollegen zur Last, die im Društvo likovnih umetnikov Dravske banovine [Verein der bildenden Künstler der Draubanschaft] vereinigt waren. Kralj leitete eine eigene Gruppe mit dem Namen Slovenski lik [Slowenische Figur] (auf der ersten Ausstellung dieser Gruppe in Zagreb im Juli 1935 wurde Kraljs Bild mit Farbe beschmiert). Die Plastik blieb zumindest bis Ende Mai 1940 verdeckt. Später wurde sie ins Mestni muzej [Stadtmuseum] gebracht, wo sie in den Nachkriegsjahren verschwand.

Das polemischen Schreiben über Kralj Skulptur enthüllt eine Geistesverwandtschaft mit der offiziellen Kulturpolitik des Dritten Reiches, worauf Bezeichnungen wie entstellte, entartete Kunst (im Sinne des nazistischen Ausdrucks »entartete Kunst«) nachdrücklich hinweisen. Der Beitrag führt auch einige Informationen über die nazistische Abrechnung mit modernen Richtungen der bildenden Kunst in Deutschland an (die Ausstellung »entartete Kunst« 1933, das Verbot bildnerischer Kritik, die Eröffnung des Hauses der Deutschen Kunst in München im Juli 1937, die Beschlagnahme und Zerstörung von Werken bildender Kunst, die Mitwirkung Deutschlands auf der Biennale in Venedig u. ä.), wobei er sich vor allem auf Berichte in damaligen slowenischen Zeitungen und Magazinen stützt.

Schlagwörter: France Kralj, öffentliche Plastiken, Čoro Škodlar, Božidar Borko, Stane Mikuž, Franc K. Kos, »entartete Kunst«, Kulturpolitik im Dritten Reich

Matej Ocvirk

»Največ so nam dali tisti, ki so od nas najmanj zahtevali.«

Celjska gimnazijska leta Vladimirja Pavšiča

OCVIRK Matej, prof. zgodovine in geografije, Vrhe
13, 3221 Teharje

373.5(497.431):929Bor M.
929Bor M.

»NAJVEČ SO NAM DALI TISTI, KI SO OD NAS
NAJMANJ ZAHTEVALI.«

Celjska gimnazijska leta Vladimirja Pavšiča

Prispevek obravnava otroška in gimnazijska leta znanega slovenskega pesnika, dramatika, pisatelja, prevajalca in literarnega kritika Vladimirja Pavšiča-Mateja Bora, ki jih je preživel v Štorah in Celju. Njegova literarna pot se je začela zelo zgodaj v otroških letih in razvijala skozi dijaška leta v Celju, ko še ni bil Matej Bor, ampak zgolj Pavšičev Mirko iz Štor. Članek prikazuje tudi Pavšičeve sošolce, sošolke in gimnazijske profesorje v luči Pavšičeve avtobiografije, šolanje na gimnaziji Celje in njegovo društveno udejstvovanje v Štorah. Zelo zgodaj se je v njem prebudila in začela razvijati literarna žilica. Po vrhu pa je bil v mladih letih tudi odličen športnik, tekač, član Sokolskega in Streškega društva Štore, pa tudi igralec v raznih dramskih igrah na odru.

Ključne besede: Vladimir Pavšič, Matej Bor, Štore, I. gimnazija Celje

OCVIRK Matej, BA History and Geography, Vrhe
13, 3221 Teharje

373.5(497.431):929Bor M.
929Bor M.

»WE LEARNED THE MOST FROM THOSE
ASKING THE LEAST FROM US.»

The grammar school years of Vladimir Pavšič

The article presents the childhood and the grammar school years of the famous Slovene poet, playwright, writer, translator and literary critic, Vladimir Pavšič-Bor (1913-1993)—years which he spent in Štore and Celje. His literary journey began early in his childhood and continued during his high school years in Celje, when he did not yet go by the name Matej Bor but was known as Pavšičev Mirko from Štore. Based on his autobiography, the article portrays Pavšič's school friends, his high school teachers, his time at I. gimnazija Celje (First Grammar School, Celje) and his extracurricular engagements in Štore. His literary talent budded from early on. In addition, he was a gifted athlete, runner, member of the Sokol gymnastic society and the Štore Gun Club, as well as an actor who performed on stage.

Key words: Vladimir Pavšič, Matej Bor, Štore, I. gimnazija Celje

Vladimir Pavšič, z umetniškim imenom Matej Bor, je bil znani slovenski literat, dramatik, pesnik, prevajalec, pa tudi pisec kritik, scenarijev, gledaliških del in del za otroke. Rodil se je 14. aprila 1913 v kraju Grgar pri Gorici na Primorskem. Otroška leta je preživel v Štorah in na Teharjah, v Celju pa je končal gimnazijo leta 1932. Po končani gimnaziji je študiral slavistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani in leta 1937 diplomiral. Med študijem je pisal v glasilo Akademski glas, predvsem literarno in gledališko kritiko. Po končanem študiju je sprva delal kot novinar. Pred vojno je služboval kot učitelj na gimnaziji v Kočevju. V začetku 2. svetovne vojne se je umaknil v Ljubljano in se priključil Osvobodilni fronti. V partizanskem gibanju je deloval v propagandnem in kulturnem odseku. V tem času si je nadel umetniško ime Matej Bor.¹

Med 2. svetovno vojno je deloval v partizanskem kulturnem in propagandnem odseku, leta 1942 pa izdal pod psevdonimom Matej Bor pesniško zbirko pod naslovom Previharimo viharje. Pod tem imenom je kasneje skozi ustvarjal. Po 2. svetovni vojni je delal na ministrstvu za prosveto LRS, postal direktor Ljubljanske drame (1946-1948), bil predsednik Društva slovenskih pisateljev in leta 1965 predsednik Zveze pisateljev Jugoslavije. Od leta 1965 je bil tudi redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Od leta 1948 je deloval kot samostojni književnik, se preselil v Radovljico in tam deloval do smrti. Izdal je še pesniške zbirke *Pesmi* (1944), *Bršljan nad jezom*, *Sled naših senc* (1958), *Podoknice tišini in Sto manj en epigram* (1985). Njegove najbolj znane drame so *Raztrganci*, *Težka ura*, *Gospod Lisjak*, *Zvezde so večne in Šola noči*. Za otroke je objavljajl v *Cicibani*, *Pionirju* in *Pionirskem listu*. V 80. letih je postal zagovornik venetske teorije izvora Slovencev in se lotil tudi dešifriranja etruščanskega jezika. Za svoje delo je bil večkrat tudi nagrajen, med drugim s Prešernovo nagrado in nagrado Prešernovega sklada. Umrli je 29. septembra 1993 v Ljubljani.²

Prihod na Štajersko

Izbruh 1. svetovne vojne in soška fronta, ki je v vrtnec posrkala tudi rojstni kraj Vladimirja

Pavšiča Grgar, so povzročili, da je družina Pavšič morala v begunstvo na Štajersko, natančneje na Teharje in Štore. Na Štajersko so prišli mati Ana in njeni otroci: Anica (roj. 4.6. 1908), Verena (roj. 1.9. 1911), Vladimir (roj. 14.4. 1913) in sestrična Pavšičev Karmela Fabjan. Najmlajša članica družine Pavšič Elizabeta se je rodila na Štajerskem. Oče Andrej Pavšič je ostal na fronti v Grgarju, kjer je preživel 1. svetovno vojno. Družina Pavšič se je veliko selila, najprej so bivali kot podnajemniki v hiši gostilničarke in trgovke Elizabete Gajšek v Prožinski vasi št. 1 na Opoki, kjer se je tudi rodila najmlajša članica Pavšičeve družine Ljudmila (roj. 12.6. 1915). Elizabeta Gajšek je bila dobrosrčna in postala tudi botra Ljudmili. Jeseni 1915 so se preselili v večje stanovanje na Teharje k družini Jančič. Med vojno so živeli še v hiši družine Kovacič v Čretu (danes Teharska cesta v Celju), vendar so se morali preseliti, ker je hišo kupil trgovec Hercog. Konec vojne so dočakali pri gostilničarski družini Mihelak v Čretu v bližini nekdanjega nemškega pokopališča.³ Poleg begunskih razmer, pomanjkljivih in težkih bivanjskih razmer so družino Pavšič prizadele še

Družina Pavšič na Štajerskem leta 1916. Vladimir desno od matere Ane. (Hrani Justina Doljak)

¹ *Matej Bor, Primorski slovenski biografski leksikon, 2. snopič, str. 104.*

² *Menart, Poslovilne besede, str. 912-915.*

³ *Kolenc, Od Vladimirja Pavšiča do Mateja Bora, str. 270.*

otroške bolezni. Pri bivanju pri družini Gajšek v Prožinski vasi so vsi otroci preboleli davico. Ko pa je družina bivala v Čretu pri družini Kovačič, je Vladimir preživel težko pljučnico, ko sta ga komaj rešila dva zdravnika. Nesreča ni prizanašala niti materi Ani, ki je padla po stopnicah in dlje časa ostala v bolnišnici. Družino je to potrla, za vse člane je skrbela najstarejša sestrična Karmela.⁴ Družina se je po vojni želela vrniti v Grgar, vendar je to preprečila priključitev Primorske k Italiji z Rapalsko pogodbo. Družini se je pridružil še oče Andrej, ki je dobil službo policijskega stražnika v Štorah leta 1919. Tako je družina Pavšič dokončno ostala na Štajerskem. Preselili so se v Štore, kjer so dobili večje in dostojnejše stanovanje.⁵

Bil je Pavšičev Mirko iz Štor

Vladimir Pavšič je v svoji avtobiografiji opisal Štore kot neprivačen in nezanimiv kraj, kjer stoji le železarna s svojimi dimniki in neugodno geografsko lego v soteski ob vedno motni reki Voglajni. Ob tem pa se je še nekaj let po propadu stare monarhije kazal in čutil močan nemški vpliv. Vse življenje mu je v spominu ostala Šolinčeva Mici, ki ga je ob prihodu v Štore ozmerjala z nemško besedo »windischer Hund«. Lepša in prijetna pa mu je bila okolica z gozdovi in hribi okoli Štor, ki so bili zanj pravo razodetje.⁶ Mirko, kot so Pavšiča klicali v mladih letih, je s svojimi starši živel v Kresnikah, hišna številka 42 (danes Ulica XIV. divizije št. 52 v Štorah) v predelu Štor, ki se še danes imenuje Kurja vas. Hiše in druge stavbe so bile pozidane na žlindri in lešu iz železarne, s katero so zasipavali močvirni svet Voglajne. Živeli so v spodnjih prostorih hiše, na vrhu pa je živela upokojena učiteljica Steska. Ko je umrla, so se preselili v njeno zgornje stanovanje. Tukaj je družina živela do nemške okupacije leta 1941. Sosednja hiša je bila policijska postaja, kjer je delal Vladimirjev oče. Mati je bila doma, dodaten denar in hrano pa je prislužila z delom pri kmetih v okoliških vaseh (Ogorevc, Blagovna, Prožinska vas in Kompole). Navajena je bila trdega dela in gruntarskega življenja še iz rojstnega Tolminskega Loma. Pavšič je osnovno šolo obiskoval na Teharjah in v Štorah. Svoja osnovnošolska leta je v avtobi-

ografiji opisal z besedami: »Tistih štirih let, ki sem jih predsedel v štorovskih šolskih klopih, se le malo spominjam, verjetno zato, ker sem bil prisoten pri pouku večji del le z s svojim telesom, pa tudi to je komaj čakalo vsak dan, da plane iz klopi na plano, tja kjer je bil moj duh. Bil pa je seveda kje v hosti, kjer je venomer kaj snoval. Najrajši kakšne gradove, poti okoli njih ali pa me je oblekel v generalsko uniformo – kar se da bliščečo – v kateri sem potem korakal na čelu svojih vojska«. Osnovnošolskih dni se spominja po pomanjkanju ustreznih prostorov. Med odmori so se na šolskem dvorišču največ igrali črnega moža. V spominu je ostal učitelj Zdolšek, ki je rad prepeval in bil velik ljubitelj narave. Iz njegovih ust je prvič slišal štajerske, koroške in planinske pesmi ter besede Solčava, Ljubno, Savinja, Skuta, Logarska dolina, ki so mu bili kot primorskemu prišleku tuje in neznane. Nadučitelj Potočnik je bil mož z veličastno brado, resen in strog. Mirko je imel pred njim strahospoštovanje in je bil avtoriteta. Nadučitelj Ljudevit Potočnik ga je pripravil tudi na sprejemni izpit na celjsko gimnazijo.⁷

Poleg branja in zanimanja za književnost je bilo močno Mirkovo področje tudi šport in športne aktivnosti. S svojimi vrstniki je igral igre z žogami, pozimi sankal in smučal, se kopal v Voglajni in potepal po okoliških gozdovih, kjer je nabiral v poletnih mesecih borovnice, jagodičevje in druge gozdne sadeže. Kot športnik je bil predvsem dober orodni telovadec in tekač.⁸ Kot celotna družina Pavšič se je tudi Mirko udeleževal v štorskih društvih, predvsem v športnem nogometnem kolektivu Soča, ki so ga ustanovili mladi primorski rojaki v Štorah, Sokolskem društvu Štore-Teharje in Strelnski družini Štore, kjer je bil član društvenega odbora tudi njegov oče Andrej Pavšič, ki je bil vodja štorske policijske postaje.⁹ Vladimir je bil v mladih letih odličen atlet in sprinter, ki je bil tudi lastnik štorskega rekorda na 100 metrov s časom okrog 12 sekund med obema vojnoma. Nastopal je tudi v ekipi štorskega Sokola v štafetnem teku 4x100 metrov. V štorskem Sokolu je opravljal funkcijo matrikarja, kjer je vodil člansko število in

⁴ Stoletni Bor, str. 10-12.

⁵ Stoletni Bor, str. 12.

⁶ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 3 in 5.

⁷ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 16-17.

⁸ Stoletni Bor, str. 30-31.

⁹ Ocvirk, Primorske družine na Teharjah in v Štorah, str. 58-59.

Strelska družina Štore leta 1931 ob svoji ustanovitvi. Vladimir Pavšič stoji 3 z leve v zadnji vrsti. Njegov oče Andrej Pavšič sedi 3 z desne v 2. vrsti. (Železarski muzej Štore)

drugo društveno evidenco.¹⁰ V sokolskem društvu je vztrajal zaradi športnih aktivnosti in spoštovanja do športa. Vedno bolj pa je postajal trn v peti sokolskim funkcionarjem v Štorah ne samo zaradi levičarskih pogledov in idealov, ampak tudi, ker se je s somišljeniki posmehoval in smešil razne sokolske slovesnosti in druge prireditve v spomin na kralja Aleksandra in druge kraljeve člane dinastije Karađorđević.¹¹

Med šolskimi počitnicami si je Mirko dodaten denar za šolske izlete in potepanja po hribih prislužil z delom v Šamotni tovarni Štore. Iz knjige zaposlenih Šamotne tovarne je razvidno, da je delal v tovarni med 25. julijem in 10. avgustom 1929 ter med 19. avgustom in 6. septembrom 1930. V evidenci pa je napaka pri rojstnem podatku, naveden je rojstni dan 13. april 1912, pravilen bi moral biti 14. april 1913. Pravilno vpisan je rojstni kraj Grgar.¹²

V Štorah je največ prijateljeval s Karlom Jugom¹³, ki je bil sicer 4 leta mlajši in je bil prav tako primorski rojak, katerega družina je prebežala na Štajersko pred italijanskim terorjem in fašizmom. Karel je odraščal v železničarski družini, oče Štefan je bil kretničar in je kasneje postal znan športni delavec in pedagog. Jugovi so stanovali v hiši poleg Pavšičev, kasneje pa v isti stavbi. Poleg športnega druženja sta skupaj nastopala v gledaliških in odrskih predstavah, zlasti pri Sokolih. Karel Jug je imel kot sin železničarja zastoj karte za vožnjo z vlakom in se je vozil po kostume v Ljubljano.

¹⁰ Štore. Nova doba, 23.2. 1931, str. 3.

¹¹ NUK, Ms 1956. Kratka biografija, str. 1.

¹² SI_ZAC/758 Železarna Štore. A. Š. 5, signatura 19, Šamotna tovarna, Seznam zaposlenih 1917-1945.

¹³ Karel Jug je bil slovenski športni delavec, pedagog, športni publicist in ustanovitelj športnih društev v Celju, ki se je rodil 5. septembra 1917 primorskim staršem. Po končani gimnaziji v Celju je študiral pravo v Ljubljani, nato pa telesno vzgojo v Beogradu. Mladostna leta je preživel v Štorah, kjer se je udeleževal v tamkajšnjih društvih, zlasti športnih SK Štore in Sokolih. Po 2. svetovni vojni je bil predavatelj telesne vzgoje, športni pedagog in trener, pedagoški svetovalec za telesno vzgojo v Celju. Kot športni trener se je udeleževal zlasti v atletiki, nogometu in bil športni dopisnik v Celju. Leta 1972 je prejel Bloudkovo nagrado za razvoj šolske telesne vzgoje in delovanju na področju športne vzgoje. Umrl 7. marca 1987 v Celju (Ocvirk, Primorske družine in priimki na Teharjah in v Štorah, 2015, str. 35-38).

Hiša v Štorah, kjer je živela družina Pavšič med obema vojnama. (Foto: Matej Ocvirk, 2018)

Enkrat ga je sprejel tudi znani slovenski pesnik in prevajalec Oton Župančič, ki je bil takrat dramaturg Slovenskega narodnega gledališča in upravnik ljubljanske Drame. Pripovedoval mu je, kako igrajo v Štorah, kakšno dvorano imajo in druge skromne gledališke pogoje. Tako so štorski gledališčniki in igralci dobili zastonj kostume in druge gledališke pripomočke.¹⁴ V posebnem spominu mu je ostal Karlov oče Štefan Jug, ne samo zato, ker je bil prav tako primorski rojak, ampak tudi zaradi človeških lastnosti in svojevrstnega razumevanja jezika in ustvarjanja novih besed. Štefan Jug je bil veseljak, rad je prepeval, se igral in lovil z otroki. Bil je pravo nasprotje drugih odraslih, ki so otroke največkrat odganjali, kaj se šele z njimi igrali. V spominu se mu je utrnil po branju časopisa Jutro, ki ga je največkrat bral v svoji železniški čuvajnici in ustvarjanju svojih lastnih novih besed. Zelo so ga motile nemške besede ali spačenke, ki so jih uporabljali

na Štajerskem, zato si je izmišljal svoje slovenske besede. Za besedo sprehod, nem. špacirgang, si je izmisлил besedo »lepa okolica«, železniško nasutje »lešveg«, po katerem je hodil v službo, je prekrstil v pešadijo. Besede je razumel včasih tudi po svoje. Nekoč je Pavšiča vprašal, če hodi na komunistično gimnazijo, mislil je humanistično. Nad svojo ženo, ki je bila bolna, je uporabljal besedo simultanka. Hotel je reči simulantka.¹⁵

Dijaško delovanje in literarni začetki na gimnaziji Celje

Med obema svetovnima vojnama so v Celju delovale naslednje srednje šole ali oblike izobraževanja: I. državna gimnazija, Dvorazredna trgovska šola, Obrtno nadaljevalna šola, Zavod šolskih sester, Gostinska šola, ki je bila ustanovljena leta 1923 in državna Rudarska šola Celje z ustanovno letnico 1919. Tako je število dijakov vseskozi naraščalo, ve-

¹⁴ Kajba, Mesarec in Vengust: Karel Jug-osebnost mojega kraja, str. 8.

¹⁵ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 7-8.

čjega dijaškega doma v Celju ni bilo. Za namestitev dijakov je bilo poskrbljeno le na rudarski šoli, kjer je bil internat v sklopu šole in tudi v Zavodu šolskih sester. Nekdanji nemški dijaški dom je leta 1919 pripadel rudarski šoli. Tisti dijaki, ki niso bili iz Celja, so bili podnajemniki pri celjskih meščanih ali sorodnikih, ali pa so bili vozači. Največ so se vozili z vlakom, deloma tudi že z avtobusom z vzpostavitev novih avtobusnih linij iz Celja v okolico.¹⁶ Med vozače je spadal tudi Pavšič, ki se je vozil z vlakom iz Štor v Celje skupaj s sestrami in drugimi dijaki iz Štor. Pri čakanju na vlak so radi prepevali, takrat pa se je tudi naučil »špricati« pouk. V višjih letnikih gimnazije je skupaj z drugimi dijaki kdaj odšel na krajši potep na Stari grad, pa tudi kdaj zavil v gostilno. Takrat si je upal tudi sam napisati opravičilo in ponarediti očetov podpis, čeprav je bil sin policista. Oče ni hodil veliko na govorilne ure, le enkrat se je oglasil pri razredniku. Ta mu je dejal, da Mirko napreduje, le da je večkrat odsoten. Oče ga ob tem spoznanju ni nadrl, le povprašal ga je o izostanku od pouka, je zapisal Pavšič v svojo avtobiografijo.¹⁷

Na gimnaziji Celje so delovale različne dijaške organizacije in društva s svojimi krožki in drugimi odseki. Namen dijaških organizacij ni bil samo izobraževalni z vključevanjem dijaškega druženja in sodelovanja, ampak tudi vzgojni z nacionalno vzgojo mladine v novem jugoslovansko usmerjenem duhu, povezovanju in vrednotah. Leta 1919 sta bili na celjski gimnaziji ustanovljeni napredna nacionalna jugoslovansko usmerjena dijaška organizacija Sloga in Zveza jugoslovanskih srednješolskih organizacij, katere sedež je bil leta 1920 prenesen v Beograd. Leta 1919 je bila ustanovljena tudi podružnica Ferijalne zveze. Namen Ferijalne zveze je bil, da so dijaki preko potovanj in izletov spoznavali svojo domovino in se usposabljali za delo in udejstvovanje v različnih organizacijah ter čim koristneje izrabili prosti čas. Versko oziroma katoliško usmerjeni dijaki so se povezovali v Marijanski kongregaciji, ki je obstajala na gimnaziji že v Habsburški monarhiji po letu 1913. V šolskem letu 1927/28 se je na gimnaziji ustanovilo dijaško društvo Svit. Namen tega dijaškega društva je bil dijake poučevati v leposlovju in sorodnih vedah,

petju, glasbi in dramatiki. V društvu so delovali naslednji krožki: literarni, retorični, pevski in glasbeni, dramski in psihološko-pedagoški.¹⁸ Na gimnaziji so delovali še podmladek Rdečega križa, podmladek Jadranske straže, dijaški orkester pod vodstvom ravnatelja Glasbene Matice v Celju Karla Sancina, Mrkonjičev steg skavtov in planincev ter podmladek Aerokluba Celje, ki se je ustanovil v šolskem letu 1937/38. Aeroklub je bil med celjskimi dijaki zelo priljubljen, saj se je ob ustanovitvi sekcije včlanilo kar 138 dijakov.¹⁹

Pavšič se je že v zgodnjih dijaških letih začel zanimati za književnost in literarno pisanje, zato je tudi aktivno deloval v literarni in socialni sekciji jugoslovansko usmerjene dijaške organizacije Sloga. Tukaj je spoznal dobrega prijatelja in človeka podobnega razmišljanja Adolfa Jakhela²⁰, z vzdevkom Dolfeja, ki je bil sicer starejši in dva letnika višje v gimnaziji. Kmalu ju je povezovalo zanimanje za književnost, podobni duhovni interesi ter tudi sorodna politična razmišljanja. V socialni sekciji društva so večkrat razpravljali o socialnih vprašanjih, gospodarski krizi in slabem gospodarskem položaju in bivanjskih razmerah delavstva. Tukaj je prvič prišel tudi v stik z levo usmerjenimi pogledi in idejami, po drugi strani pa tudi z svobodomiselnimi in celo anarhističnimi. Leta 1930 je s pomočjo prijatelja Dolfeja postal celo predsednik dijaške organizacije Sloga, vendar je kmalu prišel v spor s sinovi bogatih celjskih advokatov, trgovcev in drugih državnih uradnikov. Zato je kmalu odstopil z mesta predsednika in tudi izstopil iz dijaške organizacije Sloga.²¹

Pavšič je že zelo zgodaj odkril zanimanje in talent za književnost. Kmalu je začel pisati pesmi, predvsem kratke zgodbe, v gimnazijskih letih pa se je lotil tudi drame. Pisal je pesmi z ljubezen-

¹⁶ Brežnik, Lopan, str. 11 in 23.

¹⁷ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 20-21.

¹⁸ Izvestje gimnazije Celje, 1918/1919-1927/28, str. 27.

¹⁹ Izvestje gimnazije Celje, 1937/38, str. 32-33.

²⁰ Adolf Jakhel (1910-1942) je bil komunistični politični organizator in partizanski borec z vzdevkom Dolfe. Med šolanjem na gimnaziji Celje je prijateljeval z Vladimirjem Pavšičem. Zaradi komunističnega delovanja je bil izključen z ljubljanske univerze. V začetku vojne je organiziral KPS Grosuplje in postal komandir Grosupeljske čete. Padel je 8. februarja 1942 v Medvedici pri napadu na Turjak kot komandir 3. čete Štajerskega bataljona (Novak, 1982/83, str. 160-161 in Kolenc, Od Vladimirja Pavšiča do Mateja Bora, 2009, str. 272).

²¹ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 26.

sko tematiko, kratke zgodbe pa so bile prežete z detektivsko tematiko. Enkrat je poslal v časopis Jutro kratko detektivsko zgodbo in uredništvo jo je objavilo. Objavljena je bila s polnim imenom in priimkom. Tega doma ni povedal. Ko je to oče prebral, je bil ves razburjen, ko je bilo v časopisu črno na belem njegovo ime in priimek. Čeprav je bil Pavšičev oče Andrej po naravi odtujen in zadržan, pa je bil kljub tem svojim lastnostim ponosen na sinove leposlovne začetke, poskuse in prve objave. V mladosti se je tudi sam okorno loteval pisanja, a je svoje pisanje kmalu opustil.²² V prvem letniku gimnazije ga je pretresla smrt sošolca. V njegov spomin je napisal tudi pesem, ganljiv nekrolog.²³ Pavšičev zgodnji literarni vzornik in ideal je bil Ivan Cankar, ki ga ni pritegnil samo s svojo realistično, čustveno in estetsko opojno besedo, ampak zlasti s svojimi političnimi prepričanji, nazori in besedami o socialnih stiskah, bedah in pomanjkanju delavcev, malih kmetov in drugih ljudi razvrednotenih ljudi na robu preživetja. Tudi sam Pavšič je odraščal in doživljal življenje delavcev in proletarskih družin v Štorah in Celju in ob tem tudi sam začel razvijati socialno čutečo tematiko razmišljanja in pisanja, tudi nezadovoljstva, ob tem pa se je v njem prebudil tudi prezir in sovraštvo do meščanskega sloja in meščanskih dijaških vrstnikov. To njegovo prepričanje in prezir se je pokazal tudi v delovanju dijaški organizaciji Sloga. O tem je tudi zapisal v svoji avtobiografiji. »Zakaj sem že zgodaj zasovražil buržoazijo, ne vem, toda vem, da sem jo sovražil in preziral iz dna duše. Namenoma sem se slabo oblačil. Da ne bi bil podoben »buržujem«, namenoma si nisem kupil niti aktovke za knjige, nisem hodil na plesne vaje...«

Skrivna in nesrečna ljubezen do sošolke Nade je bila osnova za nastanek prve socialne drame z naslovom Mara. Drami je dal drugo ime, prav tako je spremenil socialno okolje. Prava ljubezen Nada je bila iz trgovske družine, v drami pa je Mara sirota iz delavskega okolja. Zadnje dejanje je odmaknjeno v okolje hrvaškega Zagreba. Rokopis drame se je ob začetku vojne izgubil, ostala pa je ocena drame. Pavšič je dal dramo na vpogled literarnemu krožku na gimnaziji, kjer jo je ocenil njegov prijatelj Dolfe, ki ga je precej spodbujal k pisanju. Jakhel

je napisal o drami obširno, temeljito in pozitivno kritiko. Pavšič je tudi nastopal tudi v gledaliških predstavah. V Dolfovi enodejanki s tematiko odhajanja v tujino, ki je bila napisana pod močnim vplivom Ivana Cankarja, je nastopal uspešno tudi na celjskem gledališkem odru, slabše pa se je odrezal v komediji Vozel P. Petrovića.²⁴

Leta 1929 je objavil pesem v prozi z naslovom Nekdaj v beograjskem mesečniku Preporod. Pod pesem se je podpisal Vladimir Pavšič, kot kraj pa je navedel Celje. Pesem, ki je brez verzov in rim, govori o pesnikovem počutju, čutenju sveta in njegovem ustvarjanju.²⁵

NEKDAJ'

*Kadar sem sam, sem tih, kakor zimske sape ...
V gozdu, na polju, v sobi – povsod sem doma. Usta
mi molče, roke so mirne, a srce trepeče in čuje
njene glase, duša gleda nje, oči, nje smehljajoča
ustma ...*

*To sem pisal nekdanj... Davno je od tedaj in v
moji duši je zavladata tema, praznosta je pregnala
trepetajoče
tihe sape... objela je strane ljubezni...
Nekdaj sem pisal pesmi... v travi, v gozdu, v sobi...
Ubiral sem strune in pošiljal ji mile glasove skozi
Tihe dneve...*

V višjih letnikih gimnazije se je začel zanimati za rusko literaturo in jo tudi brati. V petem letniku gimnazije se je začel učiti ruskega jezika in prav toliko se je naučil ruščine, da je lahko bral ruske pesnike in literate v izvirnikih. Bral je romane in druge zgodbe Fjodorja Dostojevskega, Tolstoja, zlasti pa drame in pesmi Mihaila Lermontova in Aleksandra Puškina. »Od njiju sem bil naravnost pijan od blagovozvočne čarovnije njunih verzov, čeprav sem večinoma bral besede tako, kot se pišejo. Brez vokalnih sprememb.« Z Rusijo ga je torej vezala bolj književnost kot politika, kar deluje protislovno. Čeprav je v gimnazijskih letih postal levičar s komunističnimi ideali, mu je bilo žal stare carske Rusije, ki je ustvarila književne velikane, kot so bili Dostojevski in Puškin in jo je želel v literarnem smislu ponovno obnoviti in obuditi. Posebej pri

²² Stoletni Bor, str. 24.

²³ Stoletni Bor, str. 31.

²⁴ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 20-22.

²⁵ Stoletni Bor, str. 31.

Opoški most na reki Voglajni, kjer se je rad zadrževal Vladimir Pavšič (Foto: Matej Ocvirk, 2017)

srcu pa mu je bil tudi anarhični upornik Dostojevski s svojimi junaki in posebneži.²⁶

Posebno mesto v Pavšičevih literarnih začetkih zavzema reka Voglajna in Opoški most na omenjeni reki med Štorami in Prožinsko vasjo, kjer se Mirko rad zadrževal ure in ure, pisal in veliko bral. Rad je preživel veliko časa v naravi, se kopal v reki Voglajni, ki je bila nadomestek za morje in se družil z drugimi otroki. Ko pa je bil sam, pa je na Opoškem mostu rad prebiral Cankarja, pisal pesmi in druge literarne zvrsti.

Učni uspeh in predmeti

Po 1. svetovni vojni se je za celjsko gimnazijo začelo novo obdobje, saj se je znebila nemškega vpliva. Spremenil se je učni načrt in predmeti so se prilagodili jugoslovanski državi in novemu šolskemu sistemu. Gimnazija pridobi slovenski značaj, postane leta 1919 prva jugoslovanska gimnazija, na kateri so dijaki opravljali slovensko maturo. Gimnazija je bila v prvem povojnem letu še humanistična, kasneje pa so jo spremenili v realno, kjer so dodali nove predmete, francoščino namesto grščine

v 3. letniku, opisno geometrijo in obvezno risanje. Prav tako so dodali kot obvezni učni predmet telovadbo in tedenske ure srbohrvaščine. V šolskem letu 1920/21 so se deklice lahko prvič vpisale na gimnazijo kot redne učenke, naslednje leto pa sta bili ukinjeni še šolnina in vpisnina.²⁷

Gimnazija v Celju Pavšiču ni ostala preveč v lepem spominu, zlasti ker se ni posebno odlikoval v nobenem predmetu, razen slovenščini in nekaterih drugih jezikih. Pavšič je ob tem zapisal, da »Slovo od gimnazije ni bilo čustveno in jo je občutil kot nujno zlo«.²⁸ Celjsko gimnazijo je poleg Pavšiča obiskovala tudi njegova mlajša sestra Ljudmila Pavšič. Ljudmila je v šolskem letu 1929/30 opravila nižji tečajni izpit, tako imenovano malo maturo.²⁹ Prvi letnik gimnazije je Pavšič opravil z zadostnim uspehom. Najbolje je bil ocenjen pri telovadbi in pri slovenščini. Drugi letnik je izdelal z boljšim uspehom kot prvega, bil je ocenjen z dobrim uspehom. Pri telovadbi je bil ocenjen odlično, pri petju prav dobro. Pri slovenščini, zemljepis, naravoslovju,

²⁶ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 25-26.

²⁷ Žižek, *Celjska gimnazija v obdobju med letoma 1918 in 1941*, str. 66-67.

²⁸ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 30.

²⁹ *Izvestje gimnazije Celje, 1929/30*, str. 46.

verouku in risanju je bil ocenjen dobro. Predmeti matematika, nemščina in francoščina so bili ocenjeni zadostno. Tako je Pavšič pri slovenščini večkrat pripravil prosta predavanja in referate. V šolskem letu 1928/29 je pripravil esej z naslovom Socialno vprašanje³⁰, v šolskem letu 1929/30 Literarna zgodovina v šoli³¹ in 1930/31 Problem kritike v slovenski literaturi³².

Pavšič v gimnazijskih letih ni preveč vzljudil matematike kot šolskega predmeta, po vrhu pa mu je povzročala tudi precej težav. V šolskem letu 1930/31 je imel tudi popravni izpit iz tega predmeta.³³

Prosti dnevi pouka so bili ob raznih državnih in verskih praznikih, takrat so bile razne šolske, državne ali druge raznovrstne proslave. Prosti dnevi pouka so bili občasno celo ob raznih volitvah. 10. in 12. septembra 1927 ni bilo pouka, ko so potekale volitve v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino.³⁴ Pouk je odpadel tudi zaradi vremenskih in drugih zunanjih vplivov. Med 15. in 18. februarjem 1929 ni bilo pouka zaradi prometnih težav in pomankanja premoga. 23., 24. in 25. septembra ter 3. oktobra 1933 je pouk preprečila poplava, vodna ujma pa je dijake »pustila doma« tudi 12. novembra 1934.³⁵

Pavšiču so bili zelo pri srcu šolski izleti in ekskurzije, ki so bili največkrat organizirani meseca aprila ali maja. Ob zadnjem gimnazijskem izletu na Pohorje, je bil skoraj »ob glavo«. Takrat je tudi zamudil vlak, s katerim so se dijaki peljali na šolski izlet skozi Štore proti Mariboru. Ko je videl, da je že vlak odpeljal s postaje, je tekel po nasipu ob železniški progi hoteč se pognati na stopnico vlaka. Na vlaku je tudi zagledal svoje sošolce, ki so mu mahali. Razrednik Napotnik mu je zgrožen z rokami kazal, naj ne dela neumnosti. Ujel je zadnji vagon vlaka, se že zgrabil za ograjo vagona in se hotel povzpeti na vlak. Ker pa je bila hitrost vlaka že velika, obenem pa je tekel po nasipu z debelim gramozom, ga je

vrгло po progi, kjer je za nekaj trenutkov obležal nezavesten. Ves prizor je gledala tudi njegova družina in sosedi s strašanskim vpitjem.³⁶

Pavšičevi sošolci in sošolke

Število dijakov in dijakinj na celjski gimnaziji se je med obema vojnama vseskozi povečevalo. V šolskem letu 1918/1919 je bilo vpisanih dijakov 319. Ko se je Vladimir Pavšič leta 1924 vpisal na gimnazijo, je bilo dijakov 308, ko jo je leta 1932 končal pa jih je bilo 699. V šolskem letu 1940/1941 je bilo že 1428 vpisanih dijakov.³⁷ Dijaki niso prihajali samo iz Celja in širšega celjskega območja, ampak po kraju rojstva tudi iz tujine, predvsem drugih dežel Kraljevine Jugoslavije in čeških dežel. Precej dijakov je bilo slovenskih beguncev s Primorskega, predvsem Trsta z okolico, Krasa in Goriške ter nekaj koroških Slovencev. Na celjski gimnaziji so se pojavili tudi dijaki iz Rusije, ki so na slovenska tla prebežali pred rusko komunistično revolucijo in sovjetskih rdečim terorjem. Ruski dijaki so bili pravoslavne vere, Pavšičeva sošolca sta bila Olga Okulič, hči inženirja Josipa Okuliča iz Krasnojarska iz Sibirije in Georgij Tal, sin Georgija Tala trgovca v Radečah, ki je bil rojen v Carskojem Selu.³⁸

Pavšič je maturo na celjski gimnaziji končal leta 1932. Pisni maturitetni izpiti so potekali med 13. in 15. junijem, ustni pa 17. in 21. junijem. Popravni izpiti mature so bili 30. in 31. avgusta. Predsednik izpitnega odbora je bil Pavle Vujevič, drugi člani pa so bili Jožef Napotnik za francoščino, Ivan Mlinar za zgodovino in zemljepis, Kajetan Gantar za slovenščino in Pavel Holoček za nemščino. Na ustnih izpitih so dijaki morali pokazati tudi znanje iz narodne zgodovine in splošne zgodovine z geografijo Jugoslavije.³⁹ Zadnji letnik gimnazije in maturo je skupaj s Pavšičem končalo kar nekaj primorskih rojakov in rojakinj, med njimi Bruno Vatovec⁴⁰ in

³⁶ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 42-43.

³⁷ Žižek, Celjska gimnazija v obdobju med letoma 1918 in 1941, str. 77.

³⁸ SI_ZAC/0845 I. gimnazija Celje, A. Š. 62, dnevnik 62/181.

³⁹ SI_ZAC/0845 I. Gimnazija Celje, A. Š. 46, katalog 1931/32.

⁴⁰ Bruno Vatovec se je rodil 17. oktobra 1913 v Trstu, očetu Francu, ki je bil policijski uradnik. Pred fašističnim preganjanjem se je družina naselila v Celju. Umrl kot mlad obetaven pravnik leta 1936 zaradi jetike (Spet mlada žrtev jetike, Tedenske slike Domovini, 5.11. 1936, str. 1).

³⁰ Izvestje gimnazije Celje, 1928/29, str. 20.

³¹ Izvestje gimnazije Celje, 1929/30, str. 21.

³² Izvestje gimnazije Celje, 1930/31, str. 9.

³³ Izvestje gimnazije Celje, 1930/31, str. 38.

³⁴ SI_ZAC/0845 I. gimnazija Celje, A. Š. 62, dnevnik 62/181.

³⁵ Žižek, Celjska gimnazija v obdobju med letoma 1918 in 1941, str. 70.

Vladimir Žvab, oba iz Trsta; prvi je odšel študirat pravo v Ljubljano, drugi pa na pomorsko vojno akademijo. Marija Kerševan⁴¹ je hodila privatno na celjsko gimnazijo in je bila najstarejša dijakinja v letniku. Vladimir Černigoj iz Trsta se je po končani maturi posvetil študiju telesne kulture. S Pavšičem je maturo končal še en primorski rojak Julij Savelli⁴², rojen v Čelebiću, ki je odšel študirat pravo. Valeska Lavrenčič je bila hčerka znanega celjskega profesorja na meščanski šoli in kasneje na rudarski šoli Celje Rudolfa Lavrenčiča, ki je poučeval geologijo, matematiko in fiziko in je bil prav tako primorski rojak iz Kamenj pri Ajdovščini.⁴³

Državna realna gimnazija Celje leta 1931 (Izvestje državne realne gimnazije v Celju za šolsko leto 1930/31, Celje 1931, str. 1)

Skupaj s Pavšičem je maturo na celjski gimnaziji končal Rudolf Fajs⁴⁴, kasneje šolnik, prevajalec in urednik mladinskih listov, Franc Bolha, ki se je zaposlil v državni službi, Karolina Gornik iz Malih Braslovč, Ivana Jelen⁴⁵ iz Polzele, Marija Kodrič⁴⁶ iz Nove vasi pri Šentjurju, Štefan Koren iz Radeč (študij tehnike), Ladislav Koželj iz Šentjurja (študij prava) in Kristina Levec, s katero sta ostala v stikih še po končani gimnaziji preko dopisovanja. Kristina je bila najboljša dijakinja v razredu. Po videzu je bila bleda in preveč postarana kot druge dijakinje, odlikovalo pa jo je pisanje. Blizu s Pavšičem sta si bila po duhu, poeziji, različna pa po religioznosti. Kasneje je Kristina Levec postala nuna. Pisala mu je iz Argentine ob izidu zbirke *Sled naših senc*, posebej ji je bila všeč pesem *V poletni travi*.⁴⁷ Drugi sošolci so bili Dragotin Kralj iz Brega pri Celju (tehnična fakulteta), Milan Langus iz Družmirja pri Šoštanju (tehnična fakulteta), Terezija Okorn iz Prekorja, Tugomer Prekoršek iz Žalca (študij prava), Jožef Rednak iz Vinske Gore (umetnostna akademija), Vanda Rožman iz Kranja, Olga Šmigovc, Jožef Tauschmann iz Celja (vsi študij glasbe), Avgust Turnšek iz Brega pri Celju (teh-

⁴¹ Marija Kerševan z redovnim imenom Justa je bila slovenska redovnica, učiteljica in šolska sestra, ki se je rodila 25. oktobra 1904 v Trstu. Končala učiteljske pri šolskih sestrar v Mariboru, gimnazijo v Celju, študirala na Visoki pedagoški šoli v Zagrebu in diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Poučevala je na sestrskih zavodih v Celju, Ljubljani, Tomaju in Trstu. Leta 1941 se je zatekla v sestrski zavod v Tomaj, ob njegovi ukinitvi po 2. svetovni vojni pa v Trst. Umrta je zelo mlada 24. avgusta 1949 v Trstu (Primorski slovenski biografski leksikon, 1982, 8. snopič, str. 39).

⁴² Dr. Julij Savelli (1912-1993), je bil pravnik, učitelj, pevovodja in ustanovitelj več slovenskih pevskih zborov v Argentini, ki se je rodil 14. julija 1912 v Čelebiću. Po končani gimnaziji v Celju diplomiral na pravni fakulteti v Ljubljani, leta 1938 pa še doktoriral. Med 2. vojno je bil član Slovenske legije, maja 1945 je odšel preko Celovca in Italije v Argentino. Že na celjski gimnaziji je vodil manjši pevski zbor dijaškega društva Svit, ki mu je tudi predsedoval. V Argentini je ustanovil več pevskih in cerkvenih zborov, bil njihov zborovodja. Je tudi ustanovitelj najbolj znanega pevskega zbora Gallus v Argentini, katerega je bil 36 let zborovodja. V emigraciji je sodeloval s Slovensko ljudsko stranko in vodjem Miho Krekom. Umril je 4. aprila 1993. (Spomin na dr. Julija Savellija, Svobodna Slovenija, 2012, št. 28, str. 2).

⁴³ Hribar, Ocvirk in Cerovac, Rudarstvo v Savinjski dolini, str. 41.

⁴⁴ Rudolf Fajs je bil učitelj, prevajalec in urednik mladinskih listov, ki se je rodil 9. marca 1911 v Šmarjah pri Jelšah. Po končani gimnaziji je študiral pravo in diplomiral leta 1938. Po službovanju v upravni službi se je usmeril v pedagoški poklic. Poučeval je na OŠ v Ronkih, trgovski šoli v Trstu in srednji šoli Ivan Cankar. Leta 1949 je ustanovil Literarne vaje kot glasilo razredov med poučevanjem slovenščine na srednji šoli. Kasneje so Literarne vaje izhajale kot tiskane za vse srednje in strokovne šole na Tržaškem in kasneje na Goriškem. Umril je 4. januarja 1960 v Ljubljani (Rudolf Fajs. Novi list, 7.1. 1960, str. 4).

⁴⁵ Ivana Jelen je bila redovnica, ki se je rodila v Založah pri Polzeli 13. avgusta 1910. Njeno redovniško ime je bilo sestra Stanislava.

⁴⁶ Marija Kodrič je bila inženirka agronomije, učiteljica in redovnica, ki se je rodila 5. maja 1911 v Črnlci pri Šentjurju. Po končani celjski gimnaziji je študirala na Agronomski in gozdarski fakulteti v Zemunu v Srbiji, kjer je leta 1937 diplomirala. Poučevala je na Kmetijsko-gospodinjki šoli v Svečini in na gospodinjstvih šolah v Zemunu in Ljubljani. Kasneje se na raziskovalnih institucijah ukvarjala agroemijo in pedologijo, sodelovala pri pedološkem kartiranju Bele krajine in gozdnih območij Pokljuke, Jelovice, Pohorja in Snežnika. Leta 1966 je postala duhovna oskrbnica v Beogradu, leta 1975 pa vikarica vrhovne predstojnice v Rimu.

⁴⁷ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 39-40.

nična fakulteta) in Milica Vranjek iz Kranja, ki je šla študirat farmacijo.⁴⁸

Pavšičev sošolec je bil tudi Anton Aškerc, nečak pesnika balad in romanc, arhivista in duhovnika Antona Aškercarja iz bližine Rimskih Toplic. Bil je majhne postave, ni pa imel literarnega smisla za pisanje kot njegov sloviti stric. Pavšič je zapisal: »Pisal pa ni, čeprav bi lahko, ne da bi bilo treba spremeniti eno samo besedo. Ker ga je ves navdih, brž ko je prijel za pero, zapustil.« Bil pa je dober pripovedovalec, zlasti zgodb. Pavšič se spominja zanimivega dogodka, ko je učitelj francoščine Zelenik užalil Aškercarja z besedo kreatura. Anton Aškercar je vstal med poukom, pobral knjige in šel naravnost iz razreda k odvetniku. S pomočjo odvetnika je tožil učitelja in pravdo dobil na prvi stopnji, na drugi pa izgubil, češ da dijak nima pravice tožiti profesorja. Morda je bil celo to prvi primer celjske gimnazije, ko je dijak tožil profesorja.⁴⁹

Posebno je bila pri srcu Pavšiču nekaj časa sošolka Nada Naglič, ki se je z družino preselila na Koroško v Gornji Dolič, kjer so imeli trgovino. Enkrat sta jo obiskala skupaj s sošolcem Avgustom Turnškom, ko sta se peljala v Dolič z motornim kolesom. Vladimirja je obisk pri njej precej osmešil, saj je imel veliko tremo in nervozo. Takratni obisk se je tudi hitro končal. Kasneje sta si tudi večkrat dopisovala.⁵⁰

Vladimir Pavšič je imel precej sošolcev in sošolk, ki so bili kasneje znane in pomembne osebnosti na svojih področjih. Maksimiljan Lipičnik⁵¹ iz Celja je bil kasneje pomemben kipar, vodja kamnoseške delavnice in samostojni umetnik, v zadnjem

letniku gimnazije Egon Kunej⁵² glasbeni pedagog, ravnatelj Glasbene šole Celje in zborovodja, France Artnak⁵³ pravnik in sodnik Vrhovnega gospodarskega sodišča v Beogradu in Zveznega sodišča v Beogradu in duhovnik Justin Oberžan iz Loke pri Zidanem mostu.⁵⁴ Damjana Bebler⁵⁵, ki je postala znana zdravnica, Mirko Mejavšek⁵⁶ je bil začetnik

⁵² Egon Kunej je bil glasbeni pedagog, glasbenik in zborovodja, ki se je rodil 2. avgusta 1912 v Šmarju pri Jelšah. Po končani gimnaziji je študiral glasbo na Državnem konservatoriju v Ljubljani in diplomiral na pedagoškem oddelku. Po študiju je služboval v Šibeniku, po 2. vojni pa je začel poučevati na gimnaziji v Celju. Odlikoval se je zlasti kot glasbeni pedagog, ustanovil in vodil preko 20 let gimnazijski zbor. Leta 1946 je na mestu ravnatelja Glasbene šole Celje zamenjal Dušana Sancina in jo vodil do konca leta 1974. Pomembno vlogo odigral pri razvoju celjskega Mladinskega pevskega festivala. Za svoje delo je prejel številne nagrade in priznanja. Umrli je 15. 2. 1996 v Celju (Lenarčič, Profesor Egon Kunej – osemdesetletnik, 1993, str. 19).

⁵³ France Artnak se je rodil na Ponikvi pri Šentjurju 18. septembra 1911. V gimnazijskih letih v Celju je predsedoval gimnazijskemu društvu Sloga. 1937 se je diplomiral na pravni fakulteti v Ljubljani. Do okupacije je služboval kot pripravnik v Celju in Ljubljani. Po 2. vojni je služboval kot okrožni sodnik v Ljubljani, po letu 1970 pa kot sodnik Vrhovnega gospodarskega sodišča in Zveznega sodišča v Beogradu. (Petrovič, France Artnak-70 letnik, Zbor občanov, 1982, str. 5).

⁵⁴ Justin Oberžan je bil duhovnik, ki se je rodil 11. marca 1912 v Brišah pri Zidanem Mostu. V duhovnika posvečen leta 1936. Prav tako sta bila njegova brata duhovnika. Drago Oberžan je bil izseljeniški duhovnik na Nizozemskem in v Mariboru, Jožef Oberžan pa je kmalu umrl po posvetitvi (Loka pri Zidanem Mostu, Slovenski gospodar, 19. 8. 1936, str. 10).

⁵⁵ Damjana Bebler poročena Breclj je bila zdravnica in sanitarna inšpektorica, ki se je rodila 8. maja 1915 v Idriji. Bila je sestra znanega pravnika, politika, diplomata, jugoslovanskega komuniste in organizatorja partizanske vojske Aleša Beblerja (1907-1981). Oče Baltazar Baebler je bil tehnični direktor Cinkarne Celje med obema vojnoma, ko je z družino prišel iz Idrije. Po končani gimnaziji v Celju je študirala medicino v Beogradu in tam diplomirala leta 1940. Med 2. svetovno vojno je sodelovala v partizanskem gibanju. Delovala je kot sanitarna inšpektorica in službovala na oddelku za higieno hrane Centralnega higienskega zavoda. Objavila je več priročnikov in razprav s področja zdrave in otroške prehrane ter endemske golšavosti v Sloveniji. Umrli 29. marca 1984 v Ljubljani.

⁵⁶ Mirko Mejavšek se je rodil 14. julija 1913 v Katarini pri Sv. Križu pri Rogaški Slatini. Oče Lavoslav Mejavšek je bil tovarnar v Celju. Mirko Mejavšek je skupaj Bogdanom Mirnikom leta 1935 dal pobudo za oblikovanje jadralne letalske skupine v Celju, bil organizator letalstva v Celju med letoma 1928 in 1941 v Aeroklubu Celje, društveni odbornik in tudi graditelj jadralnih letal. Umrli je 11. marca 1991 v Celju. (Čeh Jože in Čeh Barbara, Aeroklub Celje, 2013, str. 6 in 14).

⁴⁸ Izvestje gimnazije Celje, 1931/32, str. 31.

⁴⁹ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 34-35.

⁵⁰ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 38-39.

⁵¹ Maksimiljan Lipičnik se je rodil v znani celjski kamnoseški družini 20. marca 1911 v Celju in je bil brat znanega kiparja Adalberta Lipičnika, ki je bil samostojni umetnik in kamnoseški delavec, ki se je rodil 31. julija 1917 v Čretu pri Celju. Oče Maks Lipičnik je imel v Celju kamnoseško delavnico, v kateri je tudi sam nekaj časa deloval. Po končani gimnaziji v Celju se je izobraževal na Dunaju, na zagrebški in beograjski akademiji. Leta 1947 je diplomiral na oddelku za kiparstvo na Akademiji upodablajočih umetnosti v Ljubljani. Po študiju je deloval kot samostojni umetnik in likovni pedagog. Umrli je 3. septembra 1971 v Celju.

jadralnega letalstva v Celju. V 2. in 3. letniku gimnazije je bil sošolec tudi vnuk Gustava Ipavca Božidar Ipavic (tudi Ipavec), katerega oče Josip Ipavec je bil okrajni zdravnik in zborovodja. Pavšičev sošolec je bil tudi Milutin Zabukovšek⁵⁷, doma iz Šmarja pri Jelšah, vendar je maturiral leto pozneje (1933), po končani gimnaziji je študiral pravo.

Profesorji celjske gimnazije

V obdobju med obema vojnama je na celjski gimnaziji poučevalo več kot 130 profesorjev in tudi nekaj profesorice. Nekateri so poučevali vrsto let, nekateri pa tudi zelo kratko obdobje. Zlasti gimnazijski profesorji z dolgo učno dobo so pustili velik pečat na sami šoli in se zapisali tudi v spomin marsikaterega dijaka. Nekateri gimnazijski profesorji, zlasti pa po 2. svetovni vojni, so postali tudi univerzitetni profesorji, zaposleni na raznih raziskovalnih institucijah in prepoznavni v akademski sferi. Nekateri profesorji so bili poznani kot strogi, resni in zahtevni, drugi bolj popustljivi, prijazni, ne preveč strogi; nekateri so več naučili, drugi manj.⁵⁸

Začasni ravnatelj v šolskem letu 1918/1919 je postal profesor Emilijan Lilek.⁵⁹ Ravnatelj je postal v času velikih političnih in drugih sprememb. Razpadla je Habsburška monarhija, v duhu nove jugoslovanske države pa je poslovenil celjsko višjo gimnazijo, ki je bila poprej trdnjava nemškega političnega in kulturnega kroga. Gimnazija se je

razdelila na slovenske in nemške razrede, vendar so nemške razrede kmalu zaprli, ker je zelo upadlo število nemških dijakov.⁶⁰ Naslednje šolsko leto je bil imenovan že nov ravnatelj Anton Jeršinovič,⁶¹ ki je ravnateljsko funkcijo opravljal do šolskega leta 1925/26 oziroma svoje smrti oktobra 1925. Kot ravnatelj se je posvetil predvsem materialni in socialni plati dijakov, zlasti revnejšega sloja in si prizadeval omogočiti čim boljše pogoje šolanja preko Dijaške kuhinje in Podpornega društva ubogih dijakov. Anton Zupan je zasedel mesto ravnatelja v šolskem letu 1926/27, ko je zamenjal začasnega ravnatelja Martina Mastnaka. Zupan je na gimnaziji poučeval tudi latinščino, nemščino, slovenščino in lepomis. ⁶² Z odlokom ministrstva za šolstvo je bil Zupan junija 1932 upokojen, gimnazijski tajnik Mavricij Bergant pa je bil odpuščen iz državne službe. V letu po Pavšičevi končani maturi je bil na mesto novega ravnatelja celjske gimnazije imenovan profesor Franc Mravljak avgusta 1932.⁶³ Franc Mravljak je ostal ravnatelj do prihoda Nemcev v Celje aprila 1941. Ni bil samo profesor in ravnatelj, ampak je aktivno sodeloval tudi v političnem in društvenem življenju Celja, bil knjižničar celjske čitalnice, član uredniškega odbora Nove dobe, predsednik in blagajnik Dijaške kuhinje in marsikaj bi se še našlo.⁶⁴

Nekateri profesorji, ki so poučevali na celjski gimnaziji, so bili tudi doktorji znanosti in so bili znani v raziskovalni sferi. V 20. letih in v obdobju Pavšičevih gimnazijskih let je na gimnaziji poučevalo zelo malo profesorice, nadomestnih učiteljic in drugega ženskega pedagoškega osebja. Kot pomožni učiteljici sta vrsto let poučevali Frančiška Trdina in Vera Bolhar, prva telovadbo za učenke,

⁵⁷ Milutin Zabukovšek se je rodil 15. maja 1914 v Šmarjah pri Jelšah očetu odvetniku dr. Ivanu Zabukovski in učiteljici Anici Zabukovšek. Padel je kot partizanski borec septembra 1943 na Notranjskem (Vlado Novak, *Celjski zbornik*, str. 161).

⁵⁸ Žižek, *Celjska gimnazija v obdobju med letoma 1918 in 1941*, str. 72.

⁵⁹ Emilijan Lilek je bil šolnik, zgodovinar, etnolog in narodni delavec, ki se je rodil 15. oktobra 1851 v Zgornji Voličini pri Lenartu v Slovenskih goricah. Po končani gimnaziji v Mariboru je študiral zgodovino in zemljepis v Gradcu. Služboval je na učiteljskišči Wiener Neustadt, učitelj na privatni gimnaziji v Gradcu, suplent in profesor na gimnaziji v Sarajevu, poučeval zgodovino na sarajevski šeriatski šoli in višji državni gimnaziji s srbsko-hrvaškim učnim jezikom v Zadru, Četa 1909 je prišel v Celje kot pedagoško-didaktični vodja na nemško-slovenskih samostojnih razredih. Leta 1924 je bil upokojen. Umrl je 14. februarja 1940 v Celju (Vladni svetnik Emilijan Lilek, *Nova doba*, 23. 2. 1940, str. 1-2, Vladni svetnik Emilijan Lilek, *Izvestje državne realne gimnazije Celje*, 1939/40, str. 3-4. in Emilijan Lilek, *Jutro*, 21. 2. 1940, str. 3).

⁶⁰ Omahen Zlatolas, *Ravnatelj I. gimnazije v Celju*, str. 262.

⁶¹ Anton Jeršinovič je bil klasični filolog in pedagog, ki se je rodil 5. decembra 1876 v Črnomlju. Po dovršeni gimnaziji v Novem mestu je študiral klasične jezike na Dunaju. Služboval je kot suplent v Kranju, na I. gimnaziji v Ljubljani, kot profesor v Kranju in od leta 1906 na II. državni gimnaziji v Ljubljani. Na gimnazijo Celje je kot profesor prišel leta 1919 in služboval do svoje smrti. V Celju se je udeleževal kot pevec v pevskih društvih in drugih kulturnih društvih; bil je tudi dopisnik v celjski časopis *Nova doba*. Umrl je 26. oktobra 1925 v Celju (Ravnatelj A. Jeršinovič, *Jutro*, 27.10. 1925, str. 3 in Ravnatelj Anton Jeršinovič, *Nova doba*, 27.10. 1925, str. 2).

⁶² *Izvestje gimnazije Celje, 1918/1919-1927/28*, str. 29-31.

⁶³ *Izvestje gimnazije Celje, 1932-1933*, str. 2.

⁶⁴ Omahen Zlatolas, *Ravnatelj I. gimnazije v Celju*, str. 266.

Profesorji celjske gimnazije šolsko leto 1927/28. Sedijo od leve: dr. Nikolaj Omersa, Vinko Levičnik, Jožef Kardinar, ravnatelj Anton Zupan, Martin Mastnak, Pavel Holeček, Ivan Bračko. Stojijo prva vrsta od leve: Janko Orožen, Peter Kovačič, M. Milenković, Srečko Brodar, J. Tominšek, Franc Mravljak, Jožef Napotnik, dr. Karel Zelenik. Stojijo 2 vrsta od leve: dr. Roman Savnik, Vilko Rus, Valantin Stante, Jožef Medveš, Alojzij Bolhar, Anton Gorup, Danilo Modrijan. (Izvestje državne realne gimnazije v Celju 1918/19 – 1927/28, Celje 1928, Ravnateljstvo in Podporno društvo za uboge učence na državni realni gimnaziji).

druga ženska ročna dela. V šolskem letu 1933/34 sta poučevali prvi profesorici dr. Marija Perpar⁶⁵ matematiko in Marija Boršnik⁶⁶ slovenščino in nemščino.

⁶⁵ Dr. Marija Perpar je bila kemičarka, gimnazijska in univerzitetna profesorica, borka za enakopravnost žensk, ki se je rodila 1. januarja 1904 v Tolminu. Po končani maturi na klasični gimnaziji v Ljubljani je študirala kemijo in fiziko na Univerzi v Ljubljani, leta 1929 pa tudi doktorirala. Poučevala je na Poljanski gimnaziji v Ljubljani, od leta 1933 pa do 2. svetovne vojne pa na gimnaziji Celje. Med vojno zaprta zaradi borbe za enakopravnost žensk. Po 2. svetovni vojni se je zaposlila kot profesorica za organsko kemijo in analizo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Kot avtorica je napisala tudi več učbenikov. Umrla je 5. marca 1990 v Ljubljani (Tišler, Prof. dr. Marija Perpar. Vestnik slovenskega kemijskega društva, 1990, št. 4, str. 3-4).

⁶⁶ Marija Boršnik je bila literarna zgodovinarica, univerzitetna profesorica in šolnica, ki se je rodila 24. januarja 1906 v Borovnici. Leta 1925 je končala realno gimnazijo v Ljubljani, 1929 pa diplomirala iz zgodovine slovenske književnosti, primerjalne književnosti s teorijo književnosti in zgodovine slovenskega jezika. Leta 1938 pa je tudi doktorirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Med obema vojnama

no. Po letu 1934 se poveča število profesorice. Poučevale so Eleonora Kernc slovenščino in latinščino, Marija Krečič-Kapler nemščino, srbohrvaščino in jugoslovansko književnost, Vida Pfeifer-Horvat slovenščino in nemščino, Nada Finžgar-Ceranić narodno zgodovino in jugoslovansko književnost, Sabina Wraber-Šonc latinščino, grščino in zgodovino starega veka, Ana Kunič-Jančič nemščino in francoščino, Bogomila Bernik matematiko in fiziko, Eva Stopar slovenščino in srbohrvaščino in Marija Dolgan matematiko. V šolskem letu 1939/40 je bilo med 62 šolskimi učnimi močmi 13 žensk.⁶⁷

je poučevala na gimnazijah na Ptuj, Ljubljani, Celju in Leskovcu v Srbiji. Po 2. svetovni vojni je bila univerzitetna profesorica na oddelku za slavistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Napisala je številne književne ocene in študije slovenskih književnikov, med njimi Antona Aškerc, Ivana Tavčarja, Frana Celestina, Janka Kersnika, Zofke Kveder in drugih. Umrla je 10. avgusta 1982 na otoku Mljet (Jelen, Literarna zgodovinarica Marija Boršnik, 2012, str. 12).

⁶⁷ Izvestje gimnazije Celje 1939/40, str. 8-14.

Pavšičev razrednik od prvega do tretjega letnika gimnazije je bil profesor Slavko Raič⁶⁸ s pravim imenom Slavko Reich. Dijake je poučeval slovenski jezik in srbohrvaščino. Na celjsko gimnazijo je prišel leta 1919, ob prihodu Pavšiča na gimnazijo leta 1924 pa si je spremenil priimek v Raič.⁶⁹ Ob pedagoškem delu je bil Raič tudi navdušen čebelar in čebelarški društveni delavec. Bil je predsednik celjske čebelarške podružnice, kasneje pa je deloval tudi na zvezni ravni čebelarске organizacije. Ob odhodu na novo službeno mesto v Ljubljano leta 1927 se je končalo njegovo pedagoško delo na gimnaziji Celje.⁷⁰

Pavšiča je naravoslovje in botaniko poučeval Srečko Brodar.⁷¹ Kot profesor je dijake poučeval tudi fiziko in matematiko. Leta 1928, ko je Brodar izkopaval na Potočki zijalki in je odkril okostja prazgodovinskih medvedov, se na srečo dijakov ni veliko brigal za predmet in je bil precej odsoten. »Medvedi so popolnoma osvojili njegove možgane,« je zapisal Vladimir Pavšič v svoji avtobiografiji. Brodar je imel navado, ki je bila dijakom zelo všeč. Po opravljenem uvodnem delu šolske ure za katedrom, je pristavil učno knjigo kateremu dijaku v roke. Kolikor je dijak prebral, toliko so se morali do prihodnjic naučiti. Ob branju dijakov se je

Brodar postavil k oknu, gledal zamišljeno in se ni menil zanje. Vladimirju je v spominu ostal zanimiv dogodek, ko so sošolci pripravili dijaka Milutina Zabukovška, da je prebral le en odstavek in ga potem vedno znova prebral. Toda po uri branja je to opazil tudi v svoje misli zatopljeni Brodar in je po tiho prišel za hrbet Zabukovšku in ga prijel za vrat. Ob tem se je ves razred zabaval, smejal se je tudi profesor Brodar.⁷²

Profesor Janko Orožen⁷³ je Pavšiča učil slovenščino v 6. in 7. razredu gimnazije. V 8. razredu gimnazije ga je poučeval tudi filozofijo.⁷⁴ Orožen je na gimnaziji poučeval tudi zgodovino in zemljepis, med izbirnimi predmeti pa tudi ruščino in češčino. Ker je bila slovenščina njegov najljubši predmet, je večkrat prebral šolske naloge pred razredom. Pavšič ga je označil kot človeka velike duše in majhne postave, ki ga je večina šestošolcev gledala od zgoraj navzdol. Z dijaki so ga radi mučili med odmori, ko je bilo prepovedano peti. Ko je bil profesor Orožen dežuren, so se dijaki zmenili med seboj, da so se razdelili v skupine. Ena skupina je začela peti na tej strani šolskega hodnika in ko je prišel do njih, da bi jih utišal, so že molčali, je pa začela peti druga skupina na drugi strani hodnika. Tako je profesor Orožen tekal med dežurnimi odmori od enih do drugih dijakov, vendar brez uspeha.⁷⁵

Najtežje ure pri pouku slovenščine je Pavšič preživljal pri profesorju Ivanu Bračku, ki je njegove

⁶⁸ Slavko Raič s pravim imenom Slavko Reich je bil rojen 25. aprila 1883 na Gomilskem. Zadnje letnike gimnazije je končal v Novem mestu in maturiral leta 1904. Študiral je na univerzi v Gradcu. Profesorski izpit je opravil leta 1910, med letoma 1910 in 1914 je poučeval na gimnaziji Mostar, od leta 1914 na gimnaziji Tuzla. Gimnazija Tuzla je bila ukinjena zaradi dijaškega izleta pod vodstvom Alaupovića v Srbijo v času zaostrenih vojnih razmer 1. svetovne vojne. Kasneje je poučeval na državni trgovski v Sarajevu in pomočjo na realki, gimnaziji in mali realni gimnaziji. Umrli je 7. decembra 1967 v Ljubljani (Lilek, Slovenski šolniki v Bosni in Hercegovini. Nova doba, 16. 1. 1933, str. 3 in Slavko Raič, 75-letnik. Slovenski čebelar, 1958, str. 5-6, str. 120-121).

⁶⁹ Lilek, Slovenski šolniki. Nova doba, 16. 1. 1933, str. 3.

⁷⁰ Slavko Raič, 75-letnik. Slovenski čebelar, 1958, str. 5-6, str. 120-121.

⁷¹ Srečko Brodar (1893-1987) je bil slovenski naravoslovec, arheolog, geolog in univerzitetni profesor, ki je raziskoval paleolitske kulturne naselbine na Slovenskem. Odkril in raziskoval je številne paleolitske naselbine na Slovenskem, kot so Potočka zijalka na Olševi, Špehovko, Njivice pri Račah, Kostanjevica ob Krki in Mornovo zijalko. Leta 1946 je postal univerzitetni profesor za prazgodovino človeka na matematično-prirodoslovni fakulteti v Ljubljani in ustanovil tudi Inštitut za prazgodovino človeka. (Šifrer, V spomin akademiku prof. dr. Srečku Brodarju, Geografski vestnik, 1987, str. 193-195).

⁷² NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 31-32.

⁷³ Janko Orožen je bil slavist, zgodovinar, geograf, arhivist in gimnazijski profesor, ki se je rodil 10. februarja 1891 v Turjah nad Hrastnikom. Po končani maturi v Celju je študiral pravo v Pragi, vendar je študij opustil zaradi finančnih razmer. Po 1. svetovni vojni je poučeval na I. deški meščanski šoli v Ljubljani, ob tem pa študiral zgodovino in slovenščino ter geografijo s stranskim predmetom na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je diplomiral leta 1922. Kasneje je poučeval 1921-1924 pa na gimnaziji v Murski Soboti. Leta 1924 je prišel na gimnazijo Celje, kjer je poučeval do upokojitve leta 1954. Po veliki poplavi leta 1954, ko je bilo uničenega veliko arhivskega gradiva v Celju, se je lotil celjskega arhivskega vprašanja. Leta 1958 je postal upravnik celjskega mestnega arhiva in to funkcijo opravljal do leta 1965. Napisal je tudi več zgodovinskih knjig in razprav o Celju, med njimi Zgodovina Celja in okolice v več knjigah (Goropevšek, Oris življenja in dela Janka Orožna, 2012, str. 13-22).

⁷⁴ SI_ZAC/0845 I. gimnazija v Celju. A. Š. 45, katalog 1929/30 45/156 in katalog 1930/31 45/157.

⁷⁵ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 33-34.

spise in druge naloge iz slovenskega jezika posebej obravnaval. Profesor Bračko je poučeval tudi nemščino in grščino. Če so Pavšičeve spise drugi profesorji slovenščine pohvalili in ocenili z boljšimi ocenami, jih je Bračko sramotil in smešil, ker je Mirko pisal preveč samosvoje in ne po strukturni razporeditvi, kot je to zahteval Bračko. Ob tem je Pavšič dobil malce tudi po duši in mu ni bilo vseeno, da so se dijaki smejali Bračkovim šalam na njegov račun. Povsem drugačne ure slovenščine je Pavšič preživel pri profesorju Gantarju. Dr. Kajetan Gantar⁷⁶ je tudi prebiral njegove spise pred razredom, vendar jih je hvalil in ni sramotil. Dajal jih je za primere odličnega in vzornega pisanja in za vzgled drugim.⁷⁷ Gantar je Pavšiča poučeval slovenščino v zadnjem letniku gimnazije, ko je obstajal en 8. gimnazijski razred.⁷⁸

Zemljepis in zgodovino je učil dr. Roman Savnik⁷⁹ Pavšiča v 4. in 5. letniku gimnazije; januarja 1930 pa je bil premeščen na II. državno gimnazijo v Ljubljano.⁸⁰ Veljal je za profesorja z izrednim znanstvenim znanjem in pristopi. Bil je bolj usmerjen v raziskovalno in znanstveno delo kot delo profe-

sorja. Profesor Branko Rudolf⁸¹ je prišel na celjsko gimnazijo leta 1931 kot suplent kmalu po študiju in to je bila njegova prva zaposlitev. Na gimnaziji v Celju je ostal do avgusta 1934, ko je bil premeščen na državno realno gimnazijo v Novo mesto.⁸² Bil je suhe in blede postave in hodil sključeno. Dijaški so mu pripisovali le kakšen semester življenja, presenečeni pa so spoznali, da je dober športnik, ko je veslal čoln po Savinji. Učil jih je učil higieno, vendar je pri samem predmetu predaval o drugih, življenjskih stvareh. Bil je polihistor. Za dijake je bil izredno zanimiv in njegova predavanja so bila popestritev pustih učnih ur. Med dijaki ni širil strahu okoli sebe, kot nekateri drugi profesorji, temveč je vlival in širil veselje do življenja med dijaki, tudi do šole in drugih vsakdanjih stvari.⁸³

Matematiko ga je poučeval primorski rojak Anton Gorup, ki je na celjski gimnaziji poučeval do avgusta leta 1934, ko je bil premeščen na državno klasično gimnazijo v Ljubljani. Poučeval je tudi fiziko in kemijo, v šolskem letu 1928/29 pa tudi izbirni predmet italijanščino.⁸⁴ Pavšič se ga spominja kot profesorja, ki je zelo užival na neznanju kot znanju dijakov. Z veseljem je zapisoval dvojke v redovalnice, boljše ocene pa z veliko težavo kot kakšen pomiloščenec na sodišču. Nekoč sta se srečala na sokolski veselici v Štorah, kjer je Vladimir pristopil in sta se tudi pogovarjala. Pogovor je nanesel tudi na šolske obveznosti in pisanje testa matematike naslednji dan. Gorup je posredoval nekaj matematičnih nalog in Vladimir jih je zve-

⁷⁶ Kajetan Gantar se je rodil leta 1901 v rudarski družini. Po končani realni gimnaziji v Idriji je študiral slavistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani, leta 1925 pa še doktoriral iz filozofije. Poučeval je na gimnazijah v Ljubljani, Novem mestu in Celju. Leta 1941 ob nemški zasedbi je bil izgnan v Srbijo. Po 2. svetovni vojni je poučeval kot profesor na gimnaziji v Stični. Umrl je 18. aprila 1965 v Ljubljani. (Dr. Kajetan Gantar, *Idrijski razgledi*, 1965, št. 4, str. 144.)

⁷⁷ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 30-31.

⁷⁸ SI_ZAC/0845 I. gimnazija v Celju. A. Š. 46, katalog 1931/32 46/158.

⁷⁹ Roman Savnik je bil slovenski geograf, profesor, krasoslovec in urednik, ki se je rodil 11. februarja 1902 v Ljubljani. Že med študijem geografije je bil soustanovitelj Geografskega društva Slovenije leta 1922 in njegov prvi podpredsednik. Leta 1925 je doktoriral na ljubljanski univerzi. Je avtor geografskih učbenikov in napisal je več razprav s področja geografije, predvsem kraškega površja in kraške hidrografije. Po 2. svetovni vojni je vodil tečaj za profesorske pripravnike v Slavini pri Prestranku, nato pa je postal prvi ravnatelj gimnazije v Postojni. Leta 1953 je vodil Inštitut za raziskovanje Krasa v Postojni. Bil urednik Krajevnega leksikona Slovenije, prispevkov v Primorski biografski leksikon, zbornikov in več geografskih revij. Bil med soustanovitelji geografske revije Geografski vestnik. Umrl 21. oktobra 1987 v Ljubljani (Jurij Kunaver, 85 let dr. Romana Savnika, *Geografski vestnik*, 1987, str. 189-191).

⁸⁰ Izvestje gimnazije Celje, 1929/30, str. 15.

⁸¹ Branko Rudolf je bil pedagog, filozof, kritik, esejist in pesnik, ki se je rodil 31. oktobra 1904 v Slovenskih Konjicah. Po končani klasični gimnaziji v Mariboru je nekaj časa študiral medicino v Zagrebu, nato se posvetil študiju naravoslovja (zoologije in botanike), kjer je diplomiral leta 1930 v Ljubljani. Kot pedagog je poučeval na celjski, mariborski gimnaziji in v Novem mestu. Po 2. vojni je služboval kot urednik lista *Novi čas* v Murski Soboti, poljudnoznanstvene knjižnice pri Slovenskem knjižnem zavodu v Ljubljani in glavni urednik založbe Obzorja. Bil je tudi direktor mariborske Drame, upravnik Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru, večino časa pa je bil ravnatelj Umetnostne galerije v Mariboru. Po vojni je napisal veliko kritik in esejev, ki jih je objavljaval v Ljubljanskem zvonu, Modri ptici, Obzorjih in Sodobnosti. Izdal je tudi filozofske knjige, pesniške zbirke, pa tudi lutkovne igre in pesniške zbirke za otroke. Umrl je 22. aprila 1987 v Mariboru.

⁸² Izvestje gimnazije Celje, 1934/1935, str. 10.

⁸³ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 32-33.

⁸⁴ Izvestje gimnazije Celje, 1933/1934, str. 10.

čer in naslednji dan naštudiral. Učitelj je pri testu naloge hudomušno zamenjal, Vladimir je pisal test iz matematike nezadostno.⁸⁵

Največji pečat in doprinos je Pavšiču v gimnazijskih letih pustil razrednik in učitelj francoščine Jožef Napotnik.⁸⁶ Na gimnaziji je poučeval tudi nemščino. Napotnik ni bil samo vzgled in sorodna duša Pavšiča, ampak tudi njegov zaščitnik in velik ljubitelj literature. Napotnik je bil po karakterju zadržan, korekten in kar je dobrega storil za druge, je obdržal zase. Napotnik je prav tako v gimnazijskih letih ščitil Pavšičeve svobodomiselnosti in levičarske poglede pred ostalimi gimnazijskimi profesorji, ki so začeli tleti v Pavšičevemu razmišljanju.⁸⁷ Pavšič Napotnika ni vzljubil samo zaradi zanimanja za literaturo in pisanja pesmi, ampak je tudi cenil njegovo znanje, širino razmišljanja in njegove človeške kvalitete, kot so bile poštenost, odkritost, zadržanost in preudarno razmišljanje, da ni delal posebne propagande. Pavšič je že kot dijak vedel, da Napotnik piše pesmi, vendar samo za razvedrilo, zlasti tiste miselno prigodniške, ki niso bile za tiskano objavo in so krožile le med znanci. Prvič sta se bolj osebno začela pogovarjati na železniški postaji, kjer sta večkrat kramljala o literaturi, pesniškem izražanju, skupaj pa ju je vezalo tudi zanimanje in navdušenje nad pesmi Franceta Prešerna.⁸⁸

Profesor Karel Zelenik, klicali so ga profesor Z, jih je učil francoščino. Kasneje je poučeval tudi nemščino. Kot profesorja so se ga dijaki bali, bil je strog in resen. Znan je bil po inštrukcijah lastnih dijakov in je dobival dobro plačane honorarje di-

jakov in dijakinj bogatih Nemcev in Celjanov, ki so bili direktorji, obrtniki in višji uradniki, ki so lahko primerno plačali. Kot profesor francoščine se je rad ponorčeval iz francoske kulture in Francozov, namreč bližja mu je bila nemška mentaliteta, jezik in kultura. V gimnaziji si je lahko privoščil marsikaj in dovolil vse, zlasti ker je posojal denar ravnatelju gimnazije Antonu Zupanu.⁸⁹

Ravnatelj gimnazije Anton Zupan je bil tudi profesor latinščine, ob ravnateljski funkciji je poučeval tudi lepopisje. Na mesto ravnatelja je bil imenovan od šolskega leta 1926/27 dalje, ko je zamenjal začasnega vodjo Martina Mastnaka.⁹⁰ Pri pouku je bil strog, neusmiljen in znan po recitalih na pamet. Večina njegovih dijakov si je te zapomnila za vse življenje. Izven šolskega okolja pa je bil drugačen, večino svojega denarja in zaslužka je menda pustil v gostilnah, zlasti »Pri Natku« ob Savinji. Denar si je tudi izposojal od profesorja francoščine Karla Zelenika.⁹¹

V 3. letniku gimnazije je Pavšiča poučeval nemščino Pavel Holeček,⁹² v 7. in 8. razredu pa poleg nemščine še latinščino,⁹³ slovenščino pa dr. Nikolaj Omersa.⁹⁴ Omersa je bil septembra 1928 premeščen

⁸⁵ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 37.

⁸⁶ Jožef Napotnik je bil gimnazijski profesor, prevajalec in tudi literat, ki se je rodil 24. januarja 1886 na Tepanjskem vrhu pri Slovenskih Konjicah. Po končani gimnaziji v Mariboru je študiral germanistiko in francoščino na Dunaju, Pragi in Berlinu. Med letoma 1912 in 1919 je opravljal služno nadomestnega učitelja na realki v Trstu. V Celje je prišel službovat leta 1922 z gimnazije Novo mesto. Med 2. svetovno vojno je bil izgnan v srbsko Jagodino. Prevajal je iz francoščine, predvsem Alfhonsa Daudeta in Julesa Renarda. V izgnanstvu je napisal sonetni venec *Ex ponto*, ki je bil posvečen srbskemu mestu Jagodini. Objavljen je bil po njegovi smrti v Celjskem zborniku leta 1951. Umrl je 11.9. 1947 v Celju (Stalež srednjih in strokovnih šol v Sloveniji, 1925/26, str. 27-28 in Hacin, Jan, Jagodic, Helena, Pintar, Urša in Sernec, Žiga: Literati s I. gimnazije v Celju).

⁸⁷ Novak, str. 161.

⁸⁸ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 35-36.

⁸⁹ Str. 35.

⁹⁰ Izvestje državne realne gimnazije v Celju, 1918/19-1927/28, str. 31.

⁹¹ NUK, Ms 1956. Iz avtobiografije, str. 35.

⁹² Pavel Holeček je bil prevajalec in filolog, ki se je rodil v Spodnji Šiški pri Ljubljani. Po končani gimnaziji v Ljubljani je študiral klasično filologijo na Dunaju in napravil državni izpit na univerzi v Črnovicah. Kot učitelj je služboval na gimnaziji v Ljubljani, Moravski Ostravi, Iglavi, Bilske. Od leta 1919 je poučeval na celjski gimnaziji. V slovenščino je prevajal iz češčine in nemščine, med drugim tudi otroško prozo in pravljice. Prevajal je tudi dela Jacka Londona in Marka Twaina. Med drugim je bil tudi urednik Mladinske knjižnice. Umrl je 22. avgusta 1964 v Zagrebu (Kovačič in Špes, Profesorji – prevajalci s celjske gimnazije, 1990, str. 10-11).

⁹³ SI_ZAC/0845 I. gimnazija v Celju. A. Š. 45, katalog 1930/31 45/157 in A. Š. 46, katalog 1931/32 46/158.

⁹⁴ Nikolaj Omersa je bil literarni zgodovinar in pedagog, ki se je rodil 5. decembra 1878 v Kranju. Po končani gimnaziji v Ljubljani je študiral klasično filologijo in slavistiko na Dunaju in Gradcu. Kot suplent je služboval na gimnaziji v Gorici, na državni realki v Idriji (1909-1912) in državni obrtni šoli v Ljubljani. Med letoma 1920 in 1928 je služboval na celjski gimnaziji. Kasneje je služboval tudi na realki v Ljubljani. Raziskovalno se je ukvarjal s preporodom slovenske književnosti konec 18. stoletja. Sestavil je tudi pomožno učno knjigo za srednje šole z naslovom *Stihoslovje* v Celju leta 1925, drugi del *Stihoslovno oblikoslovje* pa je ostalo

na II. državno realno gimnazijo v Ljubljano. Vinco Levičnik ga je poučeval risanje (danes likovni pouk), junija 1932 je bil upokojen.⁹⁵ Valentin Stante ga je učil matematiko, fiziko, prirodopis (naravoslovje) in higieno.

Telovadba je bila poleg slovenščine Pavšiču najljubši predmet. Pri tem predmetu je bil vedno najbolje ocenjen. Telovadbo ga je učil učitelj veččin Alojzij Bolhar. Med izbirnimi predmeti je imel v drugem in tretjem letniku petje, ki ga je učil Vilko Rus. Po odhodu Rusa je petje poučeval Mavricij Bergant, ki ga je poučeval tudi v šolskem letu 1929/30, po dohodu Savnika tudi zemljepis in zgodovino.⁹⁶ V gimnaziji se je učil tudi ruščine. Kot že poudarjeno, je rad v originalu bral rusko literaturo, predvsem Lermontova in Puškina.⁹⁷ V času med obema vojnama se je na gimnaziji poučeval tudi verouk, odvisno kateri religiji je dijak pripadal. Verouk so poučevali duhovniki ali kaplani. Protestantsko verne dijake je poučeval evangeličanski pastor Gerhard May, pravoslavne pa parohi pravoslavne cerkve v Celju Manojlo Čudič, po njegovi smrti leta 1935 pa Ilija Bulovan. Katoliški kateheti na gimnaziji so bili Anton Cestnik, ki je Pavšiča poučeval verouk v 2. in 3. letniku gimnazije. Vrsto let je verouk poučeval upokojeni profesor Jožef Kardinar.⁹⁸ V višjih letnik ga je poučeval Peter Kovačič. Bil je dobrega srca, pošten človek in mehke duše. Čeprav se Pavšič z verskimi nauki ni strinjal in je katehetu Kovačiču večkrat oporekal, ga ta ni gledal z viška in je bil celo usmiljen do njega. Pavšič ga je spoštoval in cenil njegove pozitivne človeške vrline.⁹⁹

Viri in literatura

Arhivski viri

Zgodovinski arhiv Celje
SI_ZAC/0845 I. gimnazija v Celju 1809-1985
SI_ZAC/758 Železarna Štore

v rokopisu. Umrli je 18. junija 1932 v Kranju (Profesor dr. Omersa Nikolaj, *Izvestje I. državne realne gimnazije v Ljubljani*, 1931/32, str. 68).

⁹⁵ *Izvestje gimnazije Celje, 1932-1933*, str. 2.

⁹⁶ SI_ZAC/0845 I. gimnazija Celje. A. Š. 45, signatura 156, katalog 1929/30 45/156.

⁹⁷ NUK, Ms 1956. *Iz avtobiografije*, str. 25-26.

⁹⁸ SI_ZAC/0845 I. gimnazija Celje. A.Š. 45, katalog 1930/31, 45/157.

⁹⁹ NUK, Ms 1956. *Iz avtobiografije*, str. 39.

Narodna in univerzitetna knjižnica
NUK MS 1956 Bor Matej, zapuščina

Časopisni viri

Jutro 1925, 1940.

Nova doba 1925, 1931, 1933, 1940.

Slovenski čebelar 1958.

Slovenski gospodar 1936.

Svobodna Slovenija 2012.

Tedenske slike Domovini 1936.

Zbor občanov 1982.

Monografije, članki

Brežnik, Suzana, Lopan, Nina in Vedenik, Tanja: *Dijaki podnajemniki v mestu Celje med obema svetovnima vojnama*. Seminarska naloga. Celje: Poslovno-komercialna šola Celje poklicna in strokovna šola, 2009.

Čeh, Jože in Čeh, Barbara: *Aeroklub Celje – športno letališče Levec od leta 1928-2013*. Celje: Grafika Gracer, 2013.

Dr. Kajetan Gantar. *Idrijski razgledi*, 1965, št. 4, str. 144.

Glavan, Mihael in Komelj, Miklavž: *Stoletni Bor. Matej Bor (1913-1993)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2013.

Goropevšek, Branko: Oris življenja in dela prof. Janka Orožna. V: *Orožnov zbornik*, ob 120-letnici rojstva Janka Orožna. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2012, str. 13-22.

Hacin, Jan, Jagodic, Helena, Pintar, Urša in Sernec, Žiga: *Literati s I. gimnazije v Celju*. Raziskovalna naloga. Celje: Gimnazija Celje.

Hribar, Jože, Ocvirk, Matej in Cerovac, Matjaž: *Rudarstvo v Savinjski dolini. Izviri naše dediščine*, 8. zvezek. Griže: Etnološko društvo Srečno, 2018.

Izvestje državne realne gimnazije v Celju. 1918/19-1927/28. Ravnateljstvo in podporno društvo za uboge učence na državni realni gimnaziji. Celje: Brata Rode in Martinčič, 1928.

Izvestje državne realne gimnazije v Celju za šolsko leto 1928/29. Ravnateljstvo in podporno društvo za uboge učence na državni realni gimnaziji. Celje: Brata Rode in Martinčič, 1929.

Izvestje državne realne gimnazije v Celju za šolsko leto 1929/30. Ravnateljstvo in podporno društvo za uboge učence na državni realni

- gimnaziji. Celje: Brata Rode in Martinčič, 1930.
- Izvestje državne realne gimnazije v Celju za šolsko leto 1930/31.* Ravnateljstvo in podporno društvo za uboge učence na državni realni gimnaziji. Celje: Zvezna tiskarna, 1931.
- Izvestje državne realne gimnazije v Celju za šolsko leto 1931/32.* Ravnateljstvo in podporno društvo za uboge učence na državni realni gimnaziji. Celje: Brata Rode in Martinčič, 1932.
- Izvestje državne realne gimnazije v Celju 1932-1933.* Celje: Gimnazijsko ravnateljstvo v Celju, Zvezna tiskarna Celje, 1933.
- Izvestje državne realne gimnazije v Celju 1934-1935.* Celje: Gimnazijsko ravnateljstvo v Celju, 1935.
- Izvestje državne realne gimnazije s klasičnimi vzporednicami v Celju za šolsko leto 1939/40.* Celje: Gimnazijsko ravnateljstvo v Celju in Zvezna tiskarna v Celju, 1940.
- Jelen, Tonja:** *Literarna zgodovinarka Marja Boršnik.* Diplomsko delo. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012.
- Kajba, Mateja, Mesarec, Barbara in Vengust, Jasmina:** *Karel Jug-osebnost mojega kraja.* Seminarska naloga. Celje: OŠ Hudinja, 1995.
- Kolenc, Petra:** *Od Vladimirja Pavšiča do Mateja Bora- pesnik v spominu sestre Anice in Grgarcev.* V: *Grgarski zbornik*, Grgar: Krajevna skupnost Grgar in Turistično društvo, 2009, str. 269-276.
- Kovačič, Breda in Špes, Irena:** *Profesorji – prevajalci s celjske gimnazije.* Raziskovalna naloga. Celje: Mladi za napredek Celja, 1990.
- Kunaver, Jurij:** *Petinosemdeset let dr. Romana Savnika.* *Geografski vestnik*, 1987, str. 189-191.
- Lenarčič, Emil:** *Profesor Egon Kunje – osemdesetletnik.* *Naši zbori*, 1993, št. 5/6, str. 19.
- Lilek, Emilijan:** *Slovenski šolniki v Bosni in Hercegovini.* *Nova doba*, 16.1. 1933, str. 3.
- Menart, Janez:** *Poslovilne besede na žalni seji v SAZU dne 5. oktobra 1993.* *Sodobnost*, 1993, let. 41, št. 11-12, str. 191-195.
- Novak, Vlado:** *Vladimir Pavšič – Matej Bor* svojemu profesorju Josipu Napotniku. *Celjski zbornik*, 1983, str. 157-163.
- Ocvirk, Matej:** *Primorske družine in priimki na Teharjah in v Štorah.* Teharje: samozaložba, 2015.
- Ocvirk, Matej:** *Društva in društveno življenje na Teharjah.* *Kronika*, 2016, št. 1, str. 91-110.
- Omahen Zlatolas, Majda:** *Ravnatelj I. gimnazije v Celju. V: 200 let I. gimnazije v Celju. 1808/09-2008/09.* Celje: I. gimnazija Celje, 2010, str. 258-274.
- Petrovčič, Vida:** *France Artnak – 70-letnik.* *Zbor občanov*, 1982, št. 1, str. 5.
- Primorski slovenski biografski leksikon.* 2. snopič. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975.
- Primorski slovenski biografski leksikon.* 8. snopič. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982.
- Stalež srednjih in strokovnih šol v Sloveniji šolsko leto 1925/1926.* Ljubljana: Profesorsko društvo, sekcija Ljubljana, 1926.
- Šepetavc, Anton:** *Profesorji I. gimnazije. V: 200 let I. gimnazije v Celju. 1808/09-2008/09.* Celje: I. gimnazija Celje, 2010, str. 275-295.
- Šifrer, Milan:** *V spomin akademiku prof. dr. Srečku Brodarju.* *Geografski vestnik*, 1987, str. 193-195.
- Tišler, Miha:** *Prof. dr. Marija Perpar.* *Vestnik slovenskega kemijskega društva*, 1990, št. 4, str. 3-4).
- Žižek, Aleksander:** *Celjska gimnazija v obdobju med letoma 1918 in 1941. V: 200 let I. gimnazije v Celju* (ur. Igor Grdina), 2010, str. 62-91.

Zusammenfassung

„AM MEISTEN GABEN UNS DIEJENIGEN, DIE AM WENIGSTEN VON UNS VERLANGTEN.“

Die Cillier Gymnasialjahre von Vladimir Pavšič

Vladimir Pavšič (1913-1993), mit Künstlernamen Matej Bor, war ein bekannter slowenischer Dichter, Dramatiker, Übersetzer und Literaturkritiker, der seine Kindheits- und Gymnasialjahre in Štore und Celje verbrachte. In die Steiermark kam er als Flüchtling aus dem Küstenland infolge der Kriegszustände im Ersten Weltkrieg, namentlich der Eröffnung der Isonzofront im Jahr 1915, und blieb hier bis zu seinen Studienjahren, die er dann

in Ljubljana verbrachte. Die Anfänge in Štore und Teharje waren schwierig, die Familie lebte in Armut und zog dauernd um, Schüler spöttelten über Vladimir und obendrein war sein Vater Polizist in Štore. Mit der Zeit fügte sich die Familie Pavšič in das Leben in Štore ein, betätigte sich in den örtlichen Vereinen und bekam auch eine bessere und ständige Wohnung. Vladimir war in Štore auch im Turnverein Sokol [Falke] sowie im Schützenverein aktiv.

Matej Bor beschreibt in seiner nach dem Zweiten Weltkrieg herausgegebenen Autobiografie nicht nur seine Kindheit und seine Schultage, sondern auch seine Gymnasialjahre in Celje und seine Studienzeit in Ljubljana. Er charakterisiert in interessanter Weise seine Klassenkameraden und -kameradinnen und Professoren am Gymnasium und benennt und enthüllt Details aus deren Alltagsleben, Arbeit und verschiedenen alltäglichen Ereignissen. Er schloss sich der Meinung anderer Schüler an, dass ihnen diejenigen Professoren am meisten gaben, die sie die Dinge des Lebens lehrten und am wenigsten von ihnen verlangten. Einige Gymnasialprofessoren wurden später auch anerkannte Wissenschaftler, Forscher und auch Literaten, wie Srečko Brodar, Roman Savnik, Janko Orožen, Nikolaj Omersa und Pavel Holeček. Während Pavšič' Gymnasialjahre kamen auch die ersten Professorinnen ans Cillier Gymnasium.

Im Gymnasium waren Pavšič' liebste Unterrichtsgegenstände Slowenisch, Sprachen mit Französisch und Turnen, während Mathematik ein ungeliebtes Fach war. Vladimir war in jungen Jahren ein ausgezeichnete Athlet, ein Geräteturner und Inhaber des Rekordes im Hundertmeterlauf in Štore in der Zwischenkriegszeit. Sportlich betätigte er sich im Turnverein Sokol Štore-Teharje. In seiner Schulzeit blickte er auf die Kinder reicher Bürger und Händler herab und verkehrte lieber mit Schülern aus einfachen Verhältnissen und Mitschülern, die zur Schule pendelten. Am Gymnasium Celje wirkte er in Literaturkreisen und Bühnenstücken mit und war eine Zeitlang auch Obmann der Schülerorganisation Sloga [Eintracht]. In den Schülerzirkeln und -organisationen traf er das erste Mal auf linke Ansichten und freisinnige Ideen und machte sich diese zu eigen. Im Gymnasium war er Mitschüler von später bekannten Persönlichkeit wie

dem Musikpädagogen und Chorleiter Egon Kunej, der Ärztin Damjana Bebler verheiratete Brecelj, dem Juristen und Chorleiter Julij Savelli, dem Juristen und Richter Franc Artnak, der Lehrerin, Ordensfrau und Ingenieurin der Agrarwissenschaften Marija Kodrič, dem Übersetzer und Redakteur von Jugendzeitschriften Rudolf Fajs, dem Neffen des bekannten slowenischen Dichters, Priesters und Archivars Aškerc, Anton Aškerc, und anderen.

Schon sehr früh erwachte und entwickelte sich Vladimir Pavšič' literarische Ader. In seinen literarischen Anfängen schrieb und veröffentlichte er erste Gedichte, Kurzgeschichten, kurze Erzählungen und am Gymnasium auch ein Drama. In seinen Gymnasialjahren hatten der Gymnasialprofessor und Klassenvorstand Josip Napotnik sowie der Gymnasiast Adolf Jakhel, ein Freund aus dem Literaturkreis, großen Einfluss auf ihn. Während seiner Gymnasialzeit las er die große russische und französische Literatur, und der slowenische Schriftsteller und Dramatiker Ivan Cankar war ihm ein besonderes Vorbild.

Schlagwörter: Vladimir Pavšič, Matej Bor, Štore, I. Gymnasium Celje

Jure K. Čokl

Pojasnjena zgodba ikonične alpinistične fotografije

V steni Jalovca je Viktorja Žagarja fotografiral Janez Gartner

ČOKL Jure K., univ. dipl. kulturolog, doktorski študent zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, novinar, RTV Slovenija, Kolodvorska 2-4, SI-1000 Ljubljana. jure.cokl@gmail.com

796.52:77

77:929Gartner J.:Žagar V.

POJASNJENA ZGODBA IKONIČNE ALPINISTIČNE FOTOGRAFIJE

V steni Jalovca je Viktorja Žagarja fotografiral Janez Gartner

Člana Turistovskega kluba Skala Viktor Žagar in njegov soplezalec Janez Gartner sta leta 1939 v Hornovi smeri v Jalovcu posnela fotografijo, ki so jo zaradi spleta okoliščin pripisali Stanku Tominšku, legendarnemu slovenskemu alpinistu in gorskemu fotografu. Fotografija naj bi nastala v Severni triglavski steni. Po skoraj 80 letih je isto fotografijo s popolnoma drugimi podatki, zapisanimi na hrbtni strani, odkrila vnukinja Viktorja Žagarja Zala Žagar in začela preverjati dejstva, za katera je bila od nekdaj prepričana, da ne morejo biti napačna. Spodbudila je raziskavo, na podlagi katere je avtorju članka in njegovim sodelavcem uspelo potrditi domnevo o pravem avtorju fotografije ter plezalcu, ki je na njej. Članek govori o ozadju zmote, ki je pripeljala do napačnega zaključka glede avtorstva in kraja nastanka fotografije, ter skozi pripoved o raziskavi predstavi pripadnika predvojne generacije slovenskih alpinistov, ki sta bila do zdaj širši javnosti neznana. Članek skuša tudi opozoriti na dejstvo, da se podatki o zgodovinskem viru ali osebnosti včasih že zaradi malenkosti popolnoma spremenijo, kar z zgodovinskega vidika pomeni veliko škodo.

Ključne besede: Fotografija, alpinizem, gore, Viktor Žagar, Janez Gartner, Turistovski klub Skala

ČOKL Jure K., BA Culture Studies, doctoral student of history at the Faculty of Arts, University of Ljubljana, journalist, RTV Slovenija, Kolodvorska 2-4, SI-1000 Ljubljana. jure.cokl@gmail.com

796.52:77

77:929Gartner J.:Žagar V.

THE STORY OF AN ICONIC ALPINE PHOTOGRAPH EXPLAINED:

The photo of Viktor Žagar climbing Jalovec was taken by Janez Gartner

Viktor Žagar, a member of the Turistovski klub Skala climbing club, and his fellow climber Janez Gartner took a photograph while on the Horn route of Jalovec in 1939. By mistake, the authorship of the photograph was attributed to the legendary Slovene climber and mountain photographer, Stanko Tominšek. The photograph was believed to have been taken on the North Face of Triglav. Almost 80 years later, Zala Žagar, the granddaughter of Viktor Žagar, discovered that the information written on the reverse of this photograph was completely different. She began an attempt to verify facts that she had always considered accurate. She initiated an investigation that helped the author of the article and his colleagues confirm the assumption about the true author of the photo and the climber depicted in it. The article reveals how a mistake led to erroneous attribution of both authorship and the location where the photo was taken, at the same time presenting two members of the pre-war generation of Slovene climbers who had previously been unknown to the general public. On a side note, the article seeks to highlight how sometimes seemingly marginal factors can radically change a historical event or personality, causing significant damage from a historical standpoint.

Key words: Photography, Alpine climbing, mountains, Viktor Žagar, Janez Gartner, Turistovski klub Skala

Uvod

Leta 1918 je Zala Žagar med branjem monografije *Zgodovina slovenskega alpinizma* avtorjev Petra Mikše in Urbana Goloba zagledala fotografijo, za katero so tako ona kot njeni starši ves čas verjeli, da jo je posnel soplezalec njenega starega očeta Viktorja Žagarja, Janez Gartner.¹ Podatki, navedeni v knjigi, avtorstvo fotografije pripisujejo Stanku Tominšku, na njej pa naj bi bil Miha Potočnik. Posneta naj bi bila v Severni triglavski steni in ne v Hornovi smeri v Jalovcu, kakor so mislili. Zala se je odločila, da bo raziskala ozadje teh nasprotujočih si podatkov, pri čemer sem sodeloval tudi avtor članka. Izkazalo se je, da je prišlo do napake pri prepoznavanju vsebine in avtorjev fotografij, ki so bile zbrane v skladu Turistovskega kluba Skala. Ta je po požaru na sedežu Planinske zveze Slovenije (PZS) maja leta 1958 ostal neurejen. Po preverjanju vseh razpoložljivih informacij in virov smo sodelujoči organizirali tudi vzpon po Hornovi smeri v Jalovcu, kjer nam je uspelo posneti novo fotografijo na mestu, za katerega smo domnevali, da je tudi mesto nastanka fotografije iz *Zgodovine slovenskega alpinizma*. Na koncu smo to domnevo tudi potrdili. Na podlagi razpoložljivih virov smo predstavili dve možnosti, kako je prišlo do napake.

Razlogov, zaradi katerih lahko določene fotografije postanejo del kolektivne zavesti, je veliko. Včasih je to motiv, drugič posrečena kompozicija, tretjič tisto, kar se dogaja v ozadju fotografije, včasih celo tisto, kar se na fotografiji ni vidno. Skupni imenovalac tovrstnih fotografij je, da jih javnost zaznava kot simbol določenega časovnega obdobja, zgodovinskega dogodka ali zgodovinske osebnosti. Za lažjo predstavbo naj navedem nekaj svetovnih primerov, ki jih brez dvoma poznamo vsi – sprehod štirih članov skupine The Beatles čez znameniti Abbey Road,² kosilo delavcev na jeklenem konstrukcijskem tramu na vrhu nebotičnika³ ali razvijanje ameriške zastave na otoku Iwo Jima med II. svetovno vojno.⁴ Vse tri fotografije predstavljajo tako zgodovinsko obdobje kot tudi dogodke in osebnosti.

Vse tri fotografije so z vidika simbolike konkretnega zgodovinskega obdobja nesporno del kolektivne zavesti. Gre za pomemben segment zgodovine, ki ga nikakor ne smemo podcenjevati. Zato ne sme biti zanemarljivo niti avtorstvo teh fotografij, saj lahko z jasno določenim kontekstom fotografija zaradi tega dobi še dodatno razsežnost, ki pa je v primeru netočnih podatkov napačna ali le delna. Preverjati, ali so prav vse tovrstne fotografije urejene natančno in verodostojno, je seveda nemogoče, a vendar se včasih zgodi, da zgodba neke fotografije šele po dolгих letih dobi svoj pravi kontekst, ki pa ga po spletu samo malce drugačnih okoliščin mogoče ne bi nikoli poznali. Zgodba fotografije Viktorja Žagarja je tak primer.

Viktor Žagar

Viktor Žagar je bil strokovnjak za tekstil. Rodil se je 22. decembra 1906 v Št. Juriju⁵ očetu Andreju Žagarju in materi Franji Žagar, rojeni Pregelj. Poročil se je z Antonijo Žagar, rojeno Lipoglavšek. Najprej sta živela v Št. Juriju, nato pa sta se preselila v Škofjo Loko, kjer se jima je rodil sin Andrej. Iz Škofje Loke so se preselili v Litijo, tam je Viktor našel službo v Predilnici Litija. Leta 1955 se je družina zaradi Viktorjeve službe v Jugotekstil Impex preselila v Ljubljano, na Tugomerjevo ulico. Kot strokovnjak je veliko potoval, napisal je tudi *Strokovni priročnik*⁶ s tabelami in podatki o različnih vrstah tekstila. Od leta 1936 do leta 1941 je bil član škofjeloške podružnice Slovenskega planinskega društva, kjer je opravljal delo tajnika. Dejavni je bil tudi po II. svetovni vojni. Kot plezalec se je leta 1939 pridružil jeseniški podružnici Turistovskega kluba Skala in ostal njen član do leta 1941.⁷

Pri dokumentiranju svojih vzponov je bil izjemno natančen. Planinske dnevnike je pisal od leta 1937 do leta 1942, iz poznejšega obdobja je ostalo le nekaj neurejenih zapisov.⁸ Bil je tudi ljubiteljski fotograf – v relativno kratkem obdobju pred II. svetovno vojno in v njenem začetku je v gorah sam ali s soplezalcem Janezom Gartnerjem posnel več

¹ Janezu Gartnerju so rekli tudi Ivan.

² *Abbey Road*, Iain Macmillan, 1969.

³ *Lunch Atop A Skyscraper*, Charles C. Ebbets, Thomas Kelley in William Leftwich, 1932.

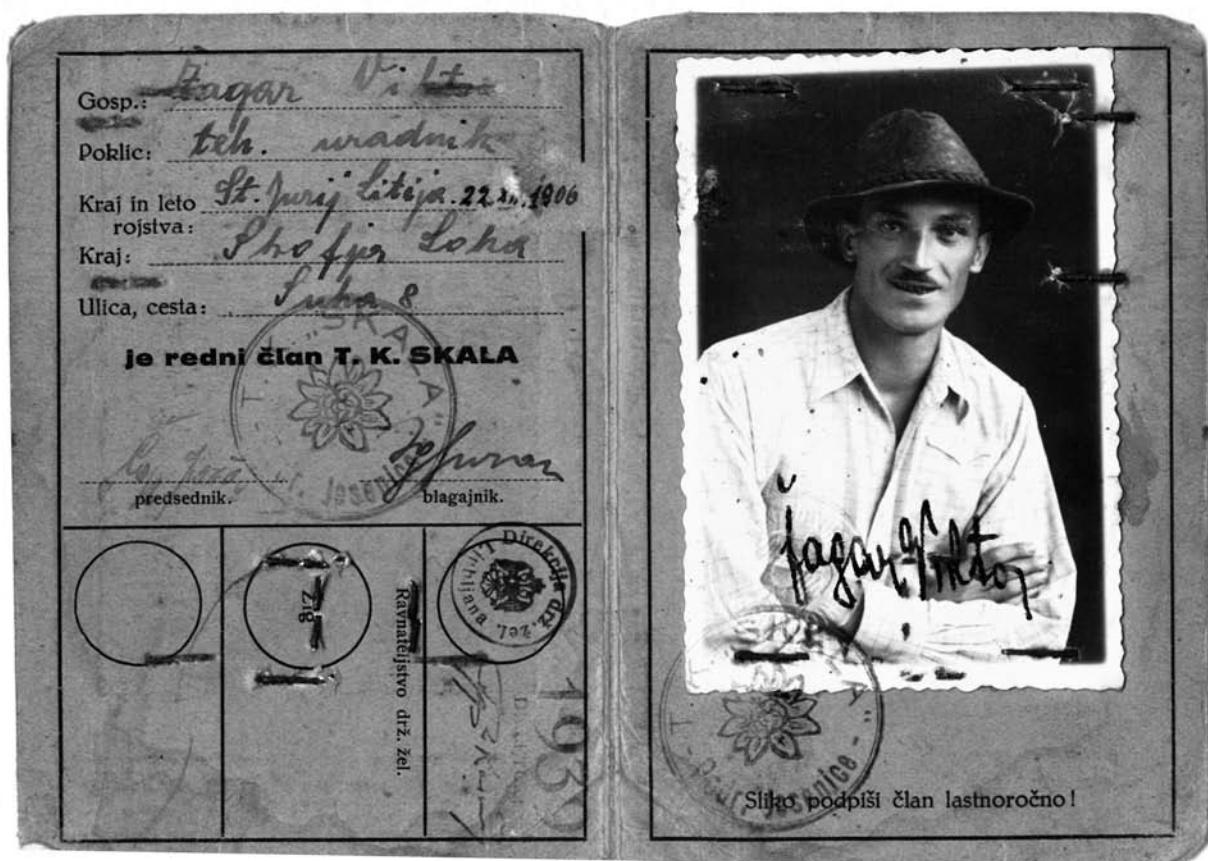
⁴ *Raising the Flag on Iwo Jima*, Joe Rosenthal/Associated Press, 1945.

⁵ Št. Jurij se danes imenuje Podšentjur pri Litiji.

⁶ Žagar, Viktor: *Strokovni priročnik*. Ljubljana: Jugotekstil Impex, 1967.

⁷ Podatki iz zbirke družine Žagar, kopije dokumentov hrani avtor članka.

⁸ Prav tam.

Viktor Žagar, članska izkaznica Turistovskega kluba Skala (Zbirka družine Žagar)

kot 700 fotografij, ki jih je natančno uredil in opremil z opisi in datumi v sedmih albumih. Albumi so urejeni filigransko – njegova pisava je namreč podobna tehnični pisavi in prav vse fotografije so urejene smiselno, tako da zaokrožujejo svojevrstna poročila o posameznih vzponih. Bil je tudi zbiratelj gorniške literature – v njegovem arhivu, ki ga hrani družina Žagar, je med drugim več kot 160 *Planinskih vestnikov* in 20 gornških knjig. Med njimi najdemo tudi prve izdaje nekaterih temeljnih del predvojne generacije alpinistov – Juliusa Kugyja, Mire Marko Debelak, Bogdana Breclja, Henrika Tume, Klementa Juga, Arnošta Brileja in drugih.⁹ Zbiral je še razglednice, zemljevide in različno strokovno in poljudno literaturo z drugih področij.

Glede na kratko obdobje pred II. svetovno vojno je bogat tudi njegov plezalni opus. V njegovih plezalnih dnevnikih najdemo opise številnih vzponov in sten, ki so v kontekstu predvojnega obdobja pomenile lep dosežek: Hudičev steber v Prisojniku,

Kaminsko varianto Severnega raza v Mali Mojstrovki, zahodno steno Bovškega Gamsovca, severno steno Škrlatice, severozahodno steno Kukove Špice, Slovensko in Nemško smer v Severni triglavski steni, celo vrsto zimskih vzponov na vrhove v Julijskih Alpah in v Karavankah, med njimi tudi na Triglav.¹⁰

Viktor Žagar je umrl leta 1975, star 68 let.¹¹ Alpinistovo gorniško zapuščino je shranil njegov sin Andrej, po Andrejevi smrti pa je prešla v last Zale Žagar, Viktorjeve vnukinje. Med zapuščino je tudi uokvirjena fotografija Viktorja Žagarja, ki je po besedah Zale Žagar od nekdaj visela v njihovi hiši.¹² Ta fotografija je raziskovalni predmet tega članka.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam.

¹² Pisna korespondenca z Zalo Žagar, zapis hrani avtor članka.

Janez Gartner

Janez Gartner se je rodil v številni družini v Dražgošah 9. februarja 1910. Obiskoval je Tehnično-strojno šolo v Ljubljani in se izšolal za diplomiranega strojnega tehnika. V Novem Sadu je obiskoval tudi letalsko šolo in postal vojni pilot. Pred II. svetovno vojno je bil zaposlen v Avtomontaži, med vojno pa v papirnici Vevče. Po koncu vojne se je zaposlil v Industrijskem biroju in z družino – z ženo Pavlo Gartner, rojeno Glavnik, in s tremi sinovi – zaživel v Ljubljani. Najprej so živeli na Titovi cesti (danes Dunajska), nato pa od leta 1956 v Šiški. Od hiše Žagarjevih so bili oddaljeni samo dve ulici. Janezova strast do fotografiranja gora je lepo vidna po motivih na njegovih fotografijah in domiselnih kadrih, ki jih je posnel. Po besedah njegovega sina Jančeta je imel dva fotografska aparata, kar je bilo v tistih časih veliko. Kot stalnemu soplezalcu Viktorja Žagarja lahko večino vzponov, ki jih je dokumentiral, pripišemo tudi njemu. Delovala sta kot uigran tandem – plezala sta skupaj, Janez je fotografiral, Viktor pa je fotografije in drugo dokumentacijo zbiral v albumih in vse ustrezno datiral. Iz arhivov družin Gartner in Žagar je vidno, da sta si alpinista redno dopisovala ter da je Janez Viktorju redno pošiljal razvite fotografije. Tudi Janez Gartner je bil član Turistovskega kluba Skala. Umrli je leta 1999.¹³

Janez Gartner, izkaznica Sportnega kluba Ilirija
(Zbirka družine Gartner)

Turistovski klub Skala med letoma 1939 in 1942

V času, ko sta bila Viktor Žagar in Janez Gartner dejavna v Turistovskem klubu Skala, je bil ta leta 1941 zaradi II. svetovne vojne tik pred razpadom. V letih pred tem je bil klub sicer v dobri kondiciji – bil je uveljavljen, v njem se je zbirala plezalna elita, njegova dejavnost je imela širok spekter dejavnosti: alpinizem, sankanje in smučanje, kulturo, fotografijo, markacijsko in graditeljsko dejavnost, reševanje in organizacijo predavanj.¹⁴ Turistovski klub Skala je bil v marsičem izjemno napreden – bil je nepolitična, demokratična in domoljubna organizacija, v katero niso sprejeli vsakogar. O tem govori tudi podatek, da je Slovensko planinsko društvo imelo leta 1931 približno 10.000 članov, Turistovski klub Skala pa le okoli 300.¹⁵ Za razumevanje natančnosti opisovanja vzponov Viktorja Žagarja in Janeza Gartnerja je pomemben podatek, da so imeli skalaši (člani TK Skala) tako imenovane turne kontrolne pole, na katere so zelo natančno vpisovali svoje vzpone in druge dosežke. Pole so bile javno dostopne, kar pomeni, da so vzbujale tekmovalni duh, hkrati pa so bile izpostavljene preverjanju tistih, ki so jih prebirali.¹⁶ Člani TK Skala so veljali za elito tudi glede moralne neoporečnosti – za vstop v klub je moral novi član predložiti garancijska podpisa dveh starejših članov in prestati pol leta trajajočo poskusno dobo. Neprimerno vedenje, nespoštovanje planinske etike in nedelavnost so bili kaznovani z izključitvijo iz kluba.¹⁷ Po vsem naštetem je težko dvomiti o natančnosti in verodostojnosti tistega, kar je zapisano v dnevnikih vzponov Viktorja Žagarja.

Turistovski klub Skala so razpustili leta 1941, ko so ob začetku II. svetovne vojne iz Rima prejeli zahtevo, naj sodelujejo s sorodnimi italijanskimi klubi ali prestopijo k italijanskemu Clubu Alpino Italiano. Namesto tega so se skalaši na pobudo tajnika Edija Keržana odločili za izstop iz kluba, zato ga je morala italijanska oblast razpustiti.¹⁸ Viktor Žagar je bil glede na podatke iz dnevniških vpisov in iz članske izkaznice član kluba vse do njegovega

¹⁴ Mikša, Peter. *Gradnik, Elizabeta: Trden kakor Skala*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2017

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹³ Zbirka družine Gartner.

razpada.¹⁹ Viktorjevo natančno dokumentiranje, fotografranje in opisovanje vzponov popolnoma ustrezajo skalaški miselnosti.

Pobuda za raziskavo

Leta 2013 sta Peter Mikša in Urban Golob izdala monografijo *Zgodovina slovenskega alpinizma*.²⁰ Na strani 38 je Zala Žagar zagledala fotografijo, na kateri je bil po njenem prepričanju njen ded Viktor Žagar. A podatki o avtorju fotografije v knjigi govorijo drugače: »Miha Potočnik v kaminih Slovenske smeri v severni triglavski steni. Foto: Stane Tominšek.«²¹ Avtor fotografije, ki jo hrani Slovenski planinski muzej, naj bi bil torej Stanko Tominšek. Zala Žagar je želela izvedeti, kdo je v resnici avtor fotografije in kdo je na njej, zato se je odločila za raziskavo, ki bi prinesla čim bolj zanesljiv odgovor na to vprašanje.

Raziskava je temeljila na preverjanju dejstev, ki so bila na voljo. Iskali smo dve vrsti dejstev: tista, ki govorijo v korist domnevi, da je fotografija nastala v Slovenski smeri²² v Severni triglavski steni in da je njen avtor Stanko Tominšek, na fotografiji je Miha Potočnik, druga domneva pa je bila, da je na fotografiji Viktor Žagar, njen avtor pa eden izmed njegovih soplezalcev. Raziskavo smo začeli jeseni leta 2018, kmalu zatem, ko je Zala Žagar pridobila prvo mnenje, ki je govorilo v korist domnevi, da je na fotografiji Viktor Žagar. Gorski reševalec in poznavalec Julijskih Alp Juš Avguštin je s fotografije razbral, da na njej ne more biti kamin v Slovenski smeri v Severni triglavski steni, ampak da gre za kamin pod tako imenovanim Kegljščem v Hornovi smeri²³ v Jalovcu.

Argumenti v korist avtorstva Stanka Tominška

Fotografija, o kateri pišem v članku, je shranjena v Slovenskem planinskem muzeju v Mojstrani. Med

pregledom arhiva, kar so nam prijazno omogočili v muzeju, smo na hrbtni strani fotografije našli zapis: »V 'slovenskih kaminih' sev. Triglavске stene – Miha Potočnik'. Foto: dr. Stane Tominšek. 5.13.1«

Fotografija, ki s pripisom na hrbtni strani napačno locira kraj in plezalno-fotografski tandem.
(Slovenski planinski muzej)

Informacija na hrbtni strani fotografije razkriva, da je bila fotografija pregledana ter da je strokovni sodelavec Slovenskega planinskega muzeja, France Malešič,²⁴ na podlagi razpoložljivih podatkov

¹⁹ Podatki iz arhiva družine Žagar, kopije dokumentov hrani avtor članka.

²⁰ Mikša, Peter. Golob, Urban: *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana: Friko, 2013.

²¹ Prav tam.

²² Slovenska smer (III/II–III, 750 m, prvi preplezal Ivan Berginc – Štrukelj).

²³ Hornova smer (IV+/II–III, 400 m, prvi preplezal Ferdinand Horn leta 1909).

²⁴ France Malešič se je rodil 9. maja 1944 v Ljubljani. Obiskoval je gimnazijo v Kamniku in se leta 1963 vpisal na Medicinsko fakulteto Univerze v Ljubljani. Maja 1971 je promoviral kot splošni zdravnik in se po zdravniškem stažu zaposlil v Mestni otroški bolnišnici v Ljubljani. Jeseni leta 1959 se je priključil telovadnemu društvu v Mekinjah in nato novoustanovljeni kamniški taborniški Četi bistriških gamsov. Leta 1965 se je vključil v Alpinistični odsek Planinskega društva Kamnik in leta 1968 v postajo Gorske reševalne službe v Kamniku. Leta 1969 je postal član Komisije za alpinizem pri Planinski zvezi Slovenije in bil do leta 1990 zadolžen za vzgojno literaturo. France Malešič je leta 1975 opravil prvi tečaj za zdravnika reševalca letalca in bil do leta 1999 v skupini zdravnikov, ki so reševali s helikopterjem. V prostem času se je ukvarjal tudi z raziskovanjem, objavljanjem raziskovalnih rezultatov v knjigah, člankih, predavanjih, zlasti s področja pediatrije, alpinizma, gor-

na njej prepoznal Miha Potočnika. Med obiskom Franceta Malešiča na njegovem domu nam je ta pojasnil, da je šlo za izjemno obsežno delo, ki so ga opravljali več let in je zahtevalo ogromno pregledovanja in primerjanja fotografij, katerih podatki so bili znani, s tistimi, o katerih je bilo znanega malo ali nič. Razlog, da so morali avtorstvo fotografij ugotavljati na tak način, je bil požar, ki je leta 1958 izbruhnil na sedežu PZS na Likozarjevi cesti v Ljubljani. Ogenj je skoraj popolnoma uničil ves njen arhiv,²⁵ v katerem je bil tudi sklad Turistovskega kluba Skala. France Malešič je v korist domnevi potrdil, da je imel Stanko Tominšek, ki je bil najpogostejši soplezalec Mihe Potočnika, tudi med težjimi vzponi s seboj vedno fotografski aparat. Prav to lahko preberemo tudi na spletni strani gorenjci.si.²⁶ V korist tej domnevi govori še ena fotografija iz zbirke Evgena Lovšina, ki jo hrani Slovenski planinski muzej in jo je ravno tako prepoznal dr. France Malešič – na njej vidimo Stanka Tominška v Severni triglavski steni, kot avtor fotografije pa je naveden Joža Čop. Napis na njeni hrbtni strani razkriva naslednje podatke: '«V Triglavski steni dr. Stanko Tominšek (foto: Joža Čop) 5.15.370 Iz zbirke Evgena Lovšina»

Motiv je podoben tistemu na fotografiji, ki je bila predmet raziskave. Dr. Malešič nam je pojasnil, da so bile fotografije iz sklada Turistovskega kluba Skala, ki ga je hranila PZS in je pogorel leta 1958, po požaru zbrane v nekaj škatlah, vendar so bile med seboj popolnoma premešane. Bilo jih je toliko, da je bilo nemogoče z gotovostjo potrditi avtorstvo vseh fotografij in oseb na njih. Pričujoči fotografiji sta bili v isti škatli, zato je bilo smiselno sklepati, da sta del iste zbirke oziroma, da spadata v isti album. Drugih podatkov, ki bi govorili v korist avtorstva Stanka Tominška, nismo našli.

Stanko Tominšek (Slovenski planinski muzej)

Če po vrsti pregledamo navedene argumente, je očitno, da je le malo takih, s katerimi bi lahko z gotovostjo potrdili avtorstvo Stanka Tominška. Fotografija, ki je nastala v Severni triglavski steni in naj bi jo posnel Joža Čop, precej očitno kaže popolnoma drugo mesto, kot fotografija, katere avtorstvo smo ugotavljali. Že ob površnem pregledu se vidi, da je melišče na fotografiji Joža Čopa na levi strani, medtem ko je na drugi fotografiji, na kateri naj bi bil prav tako Miha Potočnik, videti obris stene na desni strani. Če bi bila fotografija – glede na podatke iz knjige *Trden kakor Skala* – posneta v »kaminih v Slovenski smeri«, kar je tudi glede na vpis na hrbtni strani fotografije, ki jo hranijo v Planinskem muzeju, prepisano netočno, bi moralo biti melišče (ali morda stena) ravno tako na levi, ne na desni strani fotografije. Dejstvo, da se je Stanko Tominšek veliko ukvarjal z alpinističnimi fotografijami, ne more biti zadosten argument v korist njegovega avtorstva. Da se je fotografija znašla v skladu TK Skala, pa je logično, saj so bili njeni člani tako Tominšek in Potočnik kot tudi Gartner in Žagar.

Ob zaključku tega poglavja dodajam še ugotovitev, da te fotografije ni v knjigi Mihe Potočnika

niške in kulturne zgodovine, etnologije, z urejanjem del in mentorstvom posameznim raziskovalcem in avtorjem (vir: priloga k obrazložitvi za podelitev zlatega priznanja Občine Kamnik dr. Francetu Malešiču).

²⁵ Škodič, Dušan: *Kako smo pogoreli: 60-letnica požara prostora PZS. Uradna spletna stran PZS, pridobljeno 22. 10. 2019. Povezava: <https://www.pzs.si/novice.php?pid=12529>.*

²⁶ *Spletna stran gorenjci.si, pridobljeno 22. 10. 2019. Povezava: <http://www.gorenjci.si/osebe/tomin%C5%A1ek-stanko/1467/>.*

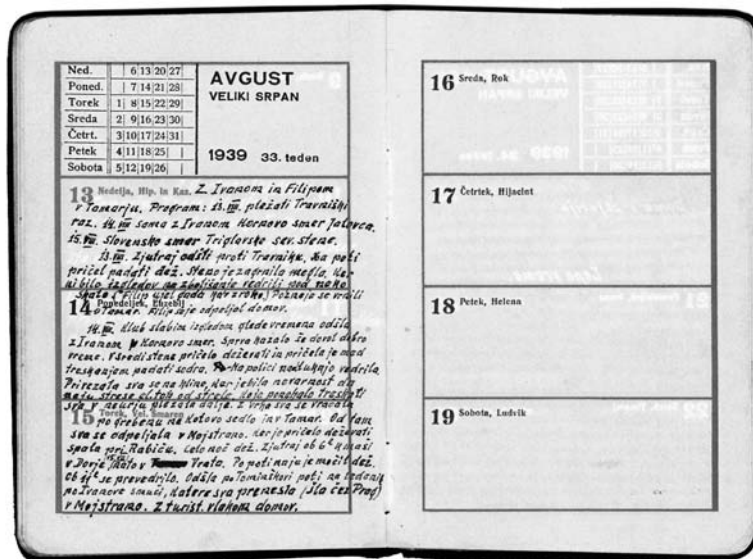
Posušeni rožmarin,²⁷ čeprav je na njeni naslovnici fotografija Stanka Tomiška. Taka fotografija bi, če bi bilo avtorstvo dokazano, skoraj zagotovo našla prostor v tej knjigi. Med raziskavo nismo mogli na noben način priti v stik s sinom Miha Potočnika, Mihom Potočnikom mlajšim, ki bi lahko navedeno potrdil ali zanikal.

Argumenti v korist avtorstva Janeza Gartnerja

Viktor Žagar je skoraj izključno plezal z Janezom Gartnerjem, ki ga je spoznal leta 1936 na svoji prvi gorski turi. Njegova prva gorska tura – takrat so tako imenovali vzpone – je bil vzpon na Škrlatico po markirani poti. Vrha zaradi slabega vremena ni dosegel. Ravno tako ga ni dosegel Janez, ki ga Viktor omenja kot osebo, s katero sta pozneje postala dobra prijatelja ter plezalna naveza. Tudi on je imel tisti dan svojo prvo plezalno turo. Srečala sta se na poti proti Krnici vsak s svojo družbo.²⁸ Janez Gartner je bil ljubiteljski fotograf, ki se je tako kot Stanko Tomišek ukvarjal z gorniško fotografijo. Svoj fotografski aparat, kar je bilo takrat velika redkost, je imel ves čas pri sebi. Njegove fotografije žal niso bile tako vestno urejene, kakor jih je imel urejene njegov so-plezalec in prijatelj Viktor Žagar, vendar pa jih je skrbno žigosal in razvite pošiljal Žagarju. Ta jih je potem vstavil v albume in sproti datiral.²⁹

V planinskem dnevniku Viktorja Žagarja najdemo zapis, ki je datiran s 14. avgustom leta 1939: »14. VIII. Klub slabim izgledom glede vremena odšla z Janezom v Hornovo smer. Sprva kazalo še dovolj dobro vreme. V sredi stene pričelo deževati in pričela je med treskanjem padati sodra. Na polici nad luknjo vedrila. Privezala sva se na kline, ker je bila nevarnost, da naju strese el. tok od strele. Ko je ponehalo treskati sva v neurju plezala dalje. Z vrha sva

se vračala po grebenu na Kotovo sedlo in v Tamar. Od tam sva se odpeljala v Mojstrano. Ker je pričelo deževati spala pri Rabiču. Celo noč dež. Zjutraj ob 6h k maši v Dovje (15. VIII), nato v Vrata. Po poti naju je močil dež. Ob 11h se prevedrilo. Odšla po Tomiškovi poti na ledenik po Ivanove smuči, katere sva prenesla (šla čez Prag) v Mojstrano. Z turist. vlakom domov.«³⁰

Zapis v planinskem dnevniku Viktorja Žagarja (Zbirka družine Žagar)

Sam zapis brez fotografije oziroma fotografij seveda ne pove dovolj za zaključek, da je bila fotografija narejena pod tako imenovanim Kegljščem v Hornovi smeri, čeprav so oblika skal in položaj gora v ozadju na fotografiji taki, kakršni so na tem mestu še danes. Vendar se datum popolnoma uje ma s fotografijami v albumu Viktorja Žagarja, ki so datirane s prav tem dnevom, torej s 14. avgustom 1939.

Zgovoren je tudi pripis k fotografijam: »V severozahodni steni Jalovca (neurje z dežjem in točo) 14. VIII.39.«³¹

Na naslednji strani albuma najdemo fotografijo, katere poreklo raziskujemo, in enak pripis, kot je na prejšnji strani. Prav ta fotografija pa se pojavi še v enem albumu, ki je bil last Viktorja Žagarja, in tudi na tem mestu je datirana s 14. avgustom 1939. Na

²⁷ Potočnik, Miha: *Posušeni rožmarin: spomini*. Ljubljana, Planinska zveza Slovenije, 1996.

²⁸ Podatki iz zbirke družine Žagar, kopije dokumentov hrani avtor članka.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Podatki iz arhiva družine Žagar, kopije dokumentov hrani avtor članka. Prepis je dobeseden.

³¹ Prav tam.

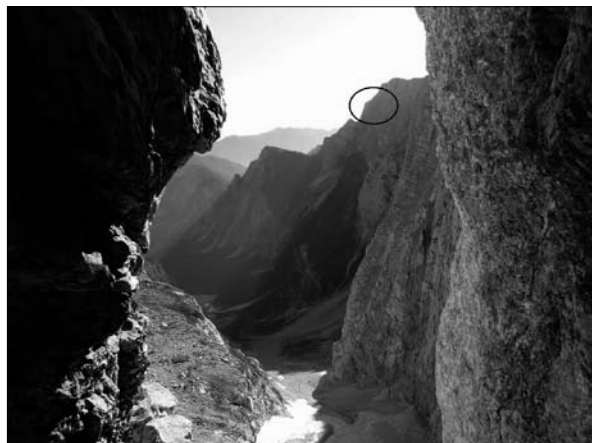

Iz fotografskega albuma Viktorja Žagarja (Zbrika družine Žagar)

tej strani je pripis, ki namiguje na možnost, kako se je lahko zgodilo, da je bila ta fotografija pripisana Stanku Tominšku in Mihi Potočniku, vendar več o tem pozneje.

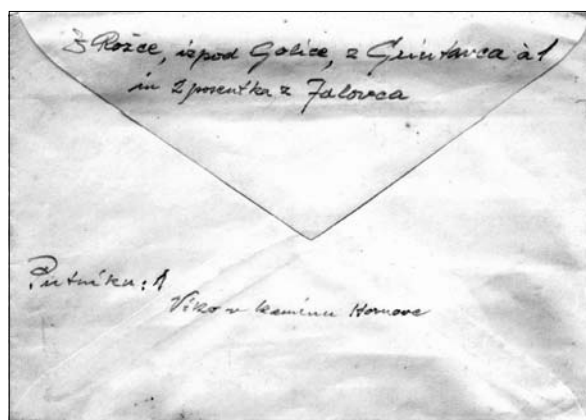
Fotografija iz albuma Viktorja Žagarja s pripisom »v steni 14. VIII.39« (Zbirka družine Žagar)

Sodoben posnetek z označenim mestom, ki je viden na fotografiji, ki smo jo raziskali. (foto: Juš Avguštin)

Vrnimo se k fotografiji iz albuma Viktorja Žagarja. Če primerjamo ozadje fotografije, je kljub slabemu vremenu, o katerem govori Viktor Žagar v planinskem dnevniku, lepo viden del vrhov in stene na desni strani, kar pritrjuje domnevi, da gre za Hornovo smer, in ne za Severno triglavsko steno. Še toliko bolj, če primerjamo fotografijo Juša Avguština s fotografijo iz arhiva družine Žagar.

Zala Žagar je obiskala tudi Jančeta Gartnerja, sina pokojnega Janeza Gartnerja, soplezalca Viktorja Žagarja. Ta je očetovo zbirko gorskih fotografij po njenem pregledu in pregledu strokovne sodelavke Slovenskega planinskega muzeja in kustosinje za planinstvo Saše Mesec skoraj v celoti podaril muzeju. Med pregledom je Zala Žagar našla prazno ovojnico, na kateri je s svinčnikom napisano »Viko v kaminu Hornove«. Fotografij v njej ni bilo, ni pa težko uganiti, za katere fotografije gre, kar nam je potrdil tudi Janče Gartner. Potrdil je tudi domnevo, da je avtor omenjenih fotografij v dnevniku Viktorja Žagarja, o katerih pišem, njegov oče Janez Gartner.

Kuverta, v kateri je bila prvotno hranjena identificirana fotografija (Zbirka družine Gartner)

Da bi prišli do neizpodbitnega zaključka, da res gre za Hornovo smer in da je dejansko bila posneta v kaminu pod tako imenovanim Kegljščem, smo »kabinetno« metodo raziskovanja dopolnili še z raziskavo na terenu – odpravili smo se na Jalovec z načrtom, da posnamemo čim bolj podobno fotografijo, kot je tista, za katero smo domnevali, da je na njej Viktor Žagar.

Rekonstrukcija fotografije v Hornovi smeri

Naš namen je bil preplezati Hornovo smer in v njej poiskati mesto, za katero smo domnevali, da je mesto nastanka fotografije Viktorja Žagarja ter tam posneti podobno fotografijo. Potem ko smo preverili vse razpoložljive vire, ki bi lahko razkrili pravo ozadje legendarne fotografije, smo 11. avgusta 2019 organizirali tudi vzpon po Hornovi smeri v Jalovcu. Udeleženci smo bili trije – poleg avtorja članka še alpinistična inštruktorica Marta Krejan Čokl, ki je poskrbela za varnost pri vzponu, zagotovila ustrezno opremo ter vodila vzpon, in gorski reševalec in poznavalec Julijskih Alp, Juš Avguštin, ki je avtor nekaterih fotografij v tem članku in je ves čas raziskave sodeloval tudi kot strokovni sodelavec. Vzpon je potekal usklajeno in brez posebnosti, žal pa nam vreme ni dopustilo, da bi preplezali celotno smer. Po fotografitanju v kaminu pod Kegljiščem, se je vodja vzpona Marta Krejan Čokl zaradi nenadnega poslabšanja vremena odločila, da se zaradi varnosti spusti nazaj pod Jalovčevo steno in vrnemo v dolino.

Pogled iz kamina, kjer smo nameravali posneti fotografijo, je takoj razkril podobnost okolice s tisto na fotografiji, ki naj bi jo posnel Janez Gartner. Preden smo se lotili fotografitanja, smo porabili veliko časa za vse varnostne ukrepe, dolgo je trajalo tudi to, da smo našli podobni kot, pod katerim je verjetno nastala izvirna fotografija, ter položaj, iz katerega je bila posneta. Na fotografiji je vidno, da plezalec zabija klin. Tega nismo našli, kar je razumljivo, saj ne moremo vedeti, ali ga je plezalec, ki je plezal kot drugi, izbil, preden je nadaljeval plezanje. Od fotografitanja Viktorja Žagarja na predvidoma istem mestu je minilo samo tri dni manj kot 80 let, kar pomeni, da je svoje naredila tudi narava – podori, led in voda spreminjajo podobo naših gora, a vendar ne toliko, da nam na koncu ne bi uspelo tako rekoč v celoti posneti zelo podobne fotografije, kar je predstavljalo tudi sklepni del raziskave. Ko smo v kaminu primerjali položaj, v katerem je stal Juš, s tistim, ki je na izvirni fotografiji, dvoma pravzaprav ni bilo več. Našli smo rojstni kraj legendarne fotografije, ki simbolično predstavlja celotno generacijo slovenskih alpinistk in alpinistov generacije pred II. svetovno vojno. Tako smo dobili še zadnjo potrditev domneve, da je fotografijo 14. avgusta 1939 v resnici posnel Janez Gartner, na njej pa je Viktor Žagar.

Leta 2019 v steni na sledi nastanka posnetka iz 1939.
(foto: Jure K. Čokl)

Po osemdesetih letih poskus ponovitve fotografitanja
(foto: Marta Krejan Čokl)

Kako je lahko prišlo do pomote?

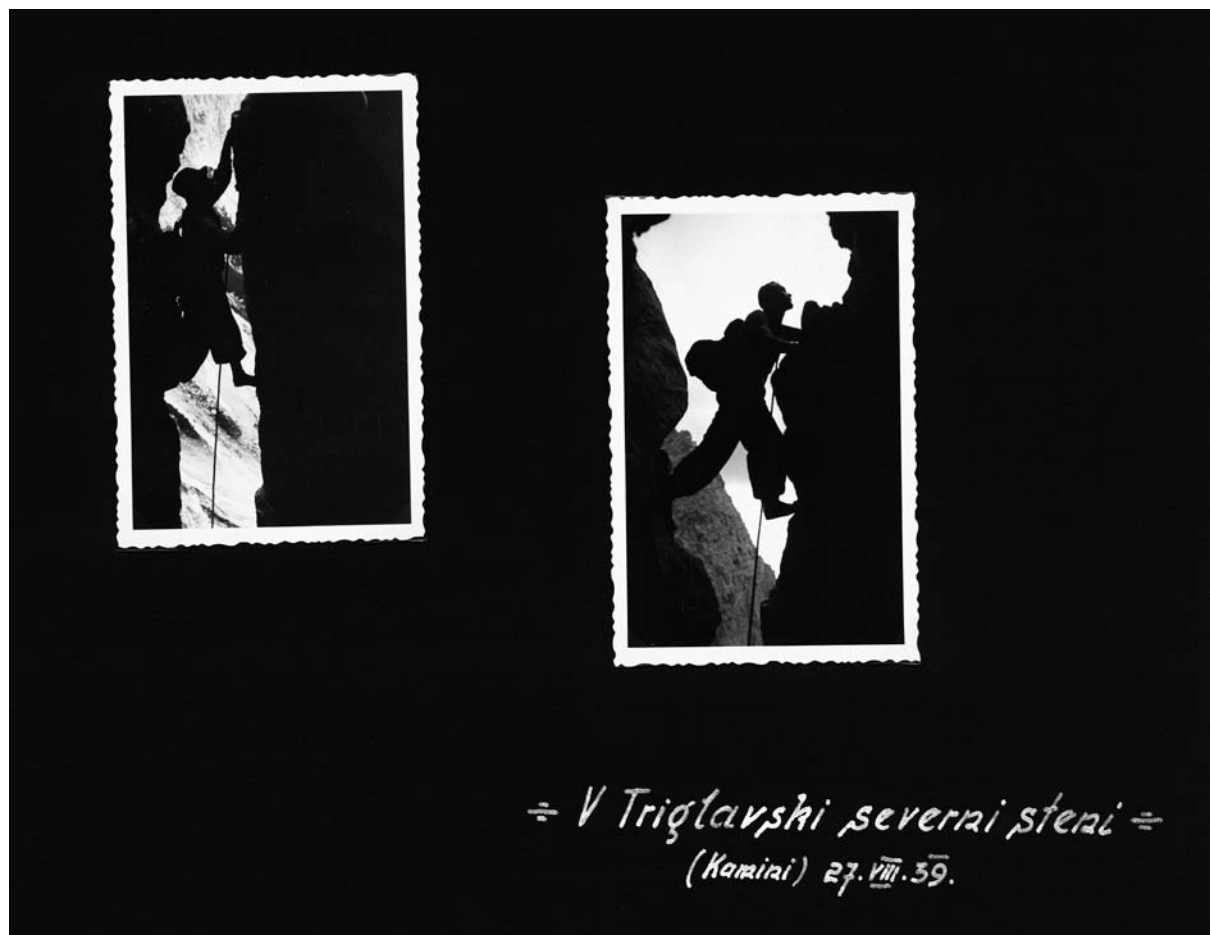
Na podlagi zbranih podatkov obstajata dve domnevi, kako je lahko prišlo do pomote, zaradi katere je 80 let veljalo, da je avtor fotografije Janeza Gartnerja Stanko Tominšek. Katera je pravilna, niti ni pomembno in ne spremeni rezultata te raziskave, kaže pa na to, kako malo je treba, da se zgodovinski podatki po golem naključju spremenijo do te mere, da na koncu govorijo popolnoma drugačno zgodbo od tiste, ki se je v resnici zgodila.

Prva domneva izhaja iz dejstva, da sta leta 1939 Viktor Žagar in Janez Gartner plezala v Severni triglavski steni³² in tam posnela fotografije, izmed katerih sta dve na prvi pogled zelo podobni Gartnerjevi fotografiji Žagarja iz Hornove smeri. Na prvi fotografiji pleza Viktor Žagar, oblečen skoraj identično kot na fotografiji iz Hornove smeri, na drugi pa Janez Gartner.

Najzgovornejši je pripis k fotografijama v albumu Viktorja Žagarja: »V triglavski severni steni (kamini) 27. VIII.39«

Fotografija, na kateri je Janez Gartner, je tako podobna fotografiji Miha Potočnika, ki jo je prav tako v Severni triglavski steni posnel Joža Čop, da je bila ob pomanjkanju podatkov napaka skoraj neizogibna. Če temu dodamo še Žagarjev pripis k fotografiji, ki je po vsej verjetnosti identičen tistemu iz sklada TK Skala, ki je zgorel v požaru, je popolnoma jasno, zakaj je bilo avtorstvo pripisano Stanku Tominšku, slika pa postavljena v kamine v Severni triglavski steni oziroma celo v Slovensko smer v tej steni.

Plezalca na Gartnerjevi fotografiji se ne da prepoznati, pripis pa je skop, piše le »v steni«, kar je najpogostejše in splošno sprejeto poimenovanje Severne triglavske stene. Pregledovalec nikakor

³² Podatki iz arhiva družine Žagar, kopije dokumentov hrani avtor članka.

Zelo podobna situacija iz Severne triglavske stene, 1939. (Zbirka družine Žagar)

ni mogel sklepati, da ne gre za Severno triglavsko steno, ampak za steno Jalovca, sploh glede na to, da je bila fotografija v isti škatli kot veliko fotografij Stanka Tominška, prav tako narejenih v Severni triglavski steni. Druga domneva je, da Viktorja Žagarja in Janeza Gartnerja tisti, ki so pregledovali gradivo, zelo verjetno niso poznali, medtem ko sta Tominšek in Potočnik zaradi svojega velikega prispevka k slovenskemu alpinizmu zelo znani osebnosti in jima je bilo delo lažje (in bolj logično) pripisati. Morda drži oboje.

Zanimivo bi bilo ugotoviti, kako se je ta fotografija znašla v skladu TK Skala in kako to, da ni bilo na hrbtni strani pripisa o avtorstvu. Najverjetneje jo je tja prinesel ali poslal Janez Gartner kot avtor. Fotografija ali fotografije so bile najverjetneje v ovojnici, ki se je med požarom ali že prej izgubila. Najbrž je bil na njej ali na papirju poleg fotografij zapis, ki bi dilemo lahko rešil, še preden je do nje sploh prišlo.

Zaključek

Ne Janez Gartner ne Viktor Žagar nista nikoli izvedela, kaj se je dogajalo s fotografijo, na kateri sta ovekovečila in v kolektivni spomin zarisala ikonično podobo predvojne generacije alpinistov. Fotografija je tako živela dvojno življenje – njena povečana kopija je visela v hiši Viktorja Žagarja, njen izvirnik pa med fotografijami Janeza Gartnerja. V tem kontekstu je bila in bo še naprej predvsem spomin na dva očeta in stara očeta ter na čas, v katerem sta živela. V nekem drugem kontekstu pa je po spletu okoliščin ista fotografija zaznamovala celo generacijo, našla pot celo na naslovnico knjige *Trden kakor Skala* in spodbudila številne fotografe, da so posnemali ta motiv. Zdaj, 80 let pozneje, ne bo nič drugače, le da sta se oba konteksta zlila v enega samega in da je fotografija dobila tudi zgodbo, ki sicer zaradi spleta drugih okoliščin najbrž ne bi bila nikoli povedana.

Viktor Žagar (Zbirka družine Žagar)

Viri in literatura

Arhivski viri:

Zbirka družine Gartner
Zbirka družine Žagar
Zbirka Slovenskega planinskega muzeja,
Mojstrana

Ustni viri:

Avguštin, Juš (2019)
Gartner, Janče (2019)
Malešič, France (2019)
Žagar, Zala (2019)

Literatura:

Mikša, Peter. Golob, Urban: *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana: Friko, 2013.
Mikša, Peter. Gradnik, Elizabeta: *Trden kakor Skala*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2017
Potočnik, Miha: *Posušeni rožmarin: spomini*. Ljubljana, Planinska zveza Slovenije, 1996.
Žagar, Viktor: *Strokovni priročnik*. Ljubljana: Jugotekstil Impex, 1967.

Spletne strani:

Wikipedia, geslo 'Abbey Road', pridobljeno 23. 10. 2019, povezava: https://en.wikipedia.org/wiki/Abbey_Road.
Wikipedia, geslo 'Lunch atop a Skyscraper', pridobljeno 23. 10. 2019, povezava: https://en.wikipedia.org/wiki/Lunch_atop_a_Skyscraper.
Wikipedia, geslo 'Raising the Flag on Iwo Jima', pridobljeno 23. 10. 2019, povezava: https://en.wikipedia.org/wiki/Raising_the_Flag_on_Iwo_Jima.
Plezanje.net, geslo 'Hornova smer', pridobljeno 20. 10. 2019, povezava: <http://www.plezanje.net/climbing/db/showRoute.asp?route=11039>.
Plezanje.net, geslo 'Slovenska smer', pridobljeno 20. 10. 2019, povezava: <http://www.plezanje.net/climbing/db/showRoute.asp?route=6137>.
Gore-ljudje.net, Priloga k obrazložitvi za podelitev zlatega priznanja Občine Kamnik dr. Francetu Malešiču, pridobljeno 19. 10. 2019,

povezava: <https://www.gore-ljudje.net/novosti/74597/>.

Škodič, Dušan: *Kako smo pogoreli: 60-letnica požara prostorov PZS*. Uradna spletna stran PZS, pridobljeno 22. 10. 2019. Povezava: <https://www.pzs.si/novice.php?pid=12529>.
Gorenjci.si, geslo 'Stanko Tominšek', pridobljeno 22. 10. 2019, povezava: <http://www.gorenjci.si/osebe/tomin%C5%A1lek-stanko/1467/>.

Zusammenfassung

DIE RICHTIGGESTELLTE GESCHICHTE EINER IKONISCHEN ALPINISTISCHEN FOTOGRAFIE

In der Wand des Jalovec wurde Viktor Žagar von Janez Gartner fotografiert

Im Jahr 2018 erblickte Zala Žagar beim Lesen der Monografie *Zgodovina slovenskega alpinizma* [Geschichte des slowenischen Alpinismus] von Peter Mikša und Urban Golob eine Fotografie, von der sie und ihre Eltern immer geglaubt hatten, dass sie von Janez Gartner, dem Mitkletterer ihres Großvaters Viktor Žagar, gemacht worden war. Die im Buch angeführten Daten schreiben die Autorenschaft der Fotografie nämlich Stanko Tominšek zu, und abgebildet ist angeblich Miha Potočnik. Das Foto soll in der Nordwand des Triglav aufgenommen worden sein und nicht in Richtung Hornweg am Jalovec, wie die Angehörigen Žagars dachten. Da Zala Žagar im Familienarchiv genügend Daten hatte, die auf die Autorenschaft von Janez Gartner, dem Mitkletterer ihres Großvaters, wiesen, entschloss sie sich, den Hintergrund dieser sich widersprechenden Angaben zu erforschen, wobei auch der Autor des vorliegenden Beitrags mitwirkte. Die Untersuchung basierte auf einem Vergleich der Argumente, die die These von der Autorenschaft Janez Gartners stützen, mit jenen Argumenten, die zugunsten der Annahme sprechen, dass Stanko Tominšek der Autor der Fotografie ist. Für die Annahme der Autorenschaft des letztgenannten sprach lediglich das Argument, dass der berühmte slowenische Alpinist Stanko Tominšek ebenfalls eine große Zahl ähnlicher Fotografien gemacht hat und dass man aus Fotografien, die vor einem Feuer im Jahr 1958 gerettet wurden, den Schluss ziehen

konnte, dass auf der Fotografie sein Mitkletterer Miha Potočnik abgebildet ist. Auf der anderen Seite gab es viele Argumente, die die Annahme der Autorenschaft Janez Gartners stützten – der genau aufgezeichnete Aufstieg im Klettertagebuch, das gleiche Datum mit dem Namen der durchkletterten Richtung in zwei Alben von Viktor Žagar, das Kuvert, in dem Janez Gartner die Fotografie an Viktor Žagar schickte, sowie der Unterschied in der Lage der Berge im Hintergrund der Fotografien aus der Nordwand des Triglav im Vergleich mit jenen, die in den Wänden des Jalovec aufgenommen wurden. Nach Überprüfung aller verfügbaren Daten und Quellen organisierten die an der Untersuchung Beteiligten auch einen Aufstieg entlang des Hornwegs am Jalovec, wo es gelang, eine neue Fotografie an der Stelle zu machen, von der die Beteiligten annahmen, dass sie auch die Stelle der Entstehung der Fotografie aus der Publikation Geschichte des slowenischen Alpinismus ist. Schlussendlich wurde diese Annahme auch bestätigt.

Auf Grundlage der verfügbaren Quellen werden auch zwei mögliche Annahmen vorgestellt, wie es zum Fehler kam. Die erste geht von der Tatsache aus, dass Viktor Žagar und Janez Gartner in der Nordwand des Triglav kletterten und Fotos machten, von denen zwei auf den ersten Blick sehr ähnlich sind wie Gartners Foto von Žagar am Hornweg. Auf dem ersten Foto klettert Viktor Žagar, fast identisch gekleidet wie auf dem Foto am Hornweg, auf dem zweiten Foto klettert Janez Gartner. Die Fotografie, auf der Janez Gartner zu sehen ist, ist der Fotografie von Miha Potočnik, die von Joža Čop ebenfalls in der Nordwand des Triglav aufgenommen wurde, so ähnlich, dass aufgrund der mangelnden Daten der Fehler fast unvermeidlich war. Die zweite Annahme lautet, dass jene, die das Material durchsahen, Viktor Žagar und Janez Gartner sehr wahrscheinlich nicht kannten, während Tominšek und Potočnik wegen ihres großen Beitrags zum slowenischen Alpinismus sehr bekannte Persönlichkeiten sind und ihnen das Werk leichter (und logischer) zuzuschreiben war.

Der Beitrag stellt die Zusammenfassung einer Untersuchung dar, die vom Sommer 2018 bis zum Sommer 2019 dauerte; der Aufstieg entlang des Hornwegs, der gleichzeitig den Schlussstein der Untersuchung darstellte, wurde nur drei Tage vor

dem 80. Jubiläum jenes Aufstiegs durchgeführt, während dem die bekannte Fotografie entstanden war.

Schlagwörter: *Fotografie, Alpinismus, Berge, Viktor Žagar, Janez Gartner, Turistovski klub Skala [Touristenklub Felsen]*

Franč Križnar

Heinrich Weidt med evropsko afirmacijo in Celjem (1887-1890)

Namesto uvoda

Glasbeno društvo *Cillier Musikverein / Celjsko glasbeno društvo* je bilo prvič ustanovljeno 1801, drugič 1836 in tretjič-zadnjič 1878.¹ Na hitro so ustanovili tudi (nemško) šolo glasbenega društva (*Musikvereinschule*). Ta je v Celju začela s poukom 1. oktobra 1879.² Na njihovem občnem zboru konec januarja 1887 je predsednik Franz Zangger predstavil spremembe, po katerih bi bila društvo in šola organizirana enako kot na Ptujju. Sprejeli so sklep, da se v društvu nastavi umetniški vodja, ki bo vodil glasbeno šolo in pomagal kapelniku pri pripravi koncertov. Do septembra so uspeli v društvu dobiti učitelja za pouk petja, godal, trobil in teorije. S Heinrichom Weidtom (1824-1901)³ so podpisali pogodbo, s katero je bil nastavljen za umetniškega vodjo in direktorja glasbene šole. V njej naj bi poučeval 4 ure dnevno. Z njim pa se je obenem v Celju sploh pričel pouk klavirja.⁴ Weidt naj bi poučeval poleg violine še vsa preostala tri godala: violo, violončelo

in (kotra)bas.⁵ Zaradi problemov, ki so nastopili v kapeli že naslednje leto (1888), je bil avgusta istega leta sklenjen z Weidtom novi dogovor, po katerem je prevzel vodstvo kapele. Te dolžnosti pa ni najbolj vestno izpopolnjeval. Poleg tega si je brez vednosti društva umislil zasebni pouk petja, kar je društvo ugotovilo šele l. 1889, ko se je odločilo odpreti svoj pevski oddelek. Zato so se odločili, da bodo Weidta obdržali le kot učitelja klavirja s 30 florini mesečne plače. Po tem društvenem sklepu se je Weidt odločil zapustiti društvo v Celju. V naslednjem šolskem letu 1889/90 je Weidta na mestu umetniškega vodje zamenjal Adolf Diessl.⁶ Kljub temu pa še dandanes velja, da je bil prav Weidt v Celju tisti, ki se je najbolj profesionalno spopadel tako z organizacijo kot vodenjem šole,⁷ zraven tega pa je navkljub še ne polnim trem letom dela in življenja v Celju, zlasti še na področju (glasbene) umetnosti v ustvarjalnem in poustvarjalnem pogledu, zapustil neizbrisen pečat. Kajti slovenska glasbena šola je v Celju pričela z delovanjem tamkajšnje *Glasbene matice* »še« 1908. leta.⁸

¹ Drofenik, 331.

² Vzdržema je delovala 40 let (1879-1918), sprva kot društvena, po desetih letih (1888→) pa kot koncesionirana, t. j. uradno priznana šola. Z imenovanjem nadzornika šole iz vplivnejših vrst nemškega meščanstva, s formiranjem posebnega denarnega sklada, predvsem pa z uvedbo redni glasbeni šoli ustreznega predmetnika, so društveniki prvotni, za kadrovske potrebe društvene godbe določeni namen šole, razširili v splošno (javno) glasbeno vzgojno izobraževalno poslanstvo (prav tam, 346).

³ Ta je bil kapelnik in skladatelj (Zupančič, 23).

⁴ Zangger.

⁵ Zupančič, prav tam, 53.

⁶ Drofenik, prav tam, 333.

⁷ Njena trdnejša organizacija se kaže v statutu, učnem načrtu, stalnem umetniškem in pedagoškem vodstvu (prav tam, 346).

⁸ Zaradi »[...] Iz dneva v dan bolj napetih nacionalnih razmer (je prav pestro kulturno dogajanje) so spodbujale ljudi k aktivnemu, družabnemu in društvenemu udejstvovanju v mestu, ki je bilo strogo ločeno na nemški in slovenski del. Prvo slovensko društvo v Celju je bila Čitalnica, ki so jo Celjani ustanovili leta 1862. Pod njenim okriljem je deloval tudi čitalniški pevski zbor. Tri desetletja kasneje, leta 1895,

Celje, pogled s Starega Gradu na prelomu v 20. stoletje. (Pokrajinski muzej Celje)

Življenjska pot nemškega kapelnika v Evropi v 19. stol.

Nemški skladatelj in dirigent Heinrich Weidt (1824–1901) je kot gledališki igralec, pevec, kapelnik, zborovodja, skladatelj in pedagog v svojem 77-letnem življenju in delu zamenjal kar 24 delovnih mest in s tem krajev svojega bivanja in delovanja: rojen je bil v nemškem Coburgu, umrl v avstrijskem Gradcu; vmes pa še: Mannheim, Wertheimn, Ham-

burg, Stuttgart, Frankfurt, Saarbrücken, Berlin, Heidelberg, Düsseldorf, Kassel, Olmütz (vse v Nemčiji), Amsterdam in Rotterdam (Nizozemska), Zürich, Basel in Bern (Švica), Budimpešta (Madžarska), Olmütz in Troppau (Češka), Temišvar (Romunija), Celje (Slovenija), Kubin (Slovaška), Weisskirchen in Gradec (Avstrija) ter Vršac (Srbija). Večina teh mest seveda izhaja iz nekdanje Avstroogrške monarhije. Umetnikovo življenje in delo je bilo precej razburkano, bogato in tudi plodovito, ugotavlja Franz Metz, ki nam je Weidta pred leti na novo odkril. Biografsko (znanstveno) monografijo je napisal v Romuniji rojeni nemški organist, muzikolog in dirigent Franz Metz (Darova, 1955), tudi stari znanec slovenskih znanstvenih muzikoloških simpozijev.

Heinrich Weidt je bil polni dve leti dirigent in učitelj v Celju. V Glasbeni šoli pri (nemškem) Glasbenem društvu (*Cillier Musikverein*) je bil sprejet sklep (konec januarja 1887), da se nastavi umetniški vodjo, ki bo vodil glasbeno šolo in pomagal kapelniku pri pripravi koncertov. Tako jim je potem v dobrega pol leta (do 5. oktobra 1887) uspelo pridobiti v društvu učitelja »za pouk petja, godal, trobil in teorije.«

je bilo ustanovljeno Celjsko pevsko društvo, ki je skupaj s Čitalnico dobilo svoje prostore v leta 1897 zgrajenem Narodnem domu. Slednji je kmalu postal središče slovenskega kulturnega in družabnega življenja v mestu. Ravno zaradi napetih mednarodnih razmer se je med slovenskimi izobraženci porodila ideja o ustanovitvi slovenske glasbene šole. V Celju je na prelomu stoletja že delovala nemška glasbena šola, ki pa slovenski glasbeni srenji ni ustrezala. 21. nov. 1908 je Glasbena matica v Ljubljani celjskemu mestnemu uradu poslala vlogo za ustanovitev svoje podružnice v Celju. Ustanovitev slovenske glasbene šole v Celju so finančno podprli Okrajni odbor, Godbeni odsek, Celjska Zadružna zveza in južnoštajerska hranilnica. Ideja se je udejanjila 21. dec. istega leta (1908), ko je v Celju začela delovati podružnica ljubljanske Glasbene matice. Slovenska glasbena šola je svoje prostore dobila v Narodnem domu in že leto dni po ustanovitvi priredila prvi koncert šolskega orkestra [...].« (v: Hren Medved, 11).

Z Weidtom so podpisali pogodbo, s katero je bil nastavljen za umetniškega vodjo in direktorja glasbene šole. Na njej naj bi poučeval štiri ure na dan. Pouk klavirja in violine se je v Celju pričel prav z Weidtovim prihodom. Zaradi problemov, ki so v kapeli (= manjši orkester, ki je štel 18 do 20 glasbenikov) nastopili poleti 1888, je bil avgusta istega leta sklenjen z Weidtom še nov dogovor, po katerem je kar on sam prevzel vodstvo kapele. Te dolžnosti pa ni prav vestno izpolnjeval. Poleg tega si je brez vednosti društva umislil privatni pouk petja, kar je društvo ugotovilo šele 1889. leta, ko se je odločilo odpreti pevski oddelek. Zaradi tega so se Celjani odločili, da bodo Weidta obdržali le kot učitelja klavirja s 30 fl⁹ mesečno. Po tem društvenem sklepu se je Weidt odločil zapustiti društvo. Star 65 let je novo glasbeno epizodo začel v slovaškem Kubinu... Poleg njega so v tem letu odpustili tudi učitelja violine Lenharda in tako je že v tem letu oziroma v šolskem letu 1889/90 Weidta na mestu umetniškega vodje šole in kapelnika zamenjal Adolf Diessl.

Nemška glasbena šola je v Celju v samo dveh letih Weidtovega delovanja veliko pridobila in se posodobila. V okviru njene trdnjše organizacije so pridobili nov statut, učni načrt, stalno pedagoško in umetniško vodstvo itd. Vsemu temu se je obetala koncesija, pravica do javnosti, ki so jo šoli njeni upravljalci izposlovali v letu 1888, torej v Weidtovem času dela in življenja v Celju. Tudi v Celju, tako kot povsod drugod, je učil, dirigiral in komponiral. Med temi npr. najdemo v ljubljanskem *Dramatičnem društvu* (1867-1941) tudi Weidta oz. v njihovem arhivu, ki se je ponašal (po letu 1872) v okviru uprizorjenih iger s petjem s 36 partiturami, med njimi npr. tudi Weidtova *Die Verlobung im Weinkeller/Zaroka v vinski kleti* (1871).

Izza monografije Metza o Weidtu, ki se na kar nekaj straneh (60-68) dotakne celjske epizode, je nadalje razbrati še nekaj del iz njegovega opusa, ki so tako ali drugače povezana s Celjem. Tam je nastala najmanj kar je (očitno dokazano!) *Die Bergkraxler von Cilli/Plezalec iz Celja, koračnica* za klavir. Še bolj pomembno pa je, da prav od tam, torej iz Celja, datirajo (1888) prve izvedbe Beethovnove *Simfonije* št. 1

v C-duru, op. 21, *Die Deutschen Tänze/Nemški plesi* Franza Schuberta in orkestracija Johanna Herbecka Mendelssohnove-Bartholdyjeve *Uverture Ruy-Blas*.

V zaključku Metzove monografije so še posebej poudarjene nekatere večje vrednote in posebnosti dirigenta in skladatelja, dodan pa je še popis skladateljevih del. Ta šteje 78 samospევov in duetov (ker med njimi najdemo tako tiskane izdaje kot rokopise posamičnih del in zbirk, je teh del zagotovo več), 9 mešanih zborov-vokalnih kvartetov, 17 moških zborov, 8 klavirskih del, 3 orkestrska dela in 10 del za glasbeno gledališče (opere, operete in igre s petjem/*Singspiel*), skupaj torej veliko več kot 125 del. Iz Metzove monografije v zaključku prazaprav razberemo še to, da je ena redkejših raziskav, ki z območja Slovenije omenja Weidta, bila objavljena leta 1989 v Celjskem zborniku, v članku diplomanta ljubljanske *Akademije za glasbo* Romana Drogenika z naslovom *Glasbena šola glasbenega društva (1879-1918)*.¹⁰

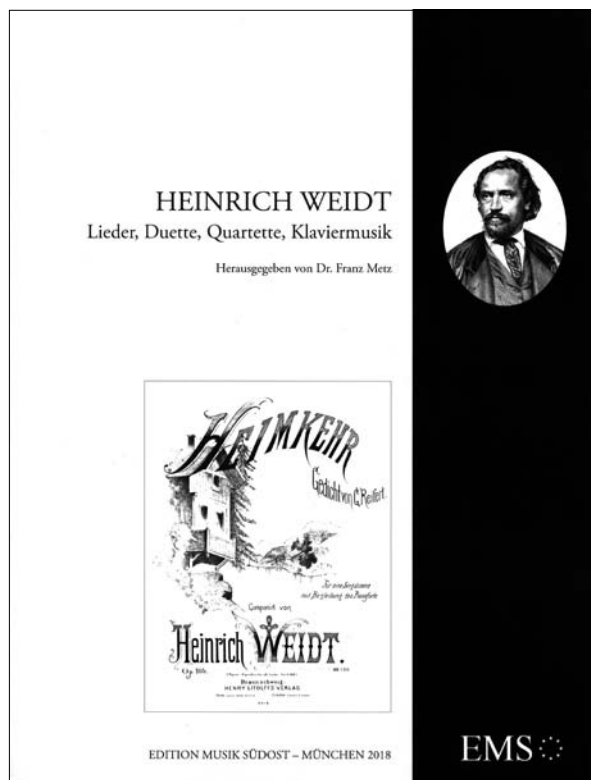
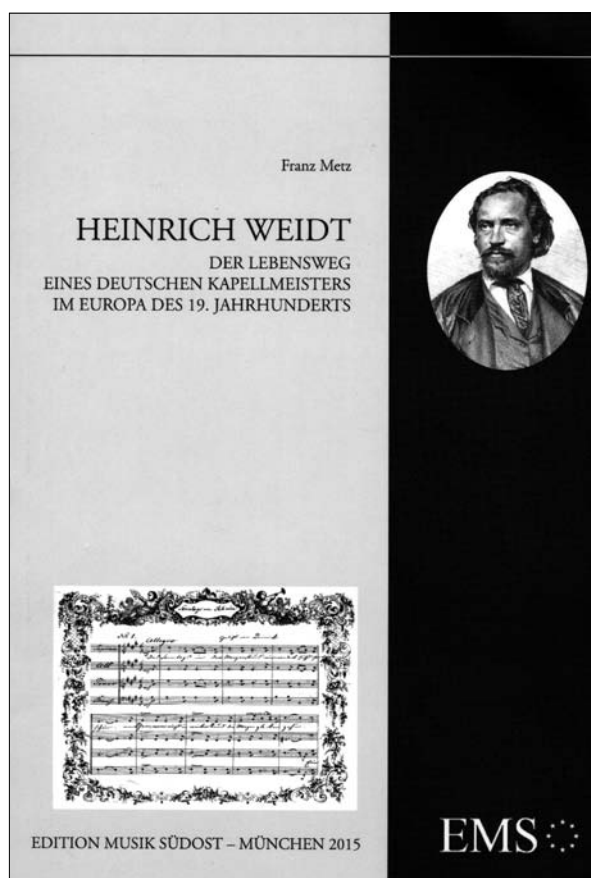
Morda še beseda ali dve o odločitvi avtorja dr. Franza Metza, da se posveti Heinrichu Weidtu. Že leta 2002 se je na mednarodnem muzikološkem simpoziju v okviru 17. *Slovenskih glasbenih dnevov* v Ljubljani posvetil tematiki *Glasbeno gledališče – včeraj, danes, jutri* H. Weidtu (Heinrich Weidt – operni skladatelj in dirigent v Temišvaru in Celju): »Dirigent in komponist Heinrich Weidt predstavlja pomemben primer migracije glasbenikov v 19. stoletju. Čeprav je potrebno določene podrobnosti glede njegove biografije še pojasniti pa najdeni dokumenti v Sloveniji, Romuniji, na Hrvaškem, v Nemčiji, Avstriji, Švici in na Češkem, pričajo o bogatem delovanju tega opernega dirigenta in skladatelja. Hkrati pa smo (ponovno) odkrili veliko število podobnosti v glasbeni zgodovini jugovzhodnih dežel, kar nas vzpodbuja in zavezuje k še intenzivnejšemu sodelovanju.

Weidtova notna izdaja samospევov, duetov, kvartetov in klavirske glasbe

Franz Metz je svoja prizadevanja po sodobnem odkrivanju Weidta nadaljeval in leta 2018 izdal kot urednik novo monografijo, v kateri spoznamo izbor

⁹ Florin, po italijanskem mestu Florentia = Firenze iz leta 1252; slov. forint za naziv starega avstrijskega zlatega novca-goldinarja, v veljavi 1857-1893.

¹⁰ V slednjem: 25, 1989, št. 1, str. 331-47 je npr. objavljen članek diplomanta ljubljanske AG, 1988 z mentorjem P. Kuretom Romana Drogenika z naslovom *Glasbena šola glasbenega društva /1879-1918/, kar pa je skoraj edino, kar je v zvezi s H. Weidtom nastalo pri nas, na Slovenskem.*

Naslovnici dveh monografij Franza Metza, ki nam je Heinricha Weidta v mnogih ozirih na novo odkril.

Weidtove (transkribirane in notografirane) vokalno instrumentalne literature: samospeve, duete, kvartete in klavirsko glasbo.

V zbirki je objavljenih 33 *samospevov* (za en moški/ženski glas s klavirsko spremljavo), 7 *duetov* (za dva /pevska/ glasova in klavir: po dva ženska ali/in moška glasova in ...), 7 vokalnih kvartetov ali kar *zborov* (za štiri glasove: sopran, alt, tenor in bas a cappella, torej brez spremljave in en moški zbor a cappella) ter 6 solističnih klavirskih skladb, skupaj torej 53 del. Med njimi najdemo tudi take, ki segajo do 8 tiskanih strani (*samospevi* na kitična besedila) pa tudi taka enostranska miniatūra, kot je to npr. *moški zbor a cappella* (na samo eni strani natisa). Vsa vokalna in vokalno instrumentalna dela pa tudi naslovi klavirskih del so napisani na izključno nemška besedila: libreti in poezija. Celoten izbor izdanih not za omenjene zasedbe je razporejen kronološko, kar pomeni, da si v vsakem od navedenih poglavij sledijo opusi od začetka in naprej: *samospevi*: 3-150, *dueti*: 7-88, *kvarteti-zbori*: op. 72 in klavirska glasba: 23-144. To je pravzaprav neke vrste antologija Weidtovega opusa, prebranega tudi zato, da se njegova dela začne polagati v roke, usta in prste ter noge dandanašnjim poustvarjalcem, izvajalcem. Zdaj je to mogoče, saj je zbirka izdana v skladu z vsemi standardi in normativi sodobne notografije. Zbirko uvede urednikov uvodnik, ki na kratko predstavi tako avtorja H. Weidta (s sliko) in ga v biografiji predstavi kot kapelnika in skladatelja. Poleg že znanih in nenehnih Weidtovih selitev po Evropi, so tu izpostavljena hranišča oz. arhivi, kjer se dandanes nahaja največ Weidtove zapuščine: poleg romunskega Temišvara, kjer je očitno ostalo največ za njim, se najde dandanes to še v Detmoldu, Münchnu, na Dunaju, Budimpešti, Zadru, Celju in Ljubljani.

Da, tudi pri nas, saj je npr. med šestimi Weidtovimi objavljenimi klavirskimi deli tudi klavirska koračnica *Die Bergkraxler von Cilli/Plezalec iz Celja*, op. 144 iz leta 1888, posvečena gospodu C. Adolfu Lutzu. Na vsega le dveh straneh (233-234) je to zagotovo bolj klavirska miniatūra kakor kakšno večje in obsežnejše tovrstno delo. Melodija je bolj univerzalna kot pa, da bi imela kakšne ljudske, nacionalne ali morda celo krajevno obarvane značilnosti. Saj vemo, da je bil Weidt Nemec, v Celju je deloval v nemškem krogu, tako, da bi bila katerakoli špekulacija v to smer nesmiselna. Pa tudi klavirska glasba v ritmu

koračnice (2/4-taktovski način) je v tem primeru kar najbolj univerzalna. Harmonije so prozorne, tonalno pa je skladba v vsega 86 taktih v osnovnem D-duru. Kljub temu, da gre za eno od učinkovitih skladateljevih del, je v njem vsebinsko in onomato-poetsko prisotna muzika, ki kot neke vrste programska glasba veje že iz samega naslova skladbe. Sicer pa tudi ta glasba (kot celoten objavljeni Weidtov opus) dodobra kaže stanje tiste in takratne (uporabne, salonske) glasbe. Ta s konca 19. stoletja res nima kakšne večje umetniške vrednosti, kot pa to, da obstaja poleg visoko leteče evropske in svetovne glasbe, kot neke vrste sopotnica velikim imenom in njihovim delom. Kajti tudi v Weidtovem primeru ne moremo prezreti njegove skladateljske drugorazrednosti, tiste v kateri so (tudi v Celju) briljirali verzirani amaterji, ljubitelji, ne previsoko šolani, kaj šele profesionalci tistega (evropskega) časa in prostora.

Kljub temu pa lahko zaključimo, da je omenjena zbirka še kako hvalevredna, saj je obenem tudi dokaz, da je bilo tudi Celje v tistem glasbenem času vendarle vpeto v evropski glasbeni krog. Obenem pa daje ta zbirka možnosti in programske razširjenosti delovanja današnjim (celjskim) pevkam in pevcem

in pianistom, da omenjene notne zapise ožive in izvedejo (morda še katerega od zdaj izvirnih nemških naslovov in besedil prevedejo) ter izvedejo.¹¹

Namesto zaključka

Kako je bil H. Weidt v borih treh letih delovanja in življenja v Celju (ne-)uspešen, potrjuje tudi tovrstna glasbeniška (ustvarjalna-skladateljska in poustvarjalna-dirigentska in pedagoška) praksa s konca 19. stoletja tako po Evropi kot pri nas, na Slovenskem.

Po Evropi so sočasno z njim delovali (poustvarjali in ustvarjali):¹² Avstrijci: Franz von Suppé (1819-1895), Anton Bruckner (1824-1896), Johann Strauss, ml. (1825-1899) in Hugo Wolf (1860-1903), Belgijec Henri Vieuxtemps (1820-1881), Čeha Bedřich Smetana (1824-1884) in Antonin Dvořák (1841-1904), Danec Niels Gade (1817-1890), Francozi: Hector Berlioz (1803-1869), Jacques Offenbach (1819-1880), Edouard Lalo (1823-1892), Camille Saint-Saëns (1835-1921), Georges Bizet (1838-1875), Jules Massenet (1842-1912), Charles-Marie Widor (1844-1937), Gabriel Faure (1845-1924), Henri Duparc (1848-1933) in Claude Debussy (1862-1918), Hrvat Vatroslav Lisinski (1819-1854) in Ivan pl. Zajc (1832-1914), Italijana Giuseppe Verdi (1813-1901) in Amilcare Ponchielli (1834-1886), Madžar Franz Liszt (1811-1886), Nemci: Robert Schumann (1810-1856), Richard Wagner (1813-1883), Clara (Wieck) Schumann (1819-1896), Peter Cornelius (1824-1874), Johannes Brahms (1833-1897) in Max Bruch (1838-1920), Norvežana Johann S. Svendsen (1840-1911) in Edvard Grieg (1843-1907), Poljaki: Fryderyk Chopin (1810-1849), Stanisław Moniuszko (1819-1872) in Henri Wieniawski (1835-1880), Rusi: Anton G. Rubinstein (1829-1894), Aleksander P. Borodin (1833-1887), Milij B. Balakirev (1837-1910), Modest P. Musorgski (1839-1881), Peter I. Čajkovski (1840-1893), Nikolaj A. Rimski-Korsakov (1844-1908) in Anton S. Arenski (1861-1906), Srb Kornelije Stanković (1831-1865), Španec Isaac Albeniz (1860-1909) idr.

Pa tudi slovenska glasbena klientela tistega časa in prostora ni bila od muh: Jurij Mihevc (1805-1882),

Fragmenti o delovanju Heinricha Weidta v Celju, 1887-1890.

¹¹ Križnar, 2018, 100-01.

¹² Imena smo navedli po njihovi nacionalno-državni pripadnosti (po abecedi), znotraj le-teh pa smo ubrali kronologijo njihovih rojstev (op. avt. = FK).

Miroslav Vilhar (1818-1871), Anton Nedvčd (1829-1896), Benjamin Ipavec (1829-1908), Gustav Ipavec (1831-1908), Kamilo Mašek (1831-1859), Davorin Jenko (1835-1914), Anton Foerster (1837-1926), Danilo Fajgelj (1840-1908), Fran Gerbič (1840-1917), pater Hugolin Sattner (1851-1934), Franjo Serafin Vilhar-Kalski (1852-1928), Viktor Parma (1856-1924), Risto Savin (Friderik Širca; 1859-1948), Josip Ipavec (1873-1921), Emil Adamič (1877-1936) idr.

Vse to in še kaj drugega (npr. zagon in pa trajanje nemškega glasbenega šolstva) je vsekakor dajalo veter v krila tudi Heinrichu Weidtu v Celju. Četudi je manj dobil od svojih predhodnikov, je mnogo več vsega tega zapustil tako naslednikom kot Celjanom. Mimo tega lahko ugotovimo, da je v Celju deloval veliko premalo časa, da bi si lahko ustvaril kakšen večjih ustvarjeni kot tudi poustvarjeni opus. Vendar je tudi tega nekaj bilo, tudi marsikaj takega, kar je bilo za tisti čas in za Celje edinstveno. Ne moremo tudi mimo dejstva, da je bil kot osebnost silno nemirna duša, saj nikjer drugje in ne le v Celju, ni ostal kaj dlje kot nekaj let. Ta njegov bivalni in eksistenčni nemir, ki ga je silil iz kraja v kraj, iz mesta v mesto, mu je vseskozi povzročal še dodatne napore, ki jih zagotovo moramo in moremo odšteti tako pri kvaliteti kot kvantiteti njegovega opusa. Ta ni bil ne velik in ne majhen, bil pa je vsekakor Weidtov: tipičen za tisti in takratni evropski glasbeni prostor in to ne glede na konkurenco, ki jo ob pojavu Weidta v Celju navajamo kot sočasno in časovno ter seveda še posebej nacionalno (geografsko) pojavnost. Tukaj je bila vzporedno omenjena tudi slovenska, ki tudi in ne glede na majhnost naroda, njegove tu pa tam izkazane zaostanke s sočasno Evropo, ni mnogo zaostajala. Bila je tukaj in na tem (slovenskem) prostoru, bila je še dodatno slovensko literarno obogatena, dočim vemo, da je bil Weidtov opus izključno nemški. Kako je le-ta vplival na slovenskega, ni znano. Vzori in (zdrava) konkurenca je zagotovo obstajala, saj vemo, da se je kmalu po celjski nemški kapeli predstavila tudi (prva slovenska) glasbena šola s koncertom (šolskega) orkestra leta 1909.

Viri in literatura

Drofenik, Roman: *Delo celjskega glasbenega društva in Narodne čitalnice v Celju 1861-1914*, diplomska naloga, Ljubljana: Akademija

za glasbo-Oddelek za glasbeno pedagogiko (mentor prof. dr. Primož Kuret), maj 1988.

Drofenik, Roman: Glasbena šola glasbenega društva (1879-1918), v: *Celjski zbornik*, 25/1989, št. 1 str. 331-347; Celje: Kulturna skupnost, 1989.

Hren Medved, Alenka: Prvo stoletje: zgodovina slovenskega glasbenega šolstva v Celju od 1908-2008, str. 11; v: *110 za lepši svet: 110 let javnega glasbenega šolstva v Celju*, Celje: Glasbena šola Celje, 2018.

Kač, Tatjana in Vladimir Šlibar: *Stare celjske gostilne*, Celje: Osrednja knjižnica Celje, 2002.

Križnar, Franc: Franz Metz, Heinrich Weidt, življenjska pot nemškega kapelnika v Evropi v 19. stoletju, v: *Glasba v šoli in vrtcu*, 19/2016, št. 3-4, str. 84-85, Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2016.

Križnar, Franc: Weidtova notna izdaja samospevov, duetov, kvartetov in klavirske glasbe, v: *Glasba v šoli in vrtcu*, 22/2019, št. 1, str. 36-37, Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2019.

Križnar, Franc: Weidtova notna izdaja samospevov, duetov, kvartetov in klavirske glasbe, v: *Zgodovina za vse*, 25/2018, št. 2, str. 100-101, Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2018.

Križnar, Franc: Weidt v Celju, v: *Zgodovina za vse*, 23/2016, št. 1, str. 75-76, Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2016.

Metz, Franz: *HEINRICH WEIDT, der Lebensweg eines Deutschen Kappellmeisters im Europa des 19. Jahrhunderts*, München: Edition Musik Südost, 2015.

Metz, Franz: *HEINRICH WEIDT, Lieder, Duette, Quartette, Klaviermusik*, München: Edition Musik Südost, 2018. – -, *Novi tednik*: 1. 43/1989, št. 12, 23. 3. 1989, str. 13.

Zanger, Fritz: *Künstlergäste*, Celje, 1933.

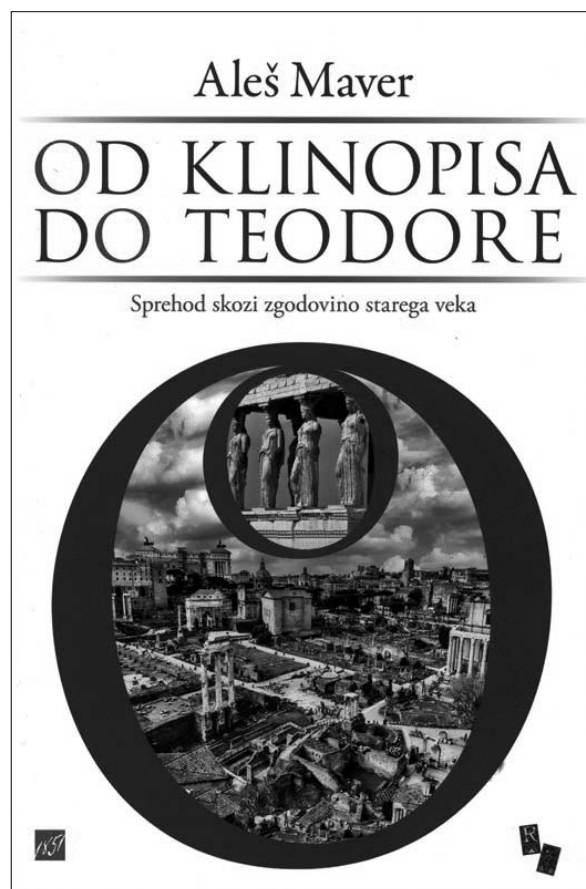
Zupančič, Maruša: *Razvoj violinske pedagogike in šolstva na Slovenskem od začetka 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne*. Zbirka: Glasbena preteklost na Slovenskem, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Oddelek za muzikologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013.

Ad urbem conditam in še nekaj stoletij naprej

Aleš Maver: *Od Klinopisa do Teodore. Sprehod skozi zgodovino starega veka*. Celje: Mohorjeva družba, 2018. 332 strani.

Svetovni turistični zemljevid ima blizu vrha destinacije, ki jih ljudje obiskujejo predvsem ali tudi zaradi zgodovinskih spomenikov iz starejših dob človeške civilizacije. Egipčanske piramide in Sfinga, ostanki antičnega Rima, atenska Akropola, zakladnica v Petri, Pergamonski muzej v Berlinu, navsezadnje tudi ostanki antične Celeje. Pa vendar, koliko povprečen človek, ki ima vsaj malo zanimanja za zgodovino, o starem veku pravzaprav ve? Zdi se, da z antičnim Rimom in staro Grčijo nekako še uspešno poiskati vezi (navsezadnje naj bi bila temelja evropske povezave prav grška misel in *lex romana*), stari Egipt nam buri domišljijo kot dežela nekje na drugi strani morja s svojimi hieroglifskimi sličicami in faraoni v zlatih maskah, odlomke judovske zgodovine lahko v neki verziji slišimo pri cerkvenem obredu. Vsa ostala množica ljudstev in državnih tvorb je pogosto bolj v senci ali pozabi, v resnici pa je, kot vedno v zgodovini, vse skupaj prepleteno, povezano in zanimivo za branje, če zgodovinske fakte zbere in zapiše spretna zgodovinarjeva roka.

Avtor se v uvodu posipa s pepelom, da o starem veku seveda ni napisal ničesar novega, da je razporeditev književne snovi izrazito tradicionalna in da je njena vsebina med drugim tudi predelava snovi učnih ur, s katerimi je hotel kot učitelj dijakom približati zgodovino starega veka. Knjiga je namenjena tistim, ki želijo pridobiti ali zapolniti luknje v svojem znanju o tem obdobju. Priporočal bi jo dijakom, ki želijo dopolniti znanje, pridobljeno pri predmetu zgodovine, učiteljem, ki želijo svoje ure nadgraditi s kakšno zanimivo podrobnostjo iz staroveškega sveta, študentom nezgodovinskih humanističnih študijskih smeri za obnovitev znanja. Jezik je lahko berljiv, poglavja so dobro in jasno strukturirana. Dodatne informacije in zanimivosti so podani v okvirčkih, kronologije in sezname (npr. tabela egip-

čanskih bogov) so podani v tabelah, ključne besede v tekstu so tiskane odebeljeno. Besedilo dopolnjuje tudi več zemljevidov in slikovno gradivo.

Že naslov dela nam pove, kako se je avtor časovno omejil – od prve pisave klinopisa do bizantinske cesarice Teodore, čeprav v resnici začne svojo zgodovino s kratkim orisom časa pred prvo pisavo, pripelje pa jo do dogovorjenega konca starega veka s koncem zahodnega dela Rimskega cesarstva. Tudi prostorsko se omeji, in sicer na območje širšega Sredozemlja. Delo je razdeljeno na tri dele, v prvem, naslovljenem Stari bližnji vzhod, je govora o množici ljudstev in držav na območju Mezopotamije, o egipčanskem in hetitskem imperiju ter o zgodovini Judov. Drugi in tretji del predstavlja zgodovina Grkov in Rimljanov, tretji del se zaključuje s pregledom zgodovine slovenskega ozemlja v tem času.

Težko je na dobrih tristo straneh predstaviti nekaj tisoč let zgodovine. Maver svoja poglavja začneja z geografskimi orisi, ki skupaj z zemljevidi dajo bralcu prostorsko predstavbo. Kljub kratkosti mu uspe predstaviti več pogledov na vsako epoho,

tudi dvome in kontradikcije, ki se pojavljajo pri zgodovinarjih. Seznanja nas z najpomembnejšimi zgodovinskimi viri za vsak obravnavani čas (včasih tudi z odlomki), pokaže na njihovo (ne)številnost in (ne)pristranskost. Opozarja na nekatere »zablode«, ki so ukoreninjene v našem videnju tega časa, po meta npr. s črnobelimi predstavami, da je bil neki vladar samo dober ali samo slab, da sta Rim in Kartagina, smrtna sovražnika iz punskih vojn, včasih tudi uspešno sodelovala itd. Poleg prevladujoče politične zgodovine ne pozabi na predstavitev vsakokratne religije, najpomembnejših literarnih del ter vsakdanjega življenja, pozoren je tudi na položaj nežnejšega spola. Ob branju sem pogrešal le kakšen stavek več o likovni umetnosti, arhitekturi ali o tehničnih inovacijah. Po drugi strani so dragoceni kratki opisi jezikov, ki so jih starem veku govorili in mnogo aktualizacij ter vzporednic s svetom 21. stoletja. Avtor si večkrat dovoli kakšno ironično pripombo, ki v množici zgodovinskih podatkov nariše bralcu nasmeh na obraz, tudi njegov zgodovinopisni besednjak je zelo sočen in poln frazemov. Tako vladarji v Mavrovi knjigi grejejo stolčke, so

nesposobni mehkužneži, mali kmet pa težko tekmuje z velikim, kakor slovenski paradižnik težko tekmuje z nizozemskim.

Posebno dobro napisano se mi zdi poglavje o začetkih in zgodnjem razvoju krščanstva. To je namreč pogosto zavito v mitologijo, iskanje trdnih dejstev pa je težavno. V knjigi je predstavljen Jezus Kristus kot resničen človek, avtor primerja zgodovinske fakte in podatke iz Svetega pisma in opiše pot, ki je krščanstvo peljala od judovske ločine do preganjane vere v Rimskem imperiju (pri čemer izročilo pri številu žrtev zopet pretirava) in postopoma do svetovne religije.

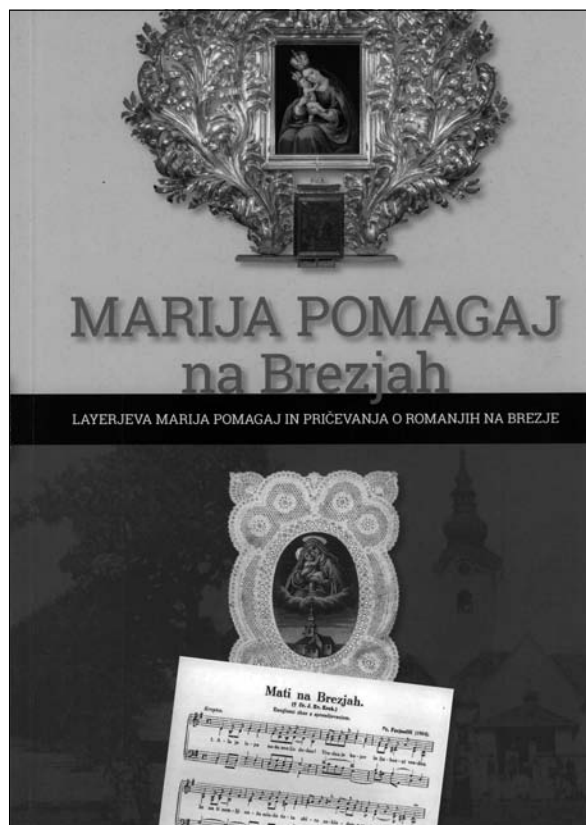
Maver je knjigo podnaslovil kot *sprehod* skozi zgodovino starega veka, a ta vek se lahko zaradi časovne distance, pomanjkanja virov in njihovega mešanja z izročilom izkazuje za sprehajanje prav zahteven labirint. Avtor nam je s svojo knjigo olajšal delo in napisal promenado, po kateri se prav vsakdo lahko sprehodi skozi stari vek.

Urh Ferlež

Prva dama Slovencev*

Damir Globočnik: *Marija Pomagaj na Brezjah*. Layerjeva Marija Pomagaj in pričevanja o romanjih na Brezje. Brezje: Romar, 2019. 431 strani.

Damir Globočnik nas po vrsti svojih umetnostno zgodovinskih in zgodovinskih del s pričujočo knjigo popelje na Brezje – v zagotovo najznamenitejšo versko središče Slovenije. Zvest svojemu poslanstvu umetnostnega zgodovinarja je zgodbo spletel okrog samega jedra brezjanskega fenomena – Layerjeve slike Marije Pomagaj, ki je skromno podružnično cerkev mošenjske župnije, posvečeno svetemu Vidu, spremenila v romarsko prestolnico. Svojo pripoved je oblikoval v sedmih poglavjih: Iz zgodovine cerkve na Brezjah, Množične pobožnosti in slavnosti na Brezjah, 2. svetovna vojna, Vrnitev milostne podobe

* Kölnski nadškof kardinal Joachim Meisner leta 1996 (str. 313).

na Brezje, Marija Pomagaj po svetu, Begunska Marija pomagaj in Kopije Marije Pomagaj v Sloveniji.

Pripoved o cerkvi na Brezjah začne z umetnostnozgodovinskim uvodom in pregledom poslikav, prezidav in oltarjev, nadaljuje pa z leta 1800 prizidano kapelo Matere božje ter naročeno Layerjevo sliko, ki je postala predmet čaščenja po letu 1863, ko so bile izpričane prve ozdravitve (čudeži). Ob pisanju o sliki se dotakne tudi številnih legend o njenem avtorju in okoliščinah njenega nastanka, motiv Marije Pomagaj pa postavi tudi v širši evropski kontekst

Množične pobožnosti in slavnosti na Brezjah, kamor sodijo romanja, maše in procesije ter različna zborovanja, avtor povzema po tisku, za začetno obdobje po Jegličevem, kasneje pa po dnevnikih njegovih naslednikov in zapisih drugih cerkvenih dostojanstvenikov, zajema pa tudi iz gradiva brezjanske cerkve in frančiškanov (zlasti evidence gostujočih duhovnikov in statistike obredov). Začetek afirmacije Brezij kot romarskega in verskega središča po letu 1863 je povezan tudi z obiski goriškega nadškofa Gollmajerja (1875), graškega škofa Zwergerja (1876), ki je bil pobudnik gradnje nove cerkve ter seveda ljubljanskega nadškofa Pogačarja (1878). 9. oktobra 1889 je temeljni kamen za novo cerkev položil Jakob Missia, 7. oktobra 1900 pa je sledila posvetitev cerkve in oltarjev.

Z naraščajočim številom romarjev in obiskovalcev so na Brezje prišli tudi nezaželeni pojavi – v gneči je prihajalo do tatvin in vlomov, prevaranti pa so se lotili celo »organiziranja« romarskih vlakov (pobrali denar naivnežem in izginili). Priljubljenost Brezij je privlačila tudi politike – zlasti tiste z desne strani političnega spektra, ki so tu nagovarjali svojo volilno bazo. Med njimi bi omenil Janeza Evangelista Kreka (ki je imel na Brezjah leta 1888 novo mašo) in Josipa Pogačnika. Nestrpnim liberalcem in njihovem Slovenskemu narodu, ki so itak s precej »distance« gledali na dogajanje okrog Brezij, so bile tovrstne manifestacije še posebno v napoto. Za svoje shode so Brezje izbirali tudi Marijina družba (dekliška in fantovska), krščansko-socialna društva in tretjeredniki, kasneje Orli, katoliški učitelji in treznostno društvo. Nov zagon verskemu življenju je prinesla naselitev frančiškanov, ki jim je leta 1893 dovolila prihod deželna vlada. Od leta 1898 so bivali v hospicu (redovni hiši), samostan

pa je bil ustanovljen šele leta 1919. Da so Brezje posvojili vsi Slovenci, pričajo tudi tradicionalna (»bienalna«) romanja Štajercev (ki so se odvrnili od romanj v Marijino Celje), kasneje še Korošcev, Prekmurcev in izseljencev iz Evrope in Amerike ter raznih starostnih in poklicnih skupin (mladina, ženske, moški, akademiki, rudarji).

Zanimivo je bilo obračanje k Mariji Pomagaj v časih velikih preizkušenj – zlasti med 1. svetovno vojno (veterani so vsakoletna romanja prirejali vse do začetka 2. svetovne vojne, ko je morala v »izgnanstvo« tudi znamenita slika), v času osamosvojitve ter povezovanje brezjanske Marije z domovino in domom, kar je opaziti pri slovenskih izseljencih.

Zgodovina Brezij in brezjanske Marije Pomagaj je tako – vsaj v času od zadnje tretjine 19. stoletja naprej, tudi zgodovina Slovencev, kar se odlikava tudi v Globočnikovem delu. Kljub zapovedani »uniformiranosti« obredov in nespremenljivemu glavnemu motivu prihodov na Brezje, je moč vsakokrat zaznati tudi nezgrešljiv duh časa – bojevitější katolicizem v dobi delitve duhov na Slovenskem konec 19. in v začetku 20. stoletja, neprikrito nezadovoljstvo v času starojugoslovanskega unitarizma, kljubovalno vztrajnost zoper vsiljevanje novih vzorcev obnašanja v povojni družbi, ki je dostikrat s pravo pobalinsko vnemo (neuspešno) poskušala odvrčati ljudi od prihajanja na Brezje ter samozavest zmagovite Cerkve v obdobju mlade države, ki jo najmočnejše pooseblja Rodetova doba, ko je javnost prežala na njegove velikošmarenske pridige, ki so ljudi razdelile na očarane in zgrožene.

A vse to so v tej knjigi le obrobni dogodki – postaje v času glavne junakinje – zelo posebne slike in njenega bivališča, zaspane vasice pred kuliso sivih vršacev, ki se je spremenila v epicenter verskega življenja.

Stalnica ostajajo male (velike) prošnje malih ljudi – za zdravje, (družinsko) srečo, uspeh v poklicu, prave odločitve, varno vožnjo ... in vse ostalo, kar je najti na zidovih Marijine kapele in v romarskih knjigah.

Prav zato je treba zapisati, da je Globočnikova knjiga precej več kot zgolj zgodovinski ali umetnostnozgodovinski tekst – je zanimiva, barvita in

mestoma tudi napeta pripoved, ki se je splekla okrog umetnine, s katero je avtorju uspelo to, o čemer so številni, veliko pomembnejši slikarji od njega, lahko samo sanjali. Naslikal je delo, ki je hkrati verska

podoba, narodni simbol in obenem vsaj malo tudi intimna lastnina vsakogar, ki v meditaciji, molitvi ali zgolj spoštljivi tišini postoji pred njo.

Aleksander Žižek

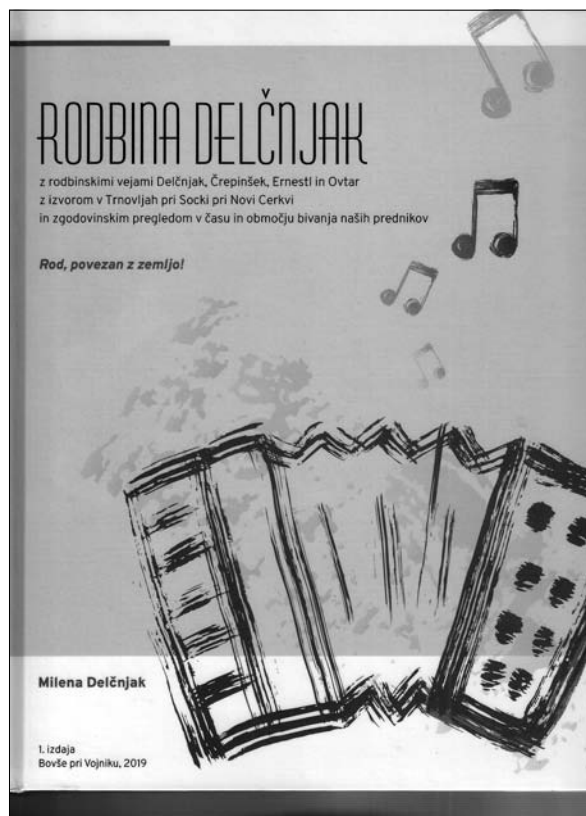
Rod, povezan z zemljo

Milena Delčnjak: *Rodbina Delčnjak. Z rodbinskimi vejami Delčnjak, Črepinšek, Ernestl in Ovtar z izvorom v Trnovljah pri Socki pri Novi Cerkvi z zgodovinskim pregledom območja bivanja naših prednikov*. Bovše pri Vojniku: samozaložba, 2019. 332 strani.

Avtorica obsežne rodbinske kronike je Milena Delčnjak, po izobrazbi magistrica s področja znanosti ekonomije. Pri pisanju sta ji pomagali tudi Lojzka Ovtar Anrei in Doris Kuder Polak.

Izdelava družinskega drevesa in iskanje sorodnikov zahteva veliko časa, energije in je lahko tudi zapleteno. V Sloveniji se v zadnjih letih pojavlja vedno več monografij in družinskih kronik ne samo plemiških rodbin, ampak tudi navadnih, neplemenitih slovenskih družin, ki imajo tudi bogato, dolgo in seveda zanimivo zgodovino. Knjigo, ki je izšla v samozaložbi, lahko preprosto uvrstimo med družinske kronike, ker vsebuje časovne rodoslovne prikaze, je obogatena z vključevanjem zgodovinskih dogodkov povezanih s kraji, kjer so živeli predniki in današnji potomci rodbine Delčnjak.

Knjiga se začne z rokopisom Veronike Črepinšek in Francija Črepinška, ki pripovedujeta in opisujeta spomine in rod Delčnjakov, ki so se večinoma preživljali s kmetijstvom. Prvi prednik rodbine Delčnjak naj bi prišel na današnje slovensko ozemlje s Češke. Bil je popotni tkalec in ko je prišel v Trnovlje pri Socki, je tu ostal zaradi lepote kraja zavedno. Družinska povezava s češkim tkalcem se še danes prenaša iz roda v rod, vendar ni dokazana. Jezikoslovec in imenoslovec dr. Silvo Torkar uvršča priimek Delčnjak med naselbinska ali krajevna imena in razlaga priimek Delčnjak po

kraju nastanka ali imenu zaselka Delce ali Devce s priponskim obrazilom –jak. Rodbina je popisana večinoma po moški liniji. Danes je v Sloveniji živečih okoli 40 posameznikov s priimkom Delčnjak, vsi pa imajo iste korenine. Živijo večinoma na Štajerskem, v krajih Trnovlje pri Socki, Bovše, Zadobrovi pri Celju, Vinah pri Dobrni in Dramljah.

Družinska kronika ni spisana samo s pomočjo ustnih virov, pripovedi, spominov, ampak tudi na osnovi dejstev, pisnih virov in izročila. Avtorica se je lotila izdelovanja družinskega drevesa tudi s pomočjo matičnih knjig (knjig porok, rojenih in umrlih) in prišla do najbližjega skupnega prednika v Jožefu Delčnjaku, ki se je rodil leta 1797 v Trnovljah pri Socki na domačiji s starim hišnim imenom ali po domače »pri Delčjak«. Knjiga je zasnovana kot vodnik po družinskem drevesu, kjer so predstavljeni družinski predniki natančno, sistematično

in pregledno razvrščeno v več družinskih vej. V knjigi so zapisane tudi družinske zgodbe, doživetja in spomini, pa tudi vesele, žalostne in tragične usode posameznikov, ki jih avtorica prenaša tudi prihodnjim rodovom.

V posebnem poglavju so podane medijske objave o članih družine Delčnjak, podrobno pa sta predstavljena pater in misijonar Hugo Anton Delčnjak in harmonikar Franc Delčnjak. Predstavljena so tudi bibliografska dela nosilcev s priimkom Delčnjak iz knjižničnega sistema Cobiss.

Družinska kronika zajema tudi obsežen zgodovinski pregled s slikami in fotografijami Celja, Vojnika, Frankolovega in vasi Trnovlje pri Socki.

Vas s posameznimi domačijami je prikazana tudi na jožefinskem katastru, opisane so tudi graščine širom tega območja. Na koncu je poleg virov in literature dodan tudi slovar nemških, starih slovenskih in tudi nekaj latinskih besed, ki so povezane z rodoslovno, krajevno, gospodarsko, cerkveno in tudi zemljepisno zgodovino.

Izdaji knjige je sledilo tudi posebno rodbinsko srečanje potomcev družine Delčnjak, kjer so se srečale vse družinske veje. Star slovenski pregovor »Žlahta je strgana plahta« v primeru družine Delčnjak torej ne velja, saj so se v primeru te družine že od nekdaj kazali dobri, pošteni in prijetni odnosi med rajnimi in danes živečimi družinskimi člani.

Matej Ocvirk

Ženska brez groba

Martin Pollack: *Die Frau ohne Grab*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2019. 179 strani.

Letošnjo jesen je pri dunajski založbi Paul Zsolnay izšlo delo priznanega avstrijskega pisatelja in prevajalca Martina Pollacka z naslovom *Die Frau ohne Grab: Bericht über meine Tante* (Ženska brez groba: poročilo o moji teti op. a.). Knjiga je nekakšno nadaljevanje *Smrti v bunkerju* (*Der Tote im Bunker*), ki je v slovenskem prevodu leta 2005 izšla pri založbi Slovenska matica.

Martin Pollack je zadnjo knjigo posvetil svoji stari teti Paulini Drolc (roj. Bast), ki se je leta 1875 rodila v družinski hiši v Laškem in za razliko od svojih moških sorojencev v njej prebivala vse do svoje smrti leta 1945. Paula je veljala za precej vase zaprto osebo, ki se ni izpostavljala javnosti, še manj javno politično opredeljevala. Zato so tako v spominu Laščanov kot tudi družinskem spominu Bastovih o njej ostali le drobci, ki jih je avtor mojstrsko prepletel z življenjskimi potmi njenih sorojencev v obdobju med obema vojnama. Knjiga tako predstavlja življenjske usode bratov, ki jih zaznamujeta nacizem in sester, ki se jih politično prepričanje njihovih bratov ni dotaknilo. Še več, ubrale so ravno obratno pot in se kot pripadnice nemške skupnosti poročile s Slovencem (Pauline), Hrvatom in Židom,

kar je bilo za tedanje narodnostne razmere precej nenavadno. Pri tem Pollack išče razloge, zakaj so vse tri sestre Drolc ubrale življenjske poti, ki so

bile popolno nasprotje političnemu prepričanju in življenju njihovih bratov.

Knjiga je za slovensko javnost še posebej aktualna, saj je v njej na podlagi arhivskih dokumentov, družinskih spominov in osebnih pričevanj zelo ilustrativno prikazano življenje in sobivanje slovenske in nemške narodne skupnosti v Laškem od konca 19. stoletja do konca druge svetovne vojne.

Zgodba Pauline Drolc se konča maja leta 1945, ko mlad partizan potrka na vrata Paulinine hiše, v kateri je živela skupaj s svojim možem, Slovencem, Francem Drolcem, in jo odpelje v taborišče na grad Hrastovec v Slovenskih Goricah. Pauline 26. avgusta 1945 tam umre za posledicami slabih bivanjskih razmer. Pokopljejo jo anonimno na robu pokopališča v Voličini, skupaj z drugimi umrlimi taboriščniki brez križa in nagrobnika.

Ironija usode je hotela, da je Pauline, kot edina članica Bastovih, ki je skoraj vse do smrti mirno

živela v rojstnem Laškem in se popolnoma vključila v takrat že pretežno slovensko skupnost, bila hkrati edina, ki je umrla kot žrtev druge svetovne vojne.

Pollack s svojo knjigo spodbuja ljudi s podobnimi družinskimi usodami k izpraševanju samega sebe in k pripovedovanju, izpovedovanju in soočenju s svojimi lastnimi družinskimi usodami. Le tako se bomo lahko osvobodili, očistili in presegli pretekle razprtije ter v slogi živeli naprej. Če molčimo in se ne sprašujemo, so možnosti, da se temne sence zgodovine ponovijo, še toliko večje.

Ali kot je dejal Martin Pollack: »V moji družini se moji predniki niso spraševali o svojem življenju in času, v katerem so živeli, enostavno so verjeli, da je tako prav.« Martin Pollack je prekinil s to dolgoletno tradicijo in si začel postavljati vprašanja, katerih odgovore išče v svojih delih.

Alenka Hren Medved

Kulturo ljudstvu!

Marija Počivavšek: *Kulturo ljudstvu! 100 let Kulturnega društva Svoboda Celje*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2019. 56 strani

V sodobnem času, ko je vse minljivo in je pripadnost skupini isto mislečih le klik na socialnem omrežju, se zdi sto let obstoja društva nerealna. Vendar Kulturno društvo Svoboda Celje kljubuje času in leta 2019 slavi zavidanja vredno obletnico. Člani Kulturnega društva Svoboda Celje so tudi v preteklosti obeleževali svoje obletnice bodisi z jubilejnimi publikacijami bodisi z razstavami. Tako so izšle publikacije ob 60. obletnici delovanja DPD Svoboda in ob 60. letnici delovanja moškega pevskega zbora. Visoko 95. letnico delovanja Kulturnega društva Svoboda Celje je spremljala manjša likovno-arhivska razstava v razstavnem prostoru Zgodovinskega arhiva Celje. Na tej razstavi se je ob razstavljenih arhivskih dokumentih društva predstavila likovna sekcija, pevski zbor pa je odprl razstavo. Obletnica je sovpadala s prvim prevzemom arhivskega gradiva Kulturnega društva Svoboda Celje v arhiv.

Ob 100. obletnici je avtorica dr. Marija Počivavšek raziskala zgodovino društva in se pri tem oprla na preučevanje časopisnih, arhivskih, muzejskih in ustnih virov ter na že izdano literaturo na temo

obravnavane tematike. Celostna »mini monografija« je izšla v obliki kataloga, ki spremlja razstavo v Muzeju novejšje zgodovine v Celju, ki bo na ogled med decembrom 2019 in marcem 2020. Katalog je razdeljen na sedem poglavij, je slikovno bogat in opremljen z zanimivimi izseki časopisnih člankov ter arhivskimi viri.

Avtorica se zgodovine društva v katalogu loti sistematično in kronološko. Zgodovino društva lahko v grobem razdelimo na dve obdobji, pred drugo svetovno vojno in po njej. V drugem poglavju kataloga so predstavljeni začetki slovenskih delavskih društev, ustanovitev socialdemokratskega društva Vzajemnost in leta 1913 obnovitev društva pod novim imenom Svoboda. Nikakor ne moremo mimo pobudnika ustanovitve društva Vzajemnost – Ivana Cankarja. Popestritev kataloga so izseki Cankarjevih govorov na tematiko delavstva. Namen delavskih društev je bila poleg kulturnih in športnih dejavnosti tudi izobraževalna dejavnost, na kar namiguje že sam naslov poglavja – *Delavski razred se (naj) v Svobodi povezuje in izobražuje*. V tretjem poglavju se avtorica osredotoči na začetke in razvoj celjske Svobode. Zanimivo je, da je ob ustanovitvi deloval le moški pevski zbor, kar kaže na to, da je petje med Celjani dobro zakoreninjeno in da je zborovsko petje v Celju predstavljalo temeljno glasbeno dejavnost. Pevska sekcija je bila glede števila in kvalitete najuspešnejša. Kmalu zatem so v društvu poleg pevske pričele delovati tudi druge sekcije: dramska, tamburaška, šahovska, športna in planinska, ki so se poimenovali *Prijatelji prirode*. Znotraj celjske Svobode je delovala tudi organizacija predavanj in izobraževanj ter knjižnica, ki je leta 1924 posedovala 700 knjig. Živahno društveno življenje je delovalo tudi s pomočjo občinskih sredstev. Poleg delovanj znotraj sekcij so člani društva organizirali še druge aktivnosti, med drugim tudi veselice, tombole, maškarade, dobrodelne dejavnosti, silvestrovanja in plesne večere. Za vrhunec delovanja celjske Svobode pred drugo svetovno vojno, kot ene najaktivnejših podružnic v Sloveniji, lahko štejemo Zlet Svobod leta 1935. V letu 1935, ko je bila stopnja brezposelnosti visoka, se je zleta, po podatkih pridobljenih iz časopisnih virov, udeležilo 10.000 ljudi. Celje je gostilo najmnogičnejši in najodmevnejši slovenski delavski zlet predvojnega obdobja. Zlet je prerastel v politično manifestacijo, na katero so se pripravljali tako socialdemokrati, z

željo po revitalizaciji stranke, kot tudi komunisti, ki so prihajali iz ilegale in so zahtevali demokratične svoboščine ter demonstracije proti fašizmu. Na zletu je potekal nogometni turnir, ogledi mesta, pevski, godbeni in dramski nastopi. Na osrednjem prostoru na Glaziji so se zvrstili številni govorniki med njimi tudi Franc Leskošek član CK KP Jugoslavije, ki je s svojim govorom popolnoma razvnel in navdušil udeležence. Uprava Dravske banovine je zaradi protidržavnega in komunističnega značaja prireditve razpustila Zvezo Svobod. Kljub temu podružnice niso prenehale z delovanjem. Leto kasneje je bila ustanovljena Delavska kulturna zveza Vzajemnost. Ne gre zanemariti kulturnega, razrednega, nacionalnega in protifašističnega osveščanja delavstva tako Delavske kulturne zveze Svoboda kot njene naslednice – Delavske zveze Vzajemnost.

Prelomnico v delovanju Kulturnega društva Svoboda predstavlja druga svetovna vojna, med katero so aktivnosti zamrle, saj se je mnogo članov vključilo v narodnoosvobodilni boj. Po vojni so se postavili novi temelji udejstvovanja delavstva na kulturnem področju. Zveza Svobod se je vključila v novoustanovljeno Ljudsko prosveto Svobod. Nova oblast je spodbujala delovanje delavsko-prosvetnih društev. V večjih delavskih središčih so se v petdesetih letih ustanovljale Svobode, ki so se povezale v Zvezo Svobod, te pa so delovale samostojno, vendar znotraj Ljudske prosvete Slovenije. V Celju je v poznih petdesetih letih delovalo že 20 društev Svoboda.

DPD Svoboda Celje je s svojimi sekcijami sodelovalo pri vseh pomembnejši proslavah ter samostojno nastopala tako doma kot v tujini. Na novih temeljih je društvo razširilo svojo dejavnost in med drugim z udarniškim delom pridobilo svoje prve lastne prostore v Gaberju. Leta 1985 so Dom Svobode porušili zaradi gradnje sejemskega kompleksa. Leto kasneje pa so dobili nadomestno stavbo na Stari Dečkovi cesti, kjer je delovalo kar 11 sekcij. Poleg pevske in dramske sekcije so delovale tudi harmonikarska sekcija in harmonikarska šola, šahovska sekcija, glasbena šola, tamburaška sekcija, ljudska knjižnica Gaberje, Ljudska univerza in likovna sekcija, ki je danes najbolj aktivna sekcija Svobode. Poslanstvo društva je na novih temeljih ostalo enako – delavstvu posredovati in ga vključevati v kulturno dogajanje v najširšem pomenu. V tem duhu so v

poznih petdesetih in šestdesetih letih svoje dopise in zapisnike zaključevali s sloganom »Kulturo ljudstvu!«. V tem obdobju so kulturno-prosvetna društva odpirala svoja vrata širši populaciji. Društveni prostori niso bili namenjeni izključno samo članom društva in delavcem. Pod okriljem DPD Svobode so v njihovih prostorih delovali številni (narodno)zabavni ansambli, ki niso imeli lastnih prostorov za vaje.

S prestrukturiranjem celjske industrije postopoma izginja tudi delavstvo v obliki, kot smo ga poznali v socializmu. Zaradi modernega načina življenja je število članov počasi pričelo upadati in Kulturno društvo Svoboda je pričelo izgubljati

svojo vlogo. S sekcijami Celjski likovniki in Keramistika pa vseeno kljubuje družbenim spremembam. Stota obletnica delovanja Kulturnega društva Svoboda z zgodovinskim pregledom delovanja v obliki razstave in kataloga nas opominja, kako pomembna je kultura in kulturno udejstvovanje. Poleg tega pa nam daje vpogled tudi v življenje delavskega razreda. Nikakor ne smemo zanemariti izobraževalne dejavnosti, ki jo je društvo izvajalo skoraj od svojih začetkov. Z organiziranjem predavanj, ustanovitvijo kasnejše Delavske univerze, knjižnico in drugimi podobnimi dejavnostmi, so bili ustvarjeni temelji za dvig ravni izobrazbe delavcev v času, ko obiskovanje šol, srednjih šol in fakultet ni bilo splošno dostopno.

Anja Prša

Himna mladosti?

Jelka Piškurić: *»Bili nekoč so lepi časi«* – Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019. 423 strani.

Monografija *»Bili nekoč so lepi časi«, Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* Jelke Piškurić, raziskovalke na Študijskem centru za narodno spravo, poskuša na primeru Ljubljane in njenega podeželskega zaledja, osvetliti podobe vsakdanjega življenja v socializmu. Zajema obdobje od konca druge svetovne vojne do prvih demokratičnih volitev leta 1990. Delo ponuja poskus predstavitve vsakdanjega življenja v socializmu na podlagi ustne zgodovine.

S pričevanji treh generacij – vojne generacije, »Baby boom« in »Jeans« generacije, arhivskimi in časopisnimi viri avtorica ustvari kompleksno podobo socialističnega vsakdanjika s poudarkom na področjih, katerih so se pričevalci podrobneje spominjali – delo, standard in potrošnja ter reševanje stanovanjskega vprašanja. Z izbiro mesta in podeželske Občine Ljubljana Vič – Rudnik je avtorica želela prikazati kontrast med razvojem podeželja in mesta ter prikazati, kako so se urbanizacija, politične ter ekonomske okoliščine odražale v pričevanjih navadnih ljudi obeh okolij. Izbrani lokaciji zaradi njunih raznolikosti, verjetnosti drugega razvo-

ja in organizacije vsakdanjika prebivalstva, nudita vpogled v njuno postopno modernizacijo, suburbanizacijo, kot tudi v razlike v socialnih in ekonomskih strukturah ter raznolikost izkušenj pričevalcev in organizaciji njihovega vsakdanjega življenja.

Razvoj povojne Ljubljane in njene okolice je vseskozi vplival na življenje njenih prebivalcev. V monografiji lahko spremljamo odnos med mestom in podeželjem, različnim razvojem in simbiozo. Desetletje obnove in izgradnje novega družbenega sistema je bilo v očeh pričevalcev zaznamovano s pomanjkanjem dobrin. Skromnejše razmere so opisovali predvsem pričevalci s podeželja, katerim je industrializacija in modernizacija mesta v kasnejšem obdobju ponujala nova delovna mesta in s tem dvig življenjskega standarda. Postopno izboljšanje ekonomske situacije je izenačeval standard mestnih in podeželskih prebivalcev, medtem so razlike v infrastrukturni urejenosti ostale. Hitra rast prebivalstva, ki je bila tudi rezultat priseljevanja iz njenih podeželskih občin in slabši gospodarski položaj v sedemdesetih letih, sta začela omejevati infrastrukturne projekte v vseh ljubljanskih občinah. Glavne želje Ljubljančanov in prebivalcev podeželja so bile asfaltirane ceste, komunalna opremljenost, telefonski priključek, javni prevoz in vrtci ter šole. Ob soočanju s finančnimi težavami so za izgradnjo nujnih infrastrukturnih projektov zbirali denarne samoprispevke. Pri tem so prebivalci podeželskih občin v večji meri pomagali z lastnim delom, medtem ko so se meščani zanašali na mesto. Prav tako so si podeželski prebivalci prizadevali za izgradnjo mladinskih, kulturnih, športnih in gasilskih domov, saj so ti tvorili njihove družbene centre.

Kot uvod v analizo spominov pričevalcev avtorica predstavi javnomnenjske raziskave v času socializma in poskusi najti vzporednice in odstopanja pri njunem vrednotenju političnega sistema. Tako lahko skozi celotno obdobje spremljamo drugačne poglede na možnost rešitve posameznikovega stanovanjskega vprašanja, njegove zaposlitve, dožemanje družbene solidarnosti in postopoma boljše možnosti izobraževanja prebivalstva. Pri tem posameznikova izkušnja ustvarja njegovo podobo o socializmu. Njihove *Himne mladosti* so ponekod prežete z nostalgijo po »dobrih starih časih«, ko so imeli dober življenjski standard, možnost izobraževanja, zaposlitve, občutek enakosti in varnosti. Drugje poudarjajo negativne značilnosti političnega sistema, ki jih je omejeval ali jim kratil pravice in povzročil socialne razlike, katere so omogočali privilegiji nekaterim skupinam prebivalstva. Skozi nekatera pričevanja se opazi dejstvo, da so spomini pogojeni s pričevalčevo percepcijo sedanjosti.

Zdi se, da je mnogo pričevanj osredotočenih predvsem v njihov trud za zvišanje življenjskega standarda in ne toliko v politično situacijo v državi. Kot potrošniki so občutili postopno naraščanje standarda in opažali omejitve na domačem trgu. Avtorica daje poudarek na podjetnosti pričevalcev pri zagotavljanju določenih dobrin. Prav tako je poudarek na socialnih mrežah in neformalni ekonomiji prebivalstva pri spopadanju z večjimi omejitvami oziroma pomanjkanju. Posameznikovo socialno omrežje je bilo eno pomembnejših pri »obvladovanju« vsakdanjega življenja, saj je mreženje nudilo pomoč pri zaposlovanju, možnosti pridobitve določenih dobrin ali storitev. Iskanje sivih con je omililo pomanjkanje nekaterim, spet drugim znatno izboljšala ekonomski položaj. Avtorica tako postreže s podatkom, da je pri desetih odstotkih anketirancev zaslužek iz sive ekonomije znašal več kot 71 odstotkov rednega zaslužka.

Na dožemanje socialističnega vsakdanjika pričevalcev v monografiji je najbolj vplivala možnost zaposlovanja, modernizacija, reševanje stanovanjskega vprašanja odpiranje na zahod in s tem potrošniška kultura. Socialistični svet so dojemali kot svet socialne varnosti in relativne enakosti, možnosti za izboljšanje življenjskega standarda pa so dajali prednost pred politiko. Nedvomno je rast življenjskega standarda vplivala na podporo političnemu sistemu. Lahko bi tudi trdili, da se zaradi vsega tega pričevalci niso upirali niti se včlanjevali v zvezo komunistov. Logično je, da je nezaupanje v sistem izrazila generacija, ki je odraščala v osemdesetih letih, saj je bila ta zaznamovana s čedalje večjo politično in gospodarsko krizo.

Monografija s posnetimi ustnimi viri, ki so pravzaprav posamezne družinske zgodbe, opozori na selektivnost spomina in na vpliv sedanjosti na podobo preteklosti. Avtorica je snemanja s pričevalci začela konec leta 2012 in končala leta 2016, torej vsaj v prvem obdobju gospodarske krize v Sloveniji. Od osamosvojitve so pričevalci pričakovali boljši življenjski standard in verjetno je tudi zaradi tega pri nekaterih pričevanjih zaznati večjo naklonjenost socialistični preteklosti.

Mihael Ojsteršek

DA, naročam(o):

- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 16]: več avtorjev **SEIDLOV ZBORNİK** (16 €)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNİK** (12 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

E-naslov:

Davčna številka (za pravne osebe): Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/index.php/zgodovina-za-vse/>

Navodila piscem prispevkov revije *Zgodovina za vse*

Prispevki v reviji so v slovenskem jeziku. V uredništvo sprejemamo lektorirane oziroma jezikovno neoporečne prispevke.

Razprave (rubrika *Zgodbe, ki jih piše življenje*) v obsegu okrog ene avtorske pole, naj vsebuje:

- naslov (ali naslov kot kratek udaren citat, ki mu obvezno sledi še podnaslov)
- besedilo v obsegu okrog ene avtorske pole (do ene in pol), napisano v MS Word, tekst Times New Roman, velikost 12
- avtorski izvleček (sinopsis) do 10 vrstic, priimek in ime avtorja, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, njen naslov, naslov elektronske pošte (sicer privaten naslov in e-pošto). K avtorskem izvlečku avtor navede okvirno 3 ključne besede
- povzetek v obsegu do 30 vrstic
- vsaj 3 do 6 slikovnih prilog. Ločljivost posnetka vsaj 300 ppi (širina: 1 kolona = 915 pixels, 2 koloni = 1890 pixels). Priloge oddajte ločeno. Med besedilo članka, kjer naj približno stoji konkretna priloga, vpišite legendo, ki vsebuje podnaslov in navedbo vira (avtorstvo, kdo hrani). Za dovoljenja objave za potrebe članka poskrbijo avtorji sami.
- opombe (v formi sprotna opomba (pod črto), na dnu vsake strani, »footnote«), velikost 10. Opombe naj bodo v okrajšani obliki in vsebujejo zgolj napotilo na seznam virov in literature na koncu. Opombe naj bodo pisane enotno. Pri arhivskih virih uporabljamo standardne kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja in smiselno skrajšani naslov in številke strani. (npr.: Gestrin, Slovenske dežele, 12).
- poglavje Viri in literatura na koncu, v katerem so sistematično navedeni vsi uporabljeni viri in literatura. Ločeno se navajajo arhivski viri, literatura, po potrebi tudi časopise in ustni viri. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu in sicer v celoti, ne skrajšano.

Arhivski viri

arhiv, signatura in ime fonda ali zbirke, tehnično enoto (arhivsko škatlo), številko ali naslov dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi za-dostuje, če navedemo: AS 231, a.š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024, Me-stna občina Celje, številka arhivske škatle, ime ali številka dokumenta (leto).

Literatura – monografije

Priimek, ime avtorja; naslov (in podnaslov) dela (v leže-čem tisku). Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki

navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku), za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

Zapisi

- Besedila v rubriki Zapisi so navadno krajša, zanje pa veljajo enaki pogoji oddaje kot za razprave, ni pa potrebno oddati povzetka in avtorskega izvlečka (sinopsisa).

Ocene (rubrika *Iz knjižne police*) naj vsebuje:

- Privlačen, kratek naslov
- Naslov ocenjenega dela, citiran kot primeri zgoraj
- Besedilo naj obsega okvirno 2-3 strani
- Priloži se ločeno še skenirana naslovnica ocenjenega dela (300 ppi)

Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nem-ščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije.

Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo av-torji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani. Recen-zentski postopek je anonimen.

Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov uredništva revije: Zgodovinsko društvo Celje (s pripisom za revijo Zgodovi-na za vse), Prešernova 17, SI-3000 Celje ali po elektronski pošti na naslov: batagelj@gmail.com. Za lažji kontakt pripišite še telefonsko številko, za vse ostale informacije pa smo vam na voljo na zgornjih naslovih.

Uredništvo

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, † Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod izvlečkov v angleščino: Simon Zupan

Prevod povzetkov v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:

Alpinist Viktor Žagar leta 1939 v steni Jalovca, foto: Janez Gartner.
(Slovenski planinski muzej)

Zadnja stran ovoja:

Postavitev kipa Priroda pred Jakopičevim paviljonom. (Zgodovinski arhiv Ljubljana)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498 (Tiskana izdaja)

ISSN 2630-4325 (Spletna izdaja)

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si